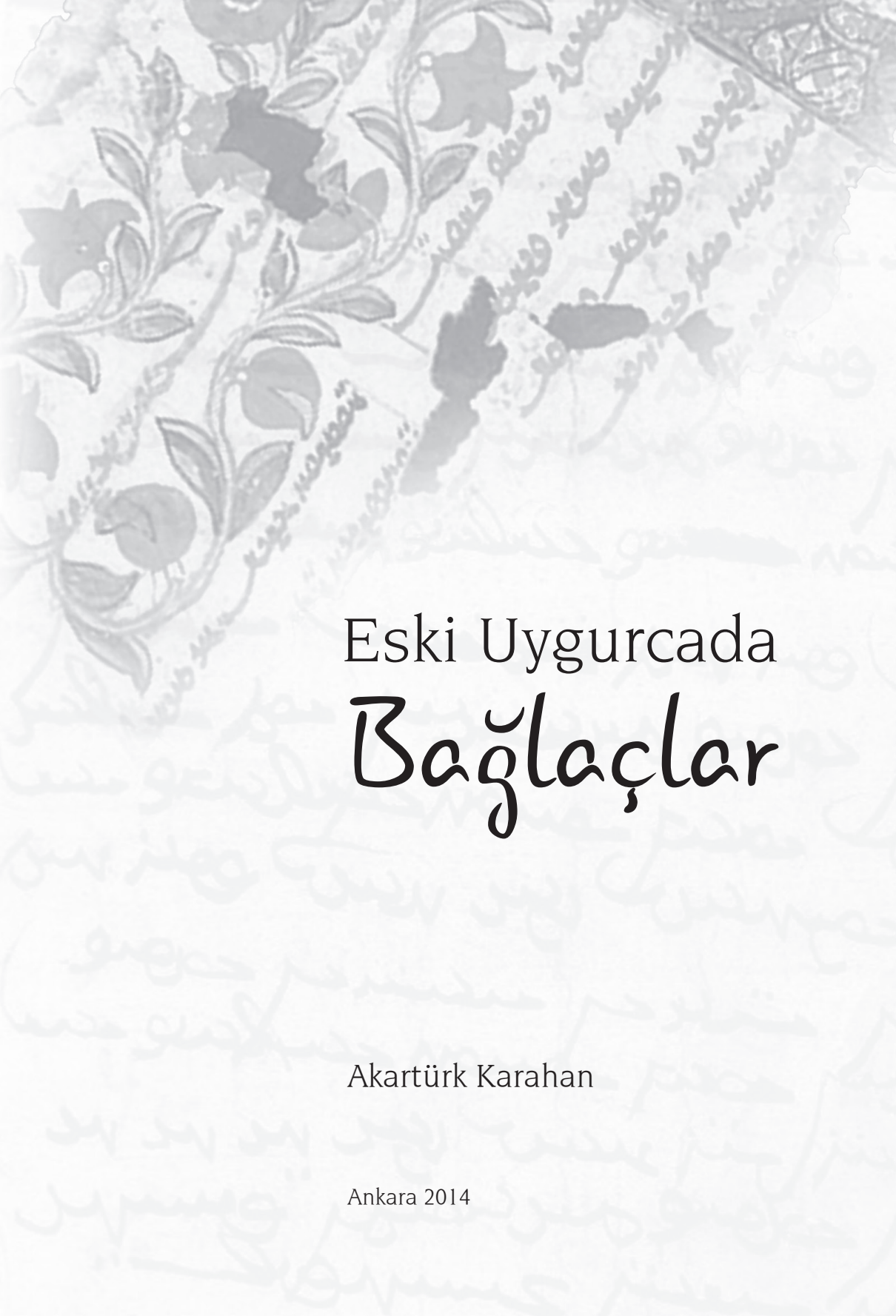

Eski Uygurcada Bağlaçlar

Akartürk Karahan

Ankara 2014

Eski Uygurcada Bağlaçlar

Yazar

Akartürk Karahan

ISBN: 978-605-4692-59-0

1. Baskı

Nisan, 2014 / Ankara

100 Adet

Grafiker®

Yayınları

Yayın No: 141

Web: grafikeryayin.com

Kapak ve Sayfa Tasarımı

Baskı ve Cilt

Grafiker®

Grafik-Ofset Matbaacılık Reklamcılık
Sanayi ve Ticaret Ltd. Şti.

1. Cadde 1396. Sokak No: 6

06520 (Oğuzlar Mahallesi)

Balgat-ANKARA

Tel : 0 312. 284 16 39 Pbx

Faks : 0 312. 284 37 27

E-mail : grafiker@grafiker.com.tr

Web : grafiker.com.tr

*Sevgili oğlum Orkun ve
kızım Berrin Bengü'ye...*

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ.....	13
-------------	----

GİRİŞ

0.1. Uygurların Tarihine Kısa Bir Bakış.....	15
0.2. Konu.....	17
0.3. Plan ve Bölümler.....	18
0.4. Veri tabanı ve Sınırlamalar.....	19
0.5. Konu Külliyatı (Korpus).....	19
0.5.1. Budist-Uygur Metinleri.....	19
0.5.2. Maniheist-Uygur Metinleri.....	21
0.5.3. Hristiyan Uygur Metinleri.....	22
0.5.4. Din Dışı Uygur Metinleri.....	23

BİRİNCİ BÖLÜM TÜRKÇEDE BAĞLAÇLAR

5

1.1. Bağlaçlarla ilgili Tanımlar ve Temel Kavramlar	27
1.2. Terimler.....	30
1.3. Eski Türkçenin Bağlaç Varlığı ve İlgili Görüşler	31
1.4. Tarihsel Gramerlerde Bağlaçlar	35
1.4.1. Divānu Lugāt'it-Türk'te Bağlaçlar	35
1.4.2. Kıpçak Türkçesi Gramerlerinde Bağlaçlar	36
1.4.3. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Gramerlerinde Bağlaçlar.....	39
1.5. Eski Türkçe Dönemini Konu Alan Gramerlerde Bağlaçlar	41
1.6. Modern Gramer ve Dil Bilimi Çalışmalarında Bağlaçlar.....	47
1.6.1. Metin Dil Biliminde Bağlaçlar.....	50

İKİNCİ BÖLÜM YAPI VE KÖKEN BAKIMINDAN BAĞLAÇLAR

2.1. Alıntı Bağlaçlar	57
2.2. Türkçe Kökenli Bağlaçlar.....	57
2.2.1. Basit Yapılı Bağlaçlar.....	58
2.2.1.1. kim “ki”	58
2.2.1.2. kin “sonra”	60

2.2.1.3. ne “ve, veya”	61
2.2.1.4. tek “bilakis, ancak, yalnız”	63
2.2.2. Türemiş Bağlaçlar	63
2.2.2.1. amtı “şimdi, böylece, ayrıca, öyleyse”	64
2.2.2.2. ançulayı “aynı şekilde”	65
2.2.2.3. anın “o sebeple, onun için, bu nedenle”	67
2.2.2.4. apam “şimdi, eğer, şayet”	68
2.2.2.5. azu “veya, yahut, ya da, hem... hem de”	69
2.2.2.6. basa “sonra”	70
2.2.2.7. birök “eğer, şimdi, fakat, ise”	71
2.2.2.8. inçip “fakat, böyle, yahut”	72
2.2.2.9. kaçan “ne zaman ki, -iken, -dığında, olur olmaz, bu noktada”	72
2.2.2.10. kaltı “gibi, nasıl, aynı şekilde”	74
2.2.2.11. kayu “herhangi”	76
2.2.2.12. mo(u)nçulayı “Böylece”	77
2.2.2.13. mundagın “Böylece”	78
2.2.2.14. neçe “her ne kadar”	78
2.2.2.15. ötrü/ötürü “sonra, böylece, bunun üzerine, çünkü”	79
2.2.2.16. ötkürü “bundan dolayı, bu sebepten”	80
2.2.2.17. takı “ve, ve daha, fakat, daha, ayrıca”	80
2.2.2.18. ulatı “ve, ile, gibi”	82
2.2.2.19. yana “yine, tekrar, sonra, daha, ayrıca, ilave olarak”	83
2.2.2.20. yme “yine, ve, tekrar, hem, ayrıca”	84
2.2.3. Öbekleşmiş Bağlaçlar	86
2.2.3.1. İkili Öbekler	87
2.2.3.1.1. amtı ile Kurulanlar	87
2.2.3.1.1.1. anın amtı “bu sebeple şimdi”	87
2.2.3.1.1.2. kim amtı “ki şimdi”	87
2.2.3.1.1.3. birök amtı “eğer şimdi”	87
2.2.3.1.2. basa ile Kurulanlar	88
2.2.3.1.2.1. anta basa “ondan sonra”	88
2.2.3.1.2.2. antada basa “ondan sonra”	88
2.2.3.1.3. birök ile Kurulanlar	88
2.2.3.1.3.1. anın birök “onun için eğer”	88
2.2.3.1.3.2. apam birök “eğer şimdi, şayet ki, eğer ki”	88
2.2.3.1.3.3. kaçan birök “ne zaman ki eğer, eğer hemen”	89
2.2.3.1.3.4. kaltı birök “eğer”	89

2.2.3.1.3.5. kayuda birök “eğer ki”	89
2.2.3.1.3.6. kim birök “ki eğer, eğer ki”	89
2.2.3.1.3.7. kin birök “sonra eğer”	90
2.2.3.1.3.8. neçede birök “her defasında”	90
2.2.3.1.3.9. ötrü birök “şimdi, bu sıra, bunun üzerine, ise, fakat, birdenbire”	90
2.2.3.1.3.10. takı birök “ve eğer”	90
2.2.3.1.3.11. yme birök/ yana birök “bunun üzerine”	91
2.2.3.1.4. inçip İle Kurulanlar	91
2.2.3.1.4.1. amtı inçip “şimdi o hâlde”	91
2.2.3.1.4.2. kin inçip “sonra böyle”	91
2.2.3.1.4.3. yana inçip “ve yine böyle”	91
2.2.3.1.5. kaltı İle Kurulanlar	92
2.2.3.1.5.1. ançula kaltı “aynı şekilde”	92
2.2.3.1.5.2. ançulayu kaltı “aynı şekilde”	92
2.2.3.1.5.3. inçe kaltı “bunun gibi, mesela, gibi, şayet, ayrıca”	92
2.2.3.1.5.4. takı kaltı “ve öyle ki”	93
2.2.3.1.5.5. yana kaltı “ve yine bu şekilde, yine şöyle ki”	93
2.2.3.1.5.6. yme kaltı “ve bu şekilde”	93
2.2.3.1.6. takı İle Kurulanlar	93
2.2.3.1.6.1. amtı takı “şimdi de”	94
2.2.3.1.6.2. birök takı “eğer bir de”	94
2.2.3.1.6.3. ötrü takı “sonra da”	94
2.2.3.1.7. ok ile Kurulanlar	94
2.2.3.1.7.1. ançulayu ok “aynı şekilde”	95
2.2.3.1.7.2. anılayı ok “o şekilde”	95
2.2.3.1.7.3. anta ok “o zaman, daha sonra”	95
2.2.3.1.7.4. yana ok “ve yine, ve de”	96
2.2.3.1.8. ötrü ile Kurulanlar	96
2.2.3.1.8.1. anta ötrü “ondan sonra”	96
2.2.3.1.8.2. mundagin ötrü “Bundan sonra”	97
2.2.3.1.9. kim İle Kurulanlar	97
2.2.3.1.9.1. amtı kim “ki şimdi”	97
2.2.3.1.9.2. anın kim “onun için ki”	98
2.2.3.1.9.3. birök kim “eğer ki”	98
2.2.3.1.9.4. kaçan kim “ne zaman ki”	98
2.2.3.1.9.5. inçip kim “bu durumda, şöyle ki”	99
2.2.3.1.9.6. yme kim “yine ki”	99

2.2.3.1.10. kin İle Kurulanlar	99
2.2.3.1.10.1. anda kin/ anta kin “ondan sonra, o zaman”	99
2.2.3.1.10.2. andın kin “ondan sonra”	100
2.2.3.1.11. yana İle Kurulanlar	100
2.2.3.1.11.1. azu yana “yoksa, veyahut, veya, acaba”	100
2.2.3.1.11.2. amtı yana “şimdi de”	100
2.2.3.1.11.3. ançulayu yana “aynı şekilde de”	101
2.2.3.1.11.4. anta yana “burada yine”	101
2.2.3.1.11.5. basa yana “sonra da”	101
2.2.3.1.11.6. birök yana “eğer yine”	101
2.2.3.1.11.7. inçip yana “yine böylece, bunun üzerine, sonra”	101
2.2.3.1.11.8. kaltı yana “şöyle ki yine”	102
2.2.3.1.11.9. kin yana “sonra yine”	102
2.2.3.1.12. yme İle Kurulanlar	102
2.2.3.1.12.1. amtı yme “şimdi de”	102
2.2.3.1.12.2. ançula yme / ançulayu yme “yine aynı şekilde”	103
2.2.3.1.12.3. ap yme “veya da, ve de”	103
2.2.3.1.12.4. azu yme “ve yahut, veyahut da”	104
2.2.3.1.12.5. azuçā yme “ya da, yahut da, ve yahut, ve yine”	104
2.2.3.1.12.6. inçip yme “bu durumda, bu şekilde de”	104
2.2.3.1.12.7. kaltı yme “eğer ki yine, ve de”	105
2.2.3.1.12.8. kim yme “ki yine”	105
2.2.3.1.12.9. mo(u)nta yme “bunda da, bu noktada”	105
2.2.3.1.12.10. ne yme “ya da, ne de”	105
2.2.3.1.12.11. takı yme “ve, ve yine, tekrar”	106
2.2.3.1.12.12. yana yme “ve yine, tekrar, onun için, bunun için, sonra da”	106
2.2.3.1.13. Diğerleri	107
2.2.3.1.13.1. ançulayu ma “bunun gibi, böylece”	107
2.2.3.1.13.2. anı üçün “bunun için”	107
2.2.3.1.13.3. antada öñi “ondan başka, bundan başka”	108
2.2.3.1.13.4. eñ kininte “en sonunda, nihayet”	108
2.2.3.1.13.5. mundata ulatı “Bundan başka, bunun devamında, bunun yanı sıra”	109
2.2.3.1.13.6. ol ödün “o zaman, bunun üzerine”	109
2.2.3.1.13.7. yme ançulayu “yine aynı şekilde”	109

2.2.3.2. Üçlü Öbekler.....	109
2.2.3.2.1. kaltı İle Kurulanlar.....	110
2.2.3.2.1.1. ançulayu ok kaltı “aynı şekilde sanki”	110
2.2.3.2.1.2. azu yme kaltı / azuçā yme kaltı “ve de şöyle ki, veya da sanki”	110
2.2.3.2.1.3. takı ançulayu kaltı “Ve de şöyle ki”	110
2.2.3.2.1.4. takı inçe kaltı “ve şöyle ki”	110
2.2.3.2.1.5. takı yme kaltı “ve yine”	111
2.2.3.2.1.6. yana yme kaltı “ve de şöyle ki”	111
2.2.3.2.2. kim İle Kurulanlar.....	111
2.2.3.2.2.1. anı üçün kim “bunun için ki”	111
2.2.3.2.2.2. anta birök kim “öyle ki eğer”	112
2.2.3.2.2.3. mo(u)nta birök kim “burada eğer ki”	112
2.2.3.2.2.4. takı yme kim “ve yine”	112
2.2.3.2.3. yana İle Kurulanlar.....	112
2.2.3.2.3.1. ançulayu ok yana “aynı şekilde de”	112
2.2.3.2.3.2. anta kin yana “ondan sonra da”	113
2.2.3.2.4. yme ile Kurulanlar.....	113
2.2.3.2.4.1. ançulayu ok yme “ayrıca da”	113
2.2.3.2.4.2. anı üçün yme “Onun için de”	113
2.2.3.2.4.3. inçip yme ok “Bu durumda da”	113
2.2.3.2.5. Diğerleri.....	114
2.2.3.2.5.1. ne yme amtı “ve de şimdi”	114
2.2.3.2.5.2. ötrü antada kin “sonra bundan sonra”	114
2.2.3.2.5.3. ötrü ol ödün “sonra o vakit”	114
2.2.3.2.5.4. takı yme birök “ve yine eğer”	114
2.2.3.2.5.5. yme kim inçip “yine böylece”	115
2.2.3.3. Dörtlü Öbekler.....	115
2.2.3.3.1. anta birök yana kim “Ondan dolayı da şöyle ki”	115
2.2.3.3.2. azu yme kaltı birök “ve de eğer şöyle ki”	115
2.2.3.3.3. takı yme ançulayu kaltı “Ve de şöyle ki”	116
2.2.3.3.4. takı yme inçe kaltı “ve de şöyle ki”	116
2.2.3.3.5. takı yme antada basa “ve de bundan sonra”	116

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İŞLEVLERİ BAKIMINDAN BAĞLAÇLAR

3.1. amtı “şimdi, böylece, ayrıca, öyleyse”	117
3.2. amtı inçip “şimdi o hâlde”	120
3.3. amtı kim “ki şimdi”	120

3.4. amtı takı “şimdi de”	120
3.5. amtı yana “şimdi de”	121
3.6. amtı yme “şimdi de”	122
3.7. ançula kaltı “aynı şekilde”	123
3.8. ançulayu “aynı şekilde”	123
3.9. ançulayu kaltı “aynı şekilde”	125
3.10. ançulayu ma “bunun gibi, böylece”	126
3.11. ançulayu ok “aynı şekilde”	126
3.12. ançulayu ok kaltı “aynı şekilde sanki”	127
3.13. ançulayu ok yana “aynı şekilde de”	128
3.14. ançulayu ok yme “ayrıca yine”	128
3.15. ançulayu yana “bu şekilde de”	131
3.16. ançula yme / ançulayu yme “yine aynı şekilde”	132
3.17. anda kin/ anta kin “ondan sonra, o zaman”	134
3.18. andın kin “ondan sonra”	136
3.19. eñ kininte “en sonunda, nihayet”	136
3.20. anı üçün “bunun için”	137
3.21. anı üçün kim “bunun için ki”	139
3.22. anı üçün yme “bunun için de”	140
3.23. anılayı ok “o şekilde”	141
3.24. anın “o sebeple, onun için, bu nedenle”	141
3.25. anın amtı “bu sebeple şimdi”	142
3.26. anın birök “onun için eğer”	143
3.27. anın kim “onun için ki”	144
3.28. anta basa “ondan sonra”	145
3.29. anta birök kim “öyle ki eğer”	146
3.30. anta birök yana kim “Ondan dolayı da şöyle ki”	147
3.31. anta kin yana “ondan sonra da”	147
3.32. anta ok “o zaman”	148
3.33. anta ötrü “ondan sonra”	149
3.34. anta yana “burada yine”	151
3.35. antada basa “ondan sonra”	152
3.36. antada öñi “ondan başka, bundan başka”	153
3.37. ap, ap yme “veya da, ve de”	153
3.38. apam “şimdi, eğer, şayet”	154
3.39. apam birök “eğer şimdi, şayet ki, eğer ki”	155
3.40. azu “veya, yahut, ya da, hem... hem de”	157
3.41. azu yana “yoksa, veyahut, veya, acaba”	159
3.42. azuçı yme “ya da, yahut da, ve yahut”	159

3.43. azu yme “ve yahut”	160
3.44. azu yme kaltı / azuçı yme kaltı “ve de şöyle ki, veya da sanki”	161
3.45. başa yme kaltı birök “ve de eğer şöyle ki”	162
3.46. başa “sonra”	162
3.47. başa yana “sonra da”	163
3.48. birök “eğer, şimdi, fakat, ise”	164
3.49. birök amtı “eğer şimdi”	165
3.50. birök kim “eğer ki”	166
3.51. birök takı “eğer bir de”	167
3.52. birök yana “eğer yine”	168
3.53. inçe kaltı “mesela, gibi, şayet, ayrıca, sanki”	168
3.54. inçip “fakat, böyle, yahut”	170
3.55. inçip kim “bu durumda”	174
3.56. inçip yana “yine böylece, bunun üzerine, sonra”	174
3.57. inçip yme “Bu durumda, bu şekilde de”	176
3.58. kaçan “ne zaman ki, -iken, -dığında, olur olmaz, bu noktada”	177
3.59. kaçan birök “ne zaman ki eğer, eğer hemen”	179
3.60. kaçan kim “ne zaman ki”	181
3.61. kaltı “gibi, nasıl, aynı şekilde”	181
3.62. kaltı birök “eğer ki”	186
3.63. kaltı yme “eğer ki yine, ve de”	187
3.64. kayu “herhangi”	188
3.65. kayuda birök “eğer ki”	189
3.66. kim “ki”	190
3.67. kim amtı “ki şimdi”	193
3.68. kim birök “ki eğer, eğer ki”	194
3.69. kim yme “ki yine”	194
3.70. kin “sonra”	195
3.71. kin yana “sonra da”	196
3.72. mo(u)ñçulayı “Böylece”	198
3.73. mo(u)nta birök kim “burada eğer ki”	199
3.74. mo(u)nta yme “bunda da, bu noktada”	200
3.75. mundata ulatı “Bundan başka, bunun devamında, bunun yanı sıra”	201
3.76. mundagın “Böylece”	202
3.77. mundagın ötrü “Bundan sonra”	202
3.78. ne “ve, veya”	203

3.79. ne yme “ve de, ya da, ne de”	204
3.80. ne yme amtı “ve de şimdi”	205
3.81. neçe “her ne kadar”	206
3.82. neçede birök “her defasında”	207
3.83. ol ödün “o zaman, bunun üzerine”	208
3.84. ötkürü “bundan dolayı, bu sebepten”	209
3.85. ötrü/ ötürü “sonra, böylece, bunun üzerine, çünkü”	209
3.86. ötrü takı “sonra da”	212
3.87. ötrü ol ödün “sonra o vakit”	212
3.88. takı “ve, ve daha, fakat, daha, müteakip, ayrıca”	213
3.89. takı birök “ve eğer”	215
3.90. takı inçe kaltı “ve şöyle ki”	216
3.91. takı kaltı “ve öyle ki”	217
3.92. takı ançulayı kaltı / takı yme ançulayı kaltı “Ve de şöyle ki”	217
3.93. takı yme “ve yine, tekrar”	218
3.94. takı yme antada basa “ve de bundan sonra”	219
3.95. takı yme birök “ve yine eğer”	220
3.96. takı yme inçe kaltı “ve de şöyle ki”	221
3.97. takı yme kaltı “ve yine şöyle ki”	221
3.98. takı yme kim “ve yine ki”	222
3.99. tek “bilakis, ancak, yalnız”	224
3.100. ulatı “ve, ile, gibi”	225
3.101. yana “yine, tekrar, sonra, daha, ayrıca, ilave olarak”	226
3.102. yana kaltı “ve yine bu şekilde, yine şöyle ki”	230
3.103. yana yme “ve yine, tekrar, onun için, bunun için, sonra da”	230
3.104. yana yme kaltı “ve de şöyle ki”	231
3.105. yme “yine, ve, tekrar, hem, ayrıca”	231
3.106. yme ançulayı “yine aynı şekilde”	236
3.107. yme birök/ yana birök “bunun üzerine”	236
3.108. yme kaltı “ve sanki”	237
3.109. yme kim inçip “yine böylece”	238
SONUÇ	239
İŞLEV DİZİNİ	243
KAYNAKLAR	247

ÖN SÖZ

Uygurlar, VIII-XIV. yüzyıllar arasında Ötüken, Kansu ve Doğu Türkistan civarında özellikle kültür ve medeniyet alanında etkili olmuş bir Türk topluluğudur. Türk toplulukları arasında, yerleşik hayata en erken geçen ve kent kültürünü geliştiren Uygurlardır. Uygurlar, mimarlık, sanat, edebiyat, ticaret ve hukuk gibi bir çok sosyal alanda kendilerini göstermiş, köklü bir medeniyet kurmuşlardır. Uygurların kültürel gelişiminde şüphesiz yerleştikleri çok kültürlü bölgelerin ve dinlerin etkisi olmuştur. Çin’de, Doğu Türkistan’daki Uygurların şehirleri genellikle tarihî ipek yolu üzerinde kurulmuştur. Bunun sonucunda Uygurlar ipek yolu üzerindeki kültürlerle hızlı bir etkileşim süreci yaşamış ve bölgenin Türkleşmesinde önemli rol oynamışlardır. Uygurların sosyal yaşamlarına dinsel bir çeşitlilik de hâkimdi. Ötüken-Uygur Devletinde eski Türk inancı Şamanizm yanında Maniheizmi benimsemiş olan Uygurlar da bulunuyordu. Uygurlar, daha sonra göç ettikleri Kansu ve Doğu Türkistan bölgelerinde Budizm ile tanıştılar. Az da olsa Hristiyanlık ve İslamiyet de Uygurlar arasında inanırını bulmuştur. Uygurların benimsedikleri, özellikle Maniheizm ve Budizm gibi dinler, çeviri ve telif olmak üzere çok sayıda yazılı ürünün meydana getirilmesine de vesile olmuştur. Bugün elimize ulaşan, Uygurlara ait büyük bir eser külliyatı vardır. Uygurların, yazının ve kâğıdın kullanımının yaygınlaşmasında rolleri büyüktür. Uygur yazısı, Uygurların yaşadıkları bölgelerin sınırlarını aşmış, diğer Türk devletlerinin yazışma geleneğinde prestij yazısı olarak uzun yıllar kullanılmıştır. Uygurların kültür birikiminin etkilerini, İslami Türk devletleri ve Moğol devletleri üzerinde hissetmek mümkündür.

Tarihte Türklerin yüksek bir kültür ve medeniyet kurdukları Uygur dönemi ve bu dönemin eserlerinin incelenmesi dil, din, tarih vb. alanlara katkı sağlayacaktır. Uygurların dil ve kültürünün günümüze taşıyıcıları olan bu eserler üzerinde Türkiye’de ve özellikle Türkiye dışında çeşitli araştırmalar yayımlanmıştır. Daha çok metin yayını olarak ortaya konan Uygurca eserlerin, dil ve metin

incelemelerinin de ayrıntılı olarak ele alınması, Eski Türkçe araştırmaları için önemlidir. “Eski Uygurcada Bağlaçlar” adlı bu çalışma ile, yayımlanmış Uygurca metinlerden yola çıkılarak, Uygurcadaki bağlaçlar yapısal ve işlevsel olarak ele alınmış; dönemin bağlaç varlığı ortaya konulmaya çalışılmıştır. Uygurca metinlerde en fazla cümleler arasında anlam ilişkisini sağlayan ve ilişkiyi yönlendiren bağlaçlarla karşılaşmaktadır. Bunda Uygurların bulunduğu bölgenin etnik çeşitliliği yanında çevirilen dinî eserler de etkili olmuştur. Çevredeki dillerle etkileşime rağmen, Uygurcanın bağlaç söz varlığı büyük ölçüde Türkçedir.

Eski Uygurca dönemi metinlerindeki bağlaç varlığının, bağlaçların yapı ve kullanım özelliklerinin, işlevlerinin araştırıldığı bu çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, Türkçede bağlaç konusuna; ikinci bölüm Uygurcadaki bağlaçların yapı ve köken özelliklerine, üçüncü bölüm bağlaçların işlevlerine ayrılmıştır. Ayrıca eserin sonuna eklenen işlev dizini ile, Uygurca metinlerdeki bağlaçların işlev bakımından sınıflandırılması yapılmıştır.

Çalışmaya başlarken, öncelikle benim yetişmemde emeği olan başta doktora hocam Prof. Dr. Jale Demirci’nin şahsında, tüm hocalarıma ve öğretmenlerime minnet duygularımı belirtmek isterim. Çalışmalarımda beni yüreklendiren ve bilimsel olarak yönlendiren hocam Prof. Dr. Melek Özyetgin’e; sorularıma cevap veren ve değerli görüşleriyle katkı sağlayan sayın Prof. Dr. Leylâ Karahan’a; Uygurca kaynaklarını benimle paylaşan meslektaşım Doç. Dr. Engin Çetin’e ve yardımsever bölüm arkadaşlarım Arş. Gör. Yaşar Tokay ve Arş. Gör. Nurdan Besli’ye en içten teşekkürlerimi sunarım.

Ve her zaman beni destekleyen eşime ve aileme sonsuz teşekkürler...

Akartürk Karahan
Ankara

GİRİŞ

0.1. Uygurların Tarihine Kısa Bir Bakış

Tarihî kaynaklardan VI. yüzyıldan itibaren bilgi alınan Uygurlar, özellikle 744-840 arasında bugünkü Moğolistan'da, yıkılan Köktürk devletinin toprakları üzerinde kurdukları Ötüken Uygur Devletiyle dünya tarihinin akışını etkilemişlerdir. Uygurlar, Türkler arasında yarı göçebelikten yerleşik hayata geçişi en önce gerçekleştiren topluluktur. Uygurların Ötüken'den Kırgızlar tarafından çıkarılmalarından sonra askerî güçleri zayıflamış; bunun sonucu olarak siyasi etkinlikleri de azalmıştır. Bundan sonra, Doğu Türkistan ve Kansu civarında kurulan Uygur devletlerinin hiçbirisi siyasi bakımdan üstün devletler olmamıştır. Buna karşılık IX. yüzyıl ortasında Doğu Türkistan'da kurulan ve Moğollar çağına kadar bağımsız kalan Koço Uygur devleti zamanında Uygurlar, yüksek bir kültür düzeyine ulaşarak Türk kültür tarihinin en parlak dönemlerinden birini yaratmışlardır (Tezcan 1984: 148; Ş. Tekin 2001a: 125-126).

Uygurların tarihi üç ana bölümde incelenmektedir:

- a) VI. Yüzyıl- 744 yılı: Bu dönemde Uygurlar teşkilatsız ve dağınık boylar olmaktan çıkıp siyasi gücü ele geçirmek için tırmanışa geçmişlerdir. On üç boydan oluşan bir kol Çin'e sığınmak amacıyla güneye inip Çin sınırına ulaşmış, fakat Çin bunların sığınma isteğini kabul etmemiştir. Bunun üzerine gerek Çinliler ve gerekse kendilerini izleyen Kırgızlar tarafından Uygurların bir bölümü yok edilmiş, kalanlar ise kuzey bölgelerine çıkmışlardır.
- b) Ötüken Uygur Kağanlığı (744-840) dönemi: Bu dönemde Uygurlar, Orta Asya'nın doğusunda siyasi gücü ellerinde bulundurmuşlar; *Buhu*, *Hun*, *Bayırku*, *Toŋra*, *Ediz*, *Basmıl*, *Karluk* gibi pek çok boyu kendi hâkimiyetleri altında tuttukları gibi, Çin'e de baskı yoluyla hemen her istediklerini yaptırmışlardır. Moyü Kağan'ın Mani dinini kabul etmesi ile Uygurlar önemli bir değişim sürecine girmişlerdir. Bu din, Uygurların tarihinde derin izler bırakmış; sosyo-kültürel alanda Soğd etkisinin artmasına sebep olmuştur (Mackerras 2002: 425-458).

c) Batı ve Güneybatı Uygur Devletleri Dönemi: 840'tan sonra Kansu ve Doğu Türkistan'da kurulan siyasi bakımdan önemsiz küçük Uygur devletleri dönemidir (Tezcan 1984: 148). Bu bölgelerde kurulan çok sayıdaki Uygur devletlerinden, burada sadece, Türk kültürü bakımından önemli bir yere sahip olan, Koço Uygur ve Kansu Uygur devletleri hakkında bilgi verilebilir. Moğol istilasıyla birlikte, Uygurlar güçlü bir imparatorluk kuramamışlar; ancak kültür alanındaki başarılarıyla tarihte önemli rol oynamışlardır (Mackerras 2002: 458).

c.1) Koço Uygur Devleti: Eski topraklarından ayrılmak zorunda kalan Uygurların bir bölümü Doğu Tien-şan dağlarının kuzey ve güney yörelerine geldiler. 20 yıl kadar Tibetlilerle süren mücadeleler sonunda üstün gelerek, Hsi-chou veya Kao-ch'ang (=Koço) Uygur Devleti diye anılan bir devlet kurmayı başardılar. Bu devletin başkenti Pei-t'ing (= Beşbalık), en önemli kültür merkezi ise zaman zaman yönetim işlerinin de yürütüldüğü Koço'ydu. Koço Uygurları hakkında Çin ve İslam kaynaklarında bazı bilgiler bulunmaktadır. Ancak Koço Uygur devletinin siyasi gücü, sınırlarının nereler olduğu hakkında kesin bir bilgi yoktur. İduk Kut unvanını taşıyan hükümdarlarının sadece birkaçının adı bilinmektedir. Bilindiği üzere bu unvanı daha önceden Basmıllar kullanmıştır. Koço Uygurları kültür ve sanatta büyük bir başarı göstermiştir. Şehirleşmenin çok geliştiği Uygurlar, hukuk düzeninde de Çin'i örnek alarak bir hukuk sistemi kurmuşlardır. Çin kültürünün büyük ölçüde hissedildiği devlet içinde Soğdlular ve Toharlar da kültür hayatlarının gelişmesinde katkı sağlamıştır. Din olarak yaygın biçimde Budizm'in Mahayana mezhebi Uygurlar arasında benimsenmişti. Bozkır Kağanlığı döneminde devlet dini olarak kabul edilen Maniheizm de uzun süre halkın bir bölümünce yaşatılmıştır. Bunların dışında Hristiyanlığın Nesturî mezhebi sınırlı bir çevrede de olsa yaşamıştır. Koço Uygurlarının güneydeki komşuları 1009'da Tarım bölgesinin güneyini ve Hotan'ı ele geçiren Karahanlılardı. Müslüman Karahanlılar ve Budist Uygurlar arasındaki ilişkiler üzerine fazla bilgi yoktur. Karahanlılar ve Uygurların arasındaki din ayrılığı, bu iki devletin dostça ilişkiler kurmasını engellemiş olmalıdır (Tezcan 1984: 153).

Uygurlarla Çinliler birbirini kültür yönünden etkilemişlerdir. Kimi dönemlerde Çin saraylarında Uygurlar gibi giyinmek moda olmuştur. Uygur kağanlarına ve prenslerine eş olarak Çin sarayından ge-

tirilen Çinli prensesler de Çin kültürünün ve yaşama biçiminin Uygurlar arasında tanınıp yaygınlaşmasına yardım etmişlerdir. Yine de Çinlilerin gözünde Uygurlar, her zaman için kendilerine benzemeyen, “barbar” bir topluluk olarak kalmıştır (Tezcan 1984: 152).

c.2) Kansu Uygur Devleti: 840'ta batıya doğru kaçan Uygurların bir kısmı, *Sinkyang* üzerinden Çin'in *Kansu* ilinin kuzeybatısına gelmiş ve buradaki şehirleri birer birer ele geçirmişlerdir. Zamanla buradaki Uygurların güç oluşturmaları nedeniyle, 960'ta Çin İmparatoru, Kansu Uygur devletini resmen tanımış ve bu devletin hükümdarına *Feng-hua Kağan* unvanını vermiştir. Çevresindeki diğer Uygur toplulukları, Çin, Tibet vd. ile sürekli olarak mücadele hâlinde olan Kansu Uygurlarının, XI. yüzyılda Tangutların saldırılarıyla bölgedeki hâkimiyeti sona ermiş, Tibetlilere ve Tsung-ko'lara sığınmışlardır. Günümüzde aynı bölgede yaşayan Sarı Uygurlar, Kansu Uygurlarının devamıdır (Tezcan 1984: 154-155).

Siyasi bakımdan parlak bir geçmişleri olmayan Uygurların en önemli özellikleri kültür ve medeniyet alanındaki etkinlikleri olmuştur. 840'tan sonra Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurların büyük çoğunluğu yerleşik yaşama geçmiş ve tarımla uğraşmaya başlamıştır. Daha Bozkır Kağanlığı döneminde kent yaşamıyla tanışmış olan Uygurların, şehirleşmeleri zor olmamıştır. Tarım bölgesinde bulunan yıkık durumdaki şehirlerde saray, manastır, ev yıkıntıları, ev eşyası, dokuma parçaları vb. yapı ve eşya kalıntıları, Eski Uygurların yerleşik hayatı ile ilgili ipuçları içermektedir (Tezcan 1978: 286-287). Uygurlar Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık gibi dinlere mensup olmuşlar, bu dinlerin öğretilerini içeren eserleri Uygurcaya çevirmişlerdir. Uygur edebiyatı içerisinde Budist eserler büyük yer tutmaktadır. Yazma ve basma tekniğiyle oluşturulan eserler kâğıt üzerine fırça ya da kalemle ve siyah mürekkeple yazılmıştır. Kimi eserlerde küçük resimler de bulunur. Budist metinlerin büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğudcadan yapılmış çevirilerdir. Uygurlar sutralar, abidharmalar, büyü metinleri, biyografiler vb. olmak üzere büyük bir Budist külliyyata sahiptir (Tezcan 1978: 290).

0.2. Konu

Uygur dönemi, Türklerin yerleşik toplum olarak yaşamaya başladıkları ve çok sayıda kültürle iç içe bulundukları bir safhadır. Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini içine alan Eski Türkçe döne-

minde, en çok eserin Uygur sahasında verildiği ve bu eserlerin büyük bir kısmının günümüze ulaştığı görülmektedir. Telif ve tercüme yüzlerce eserin varlığı, Eski Uygurcanın bir bilim ve edebiyat dili olduğunu kanıtlamaktadır. Brahmi, Mani, Soğd ve Uygur alfabeleriyle yazılı olan Uygurca metinlerin büyük kısmının çeviri yazılı metin neşirleri yapılmış, bu metinler üzerinden yapılan çeşitli dil ve metin incelemeleri ile Uyguristik araştırmalarına katkı sağlanmıştır. Biz de bu çalışmada, Uygurcanın dil ve metin incelemelerine bir katkıda bulunmak amacıyla bağlaçlar konusunu yapısal ve işlevsel olarak ele aldık. “Eski Uygurcada Bağlaçlar” adlı bu çalışma, Eski Uygur Türkçesinde metin içinde görev alan bağlaçların betimsel bir incelemesidir. Çalışmanın amacı, Eski Uygurcadaki bağlaçları tespit etmek; bu bağlaçların yapısını ve metnin anlamına nasıl katkıda bulunduğunu göstermektir.

0.3. Plan ve Bölümler

Eski Uygurcada bağlaçların ele alındığı bu çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, Eski Türkçedeki bağlaç varlığı; bağlama görevini bağlaçlar dışında hangi yapıların üstlendiği; bağlaçların oluşumunda başka dillerin etkisinin olup olmadığı, tarihsel dil bilgisi çalışmalarında bağlaçlara ne şekilde yer verildiği; Eski Türkçe ile ilgili araştırmalarda Eski Türkçedeki bağlaçların ne şekilde incelendiği; günümüz dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında bağlaçların nasıl sınıflandırıldığı ve ele alındığı, metin dil bilimi araştırmaları için bağlaçların önemi gibi hususlara temas edilmiştir. Bu bölüm, bağlaçlarla ilgili teorik bilgilerin derlendiği ve konunun dikkatlere sunulduğu kısımdır.

İkinci bölümde, Eski Uygurcadaki bağlaçlar yapı bakımından alıntı bağlaçlar ve Türkçe bağlaçlar olmak üzere iki kısma ayrılmış; Türkçe kökenli bağlaçlar da kendi içinde basit, türemiş ve öbek halinde olanlar şeklinde bir sınıflandırmaya tabi tutulmuştur. Burada aynı zamanda bağlaçların köken açıklamalarına yer verilmiş ve Eski Türkçenin diğer devirlerindeki durumlarına bakılmıştır.

Üçüncü bölümde ise Uygurcadaki bağlaçlar alfabetik olarak sıralanarak, işlevleri bakımından incelenmiştir.

Çalışmanın sonuna Uygurca bağlaçların işlev dizini eklenmiştir. Dizinde sayfa numarası yerine, bağlacın geçtiği tanığın numarası ile gösterim tercih edilmiştir.

0.4. Veri tabanı ve Sınırlamalar

Bu çalışma, Eski Türkçe içerisinde telif ve tercüme çok sayıda eserin verildiği Uygur dönemi ile sınırlandırılmıştır. Uygurlar gerek Ötüken bölgesinde gerekse Kansu ve Doğu Türkistan bölgelerinde çok sayıda siyasi birliğin içerisinde olmuşlardır. Burada, Uygurların farklı siyasi, dinî ve kültürel yapılar içerisinde olmalarına bakılmaksızın, VIII.-XIV. yüzyıl arasındaki eserleri veri tabanının içerisinde yer almaktadır.

Eski Uygurcadaki bağlaçlar ise söz dizimi ve metin incelemeleri açısından önemli olan cümleler arasında ilişkiler kurucu cümle bağlaçları ile sınırlandırılmış; sözcükler arasında bağlantı sağlayanlar inceleme dışında tutulmuştur.

0.5. Konu Külliyatı (Korpus)

Uygurlardan bugüne ulaşan eserler, Budist, Maniheizt, Hristiyan çevreye ait olanlar ve din dışı konularda olanlar şeklinde sınıflandırılmaktadır. Bu eserlerin büyük kısmının çeviri yazılı metin neşirleri yapılmıştır. İncelemelerimizde, bu çevrelere ait metinlerin çeviri yazılı yayınları kullanılmıştır. Bu çalışmada kullanılan yayınlar aşağıda, ait oldukları çevreye göre belirtilmiştir.

0.5.1. Budist-Uygur Metinleri

Türklerin Budizm ile tanışmaları ve bu dini kabul etmeleri Uygur döneminden daha eskiye gitmektedir. Hun kültür çevresinde hayat bulan ve kökleri Ashihna sülalesine dayanan Köktürklerin erken kültür çevresi bugünkü Kansu bölgesiydi ve burada bulunan Budist tapınakları Hunlar tarafından inşa ettirilmişti. Köktürk Kağanlığının birinci döneminde Budizm'in Türkler tarafından kabul edildiği bilinmektedir. Bu nedenle VI. yüzyılın ortalarında Çince'den Budist eserler çevrilmiştir. Ötüken'de bulunan Budist rahip *Hui Lin*'in telkinleriyle *Taspar Kağan* (572-581) Budizm'i kabul etmiştir. Çin kaynaklarının belirttiğine göre, Taspar Kağan *Chi* imparatorluktan bazı Budist eserleri istemiş; manastırlar inşa ettirmiştir. Bu dönemde *Nirvanasutra* Türkçeye çevrilmiştir.

Budist Türk çevresinden kalan metinlerde Soğd, Brahmi, Tibet, Uygur alfabeleri kullanılmıştır. Bu çevreden kalan eserler Doğu Türkistan ve *Tunhuang* bölgelerinde XIX. yüzyılda başlayan araştırma gezileriyle bulunmuştur.

Türk Budist edebiyatına ait eserlerin büyük bir bölümü Çince, Tibetçe, Sanskritçe, Toharca ve Soğdcadan yapılmış çevirilerdir. Çeviri-

rilerin çoğunluğu ise Çince'dendir. Budist çevreye ait az sayıda telif eser bulunmaktadır. Bu çevreye ait bilinen en ünlü çevirmen Beş-balıklı *Şinko Şeli Tutung*'dur. Onun Türkçeye çevirdikleri arasında Altun Yaruk, Hüen Tsang Biyografisi gibi ünlü eserler bulunmaktadır (Barutçu Özönder 2002: 490). Budist çevreye ait metinlerle ilgili olarak bkz. Barutçu Özönder 2002: 490-493 ve Tezcan 1978: 290-296.

Bu çalışmada başvuru Budist çevre metinleri ve yayınlar şunlardır:

Metin	Yayın	Kısaltması
Abhidharmakosabhasya-tika-Tattvartha-Nama	Barutçu (Özönder), F. Sema (1990)	[AbhidBarutçu]
Abhidharma	Shogaito, Masahiro (1993)	[Abh.Sho.]
Altun Yaruk	Çağatay, Saadet (1945), Ölmez, Mehmet (1991), Kaya, Ceval (1994), Uçar, Erdem (2009), Ayazlı, Özlem (2012), Çetin, Engin (2012), Uçar, Erdem (2012a), Uçar, Erdem (2012b).	[AY]
Bahşı Ögdisi	Ölmez, Mehmet (1998)	[BahşıÖgdisi]
Berliner Turfantexte I	Hazai, G. – Zieme, P. (1970).	[BT I]
Berliner Texte V	Zieme, Peter (1975)	[BTV]
Berliner Texte 13	Vatec Index	[BT13]
Berliner Texte XXI	Wilkens, Jens (2001).	[BTXXI]
Berliner Texte XXIII	Zieme 2005	[BTXXIII]
Berliner Texte XXV	Wilkens, Jens (2007).	[BTXXV]
Berliner Texte XXVI	Kasai (2008)	[BTXXVI]
Berliner Texte XXIX	Kasai (2011)	[BTXXIX]
Dışastvustik	Kaljanova, Elmira (2005).	[Dışastvustik]
Hüen-tsang Biyografisi	Gabain, A. Von (1935), Gabain, A. Von (1938), Semet, Ablet (2002), Ölmez, Mehmet (2002), Ölmez, Mehmet-Klaus Röhrborn (2001), Tuguşeva, L. Y. (1991), Ölmez, Mehmet (1994), Röhrborn, Klaus (1991), Röhrborn, Klaus (1996).	[HT I-X]

Kalyanamkara ve Papamkara	Hamilton 1998	[KP]
Kuanşi im pular	Tekin 1993.	[Kuanşi]
Maitrisimit	Tekin (1960), Tekin (1980).	[Maitr.]
Ölüler Kitabı	Zieme, P. – Kara, G. (1978).	[Totenbuch]
Sekiz Yükmek	Gabain, A. von- Rachmati, G. R. – Bang, W. (1934), Juten Oda (2010).	[TT VI]
Türkische Turfan-Texte I	Bang, W.- Gabain, A. von (1929a),	[TT I]
Türkische Turfan-Texte IV	Bang, W.- Gabain, A. von (1930b),	[TT IV]
Türkische Turfan-Texte V	Bang, W.- Gabain, A. von (1931a).	[TT V]
Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar	Bang, W. –Rahmeti, R. (1934).	[Türlü Cehennemler]
Türkische Turfan-Texte VII	Rachmati, G. R. –Eberhard, W. (1936),	[TT VII]
Türkische Turfan-Texte VIII	Gabain, A. Von (1954),	[TT VIII]
Türkische Turfan-Texte X	Gabain, A. Von (1959),	[TT X]
Uigurica I-IV	Müller, F.W.K. (1908), Müller, F.W.K. (1912), Müller, F.W.K. (1922), Müller, F.W.K. (1931),	[U I, U II, U III, U IV]
Üç İtigsizler	Barutçu-Özönder, F. Sema (1998),	[Üçitig]
Yulin Budist Mağarası Yazıtları	Hamilton, James – Niu Ru-ji (1998).	[Hamilton Yulin]

0.5.2. Maniheist-Uygur Metinleri

Maniheizm, 762'de Ötüken Uygur Kağanlığında Böğü Kağan tarafından devlet dini olarak kabul edilmiştir. Bu resmî tarih, Maniheist Türk edebiyatının başlangıcı olarak da kabul edilebilir. Doğu Türkistan'da bulunan Mani metinlerinin bir kısmının, bu bölgeye göçten önceki dönemde, yani 840'tan önce Ötüken'de yazıldığı düşünülmektedir. Gabain bu nedenle, bu metinlerin bir bölümünün Ötüken Uygur Kağanlığı döneminde, bir bölümünün de 850'den sonraki Hanlıklar döneminde yazılmış olacağını belirtmektedir (Tezcan 1978: 284; Barutçu Özönder 2002: 489).

Maniheist Türk çevresinden kalan eserler Doğu Türkistan ve *Tunhuang* bölgelerinde 1890'larda başlayan bilimsel araştırma gezileriyle ortaya çıkarılmıştır. Maniheist Uygur metinleri, çoğunlukla Mani ve Uygur alfabesiyledir. Bunun yanı sıra az sayıda Maniheist metinde Türk Runik alfabesi kullanılmıştır (Barutçu Özönder 2002: 489). Maniheist Türk edebiyatının ürünleri arasında öyküler, dinî metinler, Maniheist müminlerin uyacakları kuralları anlatan metinler ve bir Mani manastırı yönetmeliği, tövbe duaları, dua ve ilahiler kalmıştır. Günümüze ulaşan Mani metinleriyle ilgili ilk neşirler A. von Le Coq tarafından başlatılmış ve daha sonraları başka yayınlar yapılmıştır (Ayrıntılı bilgi için bkz. Barutçu Özönder 2002: 489-490).

Bu çalışmada başvuru olan Maniheist çevre metinleri ve yayınlar şunlardır:

Metin	Yayın	Kısaltması
Chuastuanift	Le Coq, A. von (1911).	[Chuast.]
Rüzgar Tanrısı	Bang, W. -A. von Gabain (1928).	[RT]
Türkische Manichaica Aus Chotscho I-III	Le Coq, A. von (1912), Le Coq, A. von (1919), Le Coq, A. von (1922) ve yeni okuma ve anlamlandırmalar için Özertural, Zekine (2008).	[M I, M II, M III]
Türkische Turfan- Texte II	Bang, W.- Gabain, A. von (1929b),	[TT II]
Türkische Turfan- Texte III	Bang, W.- Gabain, A. von (1930a),	[TT III]
Toharcadan çeviri Mani Baba İlahisi	Gabain, A. Von; Winter, Werner (1958),	[TT IX]
İrk Bitig	Tekin, Talat (1993), Tekin, Talat (2004),	[İrkB]

0.5.3. Hristiyan Uygur Metinleri

Eski Türkler arasında Hristiyanlığın Nesturi mezhebi az da olsa inancını bulmuştur. Turfan, Bulayık'ta bazı Türkçe Hristiyan metinleri bulunmuştur. Yakobus İncilinden kalan iki yaprak, Aziz Georg'un çektiği ölüm acılarını anlatan bir parça dışında Turfansammlung'da Uygur ve Süryani alfabelerinde yazılı daha başka 12 metin parçası P. Zieme tarafından belirlenmiştir. Yedisu, Semireçie yörelerinde bulunmuş Süryani yazısı ile yazılı Hristiyan mezar taşları ise XIII.-

XIV. yüzyıldan kalmıştır. Hristiyan Uygur metinlerinde Uygur alfabesi ve Süryani alfabesi kullanılmıştır (Tezcan 1978: 305; Barutçu Özönder 2002: 498).

Bu çalışmada, Hristiyan çevreye ait olarak Müller, F.W.K. (1908)'de yayımlanan T.II.B.29 numaralı metin ve Le Coq, A. von (1909) yayınındaki metin kullanılmıştır.

0.5.4. Din Dışı Uygur Metinleri

Eski Türkçe Budist ve Maniheizt Türk çevrelerinden elimizde dinî içerikli olmayan belgeler de vardır. Özel mektuplar, hukuk belgeleri, gök bilim, takvim ve yıldız falı üzerine metinler, sağlık bilgisi ile ilgili metinler, ata sözleri, fal kitapları din dışı edebiyatın ürünleri arasında sayılabilir (Barutçu Özönder 2002: 498). Uygurlardan kalma özel ve resmî mektuplardan dördü, tıpkıbasımlarıyla birlikte Tezcan-Zieme (1971), *Uigurische Brieffragmente*, Studia Turcica, Budapest, s. 451-460 yayınında bir araya toplanmıştır (bkz. Tezcan 1978: 306).

Din dışı Uygur metinleri, içerisinde günlük yaşama özgü konuları içeren belgeler de vardır. Bunlar literatürde sivil belgeler olarak adlandırılmaktadır. Bu belgelerin bir kısmı kişilerin toplum ve devlet ile ilgili ilişkileriyle, bir kısmı da kişiler arasındaki muameleler ile ilgilidir. Bu belgeler toprak satışı, toprak kiralama, evlat edinme, borç verme, hayvan kiramala, vergi toplama ve vergilere itiraz etme gibi konularda düzenlenmiştir. Sivil belgeler bugünkü senet, makbuz, mukavele, sözleşme, vasiyetname, vergi, yasa vb. hukuk belgeleridir. Belgelerde bunların hukuki durumları ayrıca belirtilmiş ve belgeler için *bitig*, *baş bitig*, *çın bitig*, *çın baş bitig*, *idiş bitig*, *ön bitig*, *vuçun/buçun biitig*, *yantut bitig*, *yanut bitig*, *tutup turgu yanut bitig*, *ata bitigi*, *bodun bitigi*, *ötüg bitig*, *yarlıg*, *ulam yarlıg*, *birtürü yarlıg*, *tuta turgu bitig*, *tuta turgu bitig yarlıg* ve *vakıf vesikalari* gibi tabirler kullanılmıştır (bkz. Arat 1964; Özyetgin 2014: 20).

Bu belgeler araştırmacılar tarafından çeşitli şekillerde tasnif edilmiştir. Belgelerin toplu neşrini yapan Yamada'nın eserindeki sınıflandırma şu şekildedir:

I. Resmî Belgeler (idarî, diplomatik, askerî ve dinî birlikler)

1. Yönetmelikler ve idare yönetmelikleri,
2. Diplomatik mektuplar,
3. Sertifikalar ve lisanslar (pasaportlar),

4. Makbuzlar,
5. Dilekçeler,
6. Raporlar ve (ilmuhaberler),
7. Sicil ve listeler,
8. Dualar,
9. Karışık belgeler;

II. Özel Belgeler

1. Sözleşmeler,
2. Makbuzlar,
3. Mektuplar ve hesaplar (faturalar),
4. Sicil ve listeler,
5. Dualar,
6. Çeşitli konular (Yamada 1993: xiii-xiv; Özyetgin 2014: 20).

Uygur sivil belgeleri, 20. yüzyıl başlarında Fin, Rus, İngiliz, Alman, Japon ve Çinli araştırmacıların Doğu Türkistan'a düzenledikleri araştırma gezileri sonucunda Çin'deki Tarım havzasında bulunmuştur. Bunların büyük çoğunluğu *İdikut* (Koço) şehri kalıntıları etrafında ve *Urumçi* bölgesinde ele geçirilmiştir. Ayrıca *Turfan*, *As-tan*, *Bezeklik*, *Bulayık*, *Çigtim*, *Murtuk*, *Señim*, *Toyok* ve *Yarkoto*'dan da ele geçen belgeler bulunmaktadır. Bazı belgelerin ise hangi bölgeden geldiği ve kaynağı bilinmemektedir. Bu belgeler, günümüzde Berlin, Leningrad, Kyoto, Londra, Paris, Helsinki, Pekin, Urumçi ve İstanbul'daki müze ve kütüphanelerde bulunmaktadır (Arat 1964: 13-18; Özyetgin 2014: 20).

Din dışı Uygur metinleri birçok bilim adamı tarafından parça parça yayımlanmıştır (konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Tezcan 1978: 308-310; Özyetgin 2014: 20-25). Bu çalışmada aşağıdaki yayınlardan istifade edilmiştir.

Arat, Reşid Rahmeti (1972) [AratUygYazı II], Arat, Reşid Rahmeti (1964), Yamada, Nobuo (1993).

Din dışı konuları içeren sivil belgeler için Yamada'nın neşrinde yer alan aşağıdaki kısaltmalar kullanılmıştır: [Sa] Satış (verkauf), [Ex] Değiştirme, mübadele (Austausch), [RH] Kiralama (Pacht oder Mi-ete), [Lo] Ödünç alma (Leihkontrakte), [Ad] Evlât edinme (Adopti-on), [Pl] Rehin verme (Pfand), [Em] Azat etme (Freilassung), [WP]

Vasiyetler (Testamente), [Mi] Karışık belgeler (Verschiedenes) (Yamada 1993: xiii-xiv; Özyetgin 2014: 20).

Diğer Kısaltmalar

ac	ana cümle
Ar.	Arapça
bkz.	bakınız
BK	Bilge Kağan
CTD	<i>Compendium of The Turkic Dialects</i> , bkz. Dankoff-Kelly.
DLT	<i>Dīvānu Lugāt'it-Türk</i>
EAT	Eski Anadolu Türkçesi
İng.	İngilizce
krş.	karşılaştırınız
KB	<i>Kutadgu Bilig</i>
KT	Köl Tigin
Ku. T.	Kur'an Tercümesi
O	Ongin
Ton.	Tonyukuk
TS	Türkçe Sözlük
vb.	ve benzeri
yc	yardımcı cümle
yy.	yüzyıl

BİRİNCİ BÖLÜM

TÜRKÇEDE BAĞLAÇLAR

1.1. Bağlaçlarla ilgili Tanımlar ve Temel Kavramlar

Dilin hem sözlü hem de yazılı kullanımında cümlelerin ve cümle içindeki sözcükleri ilişkilendirici dil birimleri olmadan sıralanması mümkün değildir. Sıralansa bile böyle bir ifade tarzı, gelişmiş bir anlatım değildir. Bu noktada, edatlar ve bağlaçlar sözcüklerin ve cümlelerin işlevini daha belirginleştirici, pekiştirici, anlaşılır yapan ögeler olarak önemlidir. Bağlaçlar, eş görevli ya da birbiriyle ilgili sözcükleri, sözcük öbeklerini ve cümleleri birbirine bağlayan; bunlar arasında anlam ve biçim bakımından ilgi kuran sözcüklerdir (bkz. Banguoğlu 2004: 390; Atabay vd. 1983: 145). *Türkçe Sözlük*'te kısaca "Eş görevli kelimeleri veya önermeleri birbirine bağlayan kelime türü, rabıt, rabıt edatı" şeklinde tanımlanan bağlaçlar, *Dilbilim Terimleri Sözlüğü*'nde "İki kelime veya cümlelerin arasındaki ortaklık, beraberlik, ikircillik, karşılık gibi ilgileri anlatarak onları birbirine bağlayan edat. "Fakat" karşılık bağlacı (*adversative*), "hattâ" pekitme bağlacı (*asséver'ative*), "ve" koşaçlık bağlacı (*copulative*), "ya... ya" çatallı bağlaç (*disjunctive*)'dır. Bunlardan başka sıradaşlık ve uyrum bağlaçları (*de coordination et de subordination*) da vardır." şeklinde açıklanmıştır (1949: 27). Türkçe dil bilgisi ve dil bilimi çalışmalarında bağlaçlarla ilgili çok sayıda tanım yapılmıştır. Burada bütün tanımları vermeyi gerekli görmüyoruz¹.

Bağlaçlar, sözcükleri, sözcük öbeklerini, cümle üyelerini, cümleleri ve cümleden büyük birlikleri biçimce ve anlamca çeşitli yönlerden ilişkilendirerek birbirine bağlayan biçimbirimlerdir diyebiliriz.

¹ Dil bilgisi çalışmalarında bağlaç kavramı çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Bu çalışmada tekrara düşmemek adına bu tanımlar yazılmayacaktır. Bağlaç tanımları için bkz. Kaynak 1969: 697, Gencan 1975: 402; Ergin 1993: 606; Korkmaz 2003: 1091; Hacıeminoğlu 1992, Banguoğlu 2004: 390, Ediskun 1999, Atabay vd. 1983: 145, Göksel-Kerslake 2005: 438, Karaağaç 2012: 434.

Bağlaçların, cümle içinde ve cümleler arasında görevli sözcükler olması, kimi zaman açık bir anlamının olmaması, bu sözcüklerin hiç anlamı olmadığı anlamına gelmez. Bu sözcükler, bağladıkları birimlere çeşitli anlamlar katarken kendi anlamlarını da belirginleştirirler (Balcı 2003: 8). Bağlaçlar sıralama, karşılaştırma, beraberlik, ortaklık, pekiştirme, şart, sebep-sonuç gibi çeşitli yönlerden öğeleri bağlamakta ve anlatımı güçlendirmektedir.

Bağlaç, tek başına bir anlamı olmayan, bulunduğu cümle içerisinde bir anlam ve görev üstlenen, isim türünden sözcüktür. Bu yönüyle çoğu dil bilgisi çalışmasında edatlar içerisinde “bağlama edatları” şeklinde değerlendirilir². Bağımlılaştırma işlevi yönünden bağlaçlar, eklerle ve edatlarla örtüşmekle birlikte (bkz. Demircan 1986: 38; Balcı 2003: 8), edatların bir alt terimi değildir. Edatlar ve bağlaçları karşılaştırdığımızda, bağlaçlar başlıca şu özellikleriyle farklılık gösterirler:

- a. Bağlaçlar, daha çok cümlelerin bağlanmasında kullanılmakta; cümleler arasındaki konu ve anlam bütünlüğü, sürekliliği bağlaçlarla sağlanmaktadır.
- b. Bağlaçlar, sözcükler ve cümleler arasında bağlama görevi olan öğeler oldukları için, cümledeki diğer sözcük türleri yerine kullanılışına rastlanmaz. Ancak zarflar ve edatlar, kimi kez, cümlede bağlaç görevinde kullanılırlar.
- c. Bağlaçların belli sözcüklerle birlikte kullanılma zorunluluğu yoktur. Her türden sözcük ve cümle arasında bağlama görevi görebilirler.
- d. Bağlaçların öteki sözcük türleri gibi, özne, tümleç, yüklem oluşlarına rastlanmamaktadır.
- e. Bağlaçlar, “yemek ve yol parası”, “soğuk ama temiz su” gibi örneklerinde görüldüğü gibi, ad ve sıfat tamlamalarının arasında yer alır.
- f. Bağlaçlar ikilemeler arasında da anlamı pekiştirme görevini yüklenebilirler. “aylarca ve aylarca”, “şeker de şeker” vb. örneklerinde olduğu gibi (bkz. Atabay vd. 1983: 146-147).

² Örneğin Ergin 1993, Hacıminoğlu 1992’de bu şekildedir. Bununla birlikte Ediskun 1963, Gencan 1975, Hatiboğlu 1972, Dizdaroğlu 1976 ve Sözcük Türleri 1983 yayınlarında edat ve bağlaç ayrı sözcükler olarak ele alınmıştır.

Birbirinden ayrı birçok dil birimini kapsayan edat teriminin, tartışma götürmeyen ünlem, bağlaç gibi sözcükler için de kullanılması incelemelerde karışıklığa sebep olmaktadır. Bu nedenle, edat ve bağlaç, ayrı ayrı değerlendirilmesi ancak sözcük sınıfları içerisinde *ilişkilendirici sözcükler* alt grubunda ele alınması daha doğru olacaktır (bkz. Yılmaz 2009: 175).

Eski Türkçeden itibaren Türkçede bağlaçlar çeşitli şekillerde oluşmuştur. Başlangıcından itibaren bağlaç olan sözcükler var olduğu gibi, zarf-fiil vb. eklerle sonradan bağlayıcı özelliğini kazanmış fiiller de bağlaç olabilmektedir. Türkçede sözcük türü olarak aslında fiil kökenli olan ama gramer yönünden işlev değiştirerek cümleleri birbirlerine bağlayan *yeter ki, yoksa, tut ki, kaldı ki, demek, demek ki, ister... ister..., ... olsun ...olsun* vb. gibi dil bilgiselleşmiş unsurlar da bağlaç yerine geçebilmektedir (bkz. Demirci 2008: 138). Türkçenin kendi imkânlarıyla türetme ve birleştirmelerinin yanı sıra yabancı dillerden alıntı bağlaçlar da Türkçenin hemen hemen her döneminde bulunmuştur.

Bağlaçlar, cümle içi bağlantı kuranlar ve cümleler arası bağlantı kuranlar şeklinde ikiye ayrılabilir. Cümle içindeki bağlaçlar, genellikle bağladıkları öğelerin arasında yer alır; cümleleri bağlayanlar ise bu kuralın dışına çıkabilmekte, devrik cümle yapısı kurabilmektedir (Demircan 1986: 38; Balcı 2003: 9). Sözcükleri, sözcük gruplarını, cümle öğelerini bağlayan bağlaçlar, cümle içinde öneme sahiptir. Cümle bağlaçları ise, cümleleri ve cümleden büyük birlikleri çeşitli yönlerden bağlarlar (bkz. Banguoğlu 2004: 390). Bu bağlaçlar, cümlelerin anlamına göre birden fazla işleve sahip olabilmekte (bkz. Öküzcü [Atabey] 1996: 263) ve metin içerisinde önem taşımaktadırlar. Metnin oluşumunda, cümleler arasında çeşitli ilişkiler kuran bu bağlaçların etkisi büyüktür. Hatta bazen bu bağlaçlar olmadığı takdirde, etkili bir metinden de bahsetmek zordur. Bu öneminden dolayı, bu çalışmada da Eski Uygurcadaki yalnızca cümle bağlaçları ele alınacaktır.

“Türkçe’de Cümle Bağlayıcıları” adlı makalede Türkçedeki cümleler arasında bağlantı sağlayan bağlaçlar için çıkarılan başlıca sonuçlar şunlardır:

- a) Daha çok açıklama ve sonuç ifade etmektedir.
- b) Bir bağlaç birden fazla işlevde kullanılabilir.
- c) Tekrar eden cümlelerde arka arkaya birden çok bağlaç kullanılabilir.

- d) Türkiye Türkçesindeki bu türden bağlaçlar en çok sözcük grubu, en az ise sözcük hâlinindedir.
- e) Başında bulunduğu cümleyi, kendisinden önceki cümleye bağlayanların sayısı, sonraki cümleye bağlayanların sayısından fazladır.
- f) “Umarım”, “korkarım” gibi cümle bağlayıcıları çeviri yoluyla Türkçeye girmiştir (Öküzücü [Atabey] 1996: 263-264).

1.2. Terimler

Günümüz Türkçe çalışmalarında, genel olarak bağlaç kavramını karşılayan çeşitli terimler kullanılmaktadır. Bunlardan en yaygını *bağlaç* terimidir. Bunun dışında *rabıt* (Banguoğlu 1940), *bağlama edatı* (Ergin, Hacıeminoğlu), *bağlam* (Banguoğlu), *bağlacımsı* (Özmen), *bağlaçlık* (Özmen), *bağlayıcı* (Ş. Tekin, Mansuroğlu), *yönveren* (Adalı 1979) vb. terimler de bulunmaktadır. Bunlarla birlikte, Demircan bağlacı, *bağlayıcı* üst terimi içerisinde bir alt terim olarak kullanmıştır (bkz. 1986: 31). Terim kullanımında farklı bir bakış açısı da Mehmet Özmen’e aittir. Özmen “Eksik Olan Dil Bilgisi Terimlerimiz Üzerine” adlı makalesinde her zaman bağlaç görevinde kullanılan sözcükler için *bağlaç*; geçici olarak bağlaç görevinde kullanılan “bak, bakalım, bakarsın, bakın, sanasın, sorar mısın, varsa, var ise, var-sın” gibi sözcüklere *bağlacımsı*; “aksi hâlde, bereket versin, bununla beraber, şöyle dursun” yapılarında olduğu gibi, bağlaç görevinde kullanılan sözcükten büyük söz öbeklerine ise *bağlaçlık* terimlerini önermiştir (bkz. Özmen 2001: 121-122).

Cümleleri çeşitli yönlerden birbiriyle ilişkilendiren bağlaçlar için de terim birliğinden söz etmek zordur. Bu türden bağlaçlar için ayrı bir terim kullanmaksızın *bağlaç* denebildiği gibi, *cümle bağlayıcısı* (Ş. Tekin, İ. Öküzücü [Atabey]), *cümle başı edatı* (Ergin, K. Eraslan, H. Ş. Akalın), *cümle başı bağlacı* (Korkmaz 1994), *cümle bağlayıcısı niteliğindeki bağlaçlar* (Korkmaz 2003), *söylem bağlacı* (Zeyrek vd.), *yan cümle bağlacı* (T. Tekin), *cümle bağlacı* (O. [Adalı] Kaynak 1969), *cümle bağlayıcı bağlaçlar* (M. Çiftçi) gibi terimler kullanılmakta; araştırmalarda terim birliği bulunmamaktadır. Bu çalışmada ise bağlantı öğelerinin yapılarına, cümle içindeki konumlarına, işlevlerine ve kullanımlarına göre ayrı bir terim benimsenmemiş, tüm bağlaç çeşitleri için *bağlaç* terimi kullanılmış ve Uygurcadaki cümleler arasında ilişki sağlayan bağlaçlar ile konu sınırlı tutulmuştur.

1.3. Eski Türkçenin Bağlaç Varlığı ve İlgili Görüşler

Eski Türkçeden itibaren Türkçede sözcükleri ve cümleleri bağlama da bağlaçların yanı sıra çeşitli yapılar kullanılmıştır. Eski Türkçede bağlaçlar dışında bağlama işlevine sahip zarf-fiilli yapılar oldukça fazladır. Bu konuyla ilgili olarak Ş. Tekin;

“Eski Türkçede cümleler, 1) ana ve 2) türlü yardımcı cümleler olmak üzere iki kısma ayrılır; ancak Kökt.’de ve Uyg.’da bu yardımcı cümleler ayrı ayrıdır. Kökt.’de fikirler umumiyetle basit ana cümlelerle ifade edilmekle beraber bunun yanı sıra yardımcı cümle olarak -sar ile yapılan şart cümleleri ve yalnız tip, tiyin şekillerinden ibaret olan ve bağ vazifesini gören unsurlar kullanılmıştır” (Ş. Tekin 1992: 102) diyerek bu konuya dikkat çekmiştir.

Mansuroğlu da Eski Türkçede bağlaç görevini gören yapılardan bahsederek, Eski Türkçedeki bağlaç varlığını yabancı etkiye dayandırmıştır:

“Bilindiği gibi Türkçede aslında şart cümlesi dışında yardımcı cümle yoktur. Başka dillerin yardımcı cümle ile bildirdiklerini Türkçe, zengin isim fiilleri (particium) ve zarf fiilleri (gerundium) ile yani çekimli fiil (verbum finitum) veya bildirici (predicatum) sayılamayacak unsurlarla karşılar. Ancak yabancı dillerle kültür alış verişine girdiği zamanlardan, yani Uygur devresinden itibaren, birinci derecede dinî metinlerde aslına uygunluk isteği ile sözü sözüne Türkçeye sıra (parallel) söz ve cümle bağlama edatları (conjunction) ile çeşitli yardımcı cümleler ve bunları baş cümleye bağlayan edatların girdiği görülür.” (Mansuroğlu 1955: 59).

Eski Türkçede herhangi bir bağlayıcı kullanılmadan da cümleler veya sözcükler arasında anlam bağıntısı çeşitli şekillerde sağlanmıştır. Eski Türkçedeki bağlaçlarla ilgili çalışmasında Ahmet Temir, bağlaç yerine geçen aşağıdaki yapılara temas etmiştir. Örneğin *ög kaŋ* “anne (ve) baba” gibi ikilemeler; *teŋrili yirlide sekiz yüklemek* “Gökte (ve) yerde sekiz tomar” (TT VI/02) ifadesinde olduğu gibi *-li...-li* şeklindeki ikili söyleyişler; *nomug törüg kişi iter kişi ağırlayur* “kanunu yasayı insan düzenler (ve) insan yüceltir” (TT VI/35) cümlesinde görüldüğü gibi yüklemi aynı zamanda bulunan sıralı cümleler içerisinde “ve” anlamının karşılandığı görülmektedir (bkz. Temir 1956/I: 47).

Ayrıca *-a/-e, -ı/-i, -u/-ü, -p, -pan, -sar, -tuk* gibi fiillere getirilen eklerle de cümleler arasında bağlantı sağlanmıştır. Tasvir fiillerine bu eklerin getirilmesiyle oluşan birleşik fiillerle, cümleler sıralanmaktadır. Bununla ilgi örnekler şu şekildedir.

1. *-a/-e, -ı/-i, -u/-ü* zarf-fiil eki ile bağlantı: *Bir kemi sıyukın tuta öntüm tēp tēdi* "Bir gemi parçasını tutarak (karaya) çıktım diye söyledi."
2. *-p* zarf-fiil eki ile bağlantı: ... *tir ermiş inçe tip tabgaç kaganka yağı bolmuş; yağı bolmuş yağı bolup...; kagan olurtım kagan olurup...*
3. *-pAn* zarf-fiil eki ile bağlantı: *istemi kagan olurmuş olurupan türk bodunug ilin törüsin tuta birmiş*
4. *-sAr* zarf-fiil eki ile bağlantı: *kayu neçe tuyguluk bilgülük nom erсер alkunı barça bir kşan üdte kedin tuyunup üzeliksiz üstinki yig burkan kutın bulu y(a)rıkıp artamaksız menülüg nomug artamaksız menülüg asıgıg birtemleti tanuklayu y(a)rıkadı* (AY 173/6). "ne kadar anlaşılması, bilinmesi gerekli öğreti var ise, hepsini, toptan bir anlık sürede kendiliğinden sezip, daha üstü bulunmayan, en üstün, mükemmel Buda kutsallığını buluverip, bozulmasız, sonsuz öğretiyi; bozulmasız, sonsuz yararı bütünüyle tanıtlatıp buyurdu."
5. *-tuk* sıfat-fiil eki ile bağlantı: *olurtım olurtukıma...* (bkz. Temir 1956/I: 48, Eraslan 2012: 403).

Eski Uygurcadaki *-p* ekli zarf-fiilleri anlatırken Kemal Eraslan da, bunların asıl işlevinin bağlama olduğunu vurgulamıştır. Zarf-fiil ekleri getirildiği fiilde belirtilen hareketi, daha sonraki bir harekete bağlamakta, böylece bir bağ görevi yüklenmektedir. Zarf-fiilde belirtilen hareketin zamanı ile cümlelerin esas fiilinde belirtilen hareketin zamanı aynı olabildiği gibi, farklı da olabilmektedir. Zarf-fiildeki hareket tamamlanmış bir harekettir. Şahıs bakımından da zarf-fiilin ait olduğu şahıs ile esas fiilin ait olduğu şahıs genellikle aynıdır. *az nızvanıg bukurup turgurmazlar* (KTUN XVII, 325) "Hırs gibi ihtirasları boğarlar, onları yaratmazlar."; *yüz burhanlar uluşında barıp nom nomlayur* (Totenbuch, 921-922) "Yüz burhan (Buddha) ülkesine varıp akide vaaz eder (öğretir)." (Eraslan 2012: 416-417).

Eski Türkçede bağlaç dışında bağlantı işlevine sahip bu yapıların çokluğu, Türkçede aslında bağlaçların bulunmadığı ve bağlaçların yabancı dillerden alındığı şeklinde görüşleri de beraberinde getirmiştir.

Grönbech, Uygurcadaki bağlaçları tamamen yabancı etkiye bağlamıştır. Grönbech bu konuda şunları söylemektedir:

“Uygur tercüme edebiyatında, bir sürü Türkçe kelime, tamamıyla Türkçeye aykırı bir şekilde, alt sıralayıcı bağ olarak kullanıldı. Bu kuruluşlar, muhtemelen, önce sırf edebi gayelerle, üstelik örnekteki şeklin tam tamına taklidinden doğdular, fakat, büyük bir kesimi de, Doğu Türkistan şehir hayatının çok dilli ortamında, günlük iletişimde de yerleştiler.” (2000: 46).

Grönbech ayrıca Uygurca çeviri eserlerde kullanılan bağlaçların sadece metinlerde kaldığını ve halk dilinde de bulunmadığını iddia etmiştir:

“Bu Uygurca kuruluşlar, şüphesiz, yabancı tesir altında oluşular, fakat, mesele, bunların halk diline ne dereceye kadar ulaşabildikleridir. Muhtemelen bunlar, hiçbir zaman, kozmopolit olarak yetişmiş dar bir tabakanın dışında, canlı olarak hayata girmediler, modern ağızlarda ise asla kullanılmazlar.” (2000: 447).

Jean Deny de Türkçedeki bağlama işlevini karşılayan “ana baba”, “karı koca” “er geç” gibi örneklerde görüldüğü gibi, bağlaçsız yapılardan ve fiillere getirilen çeşitli eklerden bahsetmiş; Türkçede diğer dillerdeki gibi bağlaç kullanmaya gerek duyulmadığını dile getirmiştir. Bununla birlikte başka dillerden, özellikle Arapça ve Farsçadan, Türkçeye bağlaçların girdiği ifade edilmiştir (Deny 1941: 955-956). Oya Adalı da, Türkçedeki çoğu bağlacın Arapça ve Farsçadan geçtiğini ifade etmiştir (1969: 697). Muharrem Ergin de başlangıçta bağlama edatının olmadığı ve sonradan yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığı, Türkçede olanların da bazı isim ve fiil şekillerinin sonradan edatlaşmasıyla oluştuğu görüşündedir (1993: 606). “Türk Dilinde Edatlar” adlı çalışmasında Hacıeminoğlu da Ergin’e atıfta bulunarak, aynı doğrultuda şunları söylemektedir:

“Bilindiği gibi, Eski Türkçede bağlama edatı yoktur. Gerçi daha çok tekit vazifesi gören ok/ök, ma/me, takı, erki v.b. ile cümle açıcısı olan kaltı, kalı, ulatı, ulayu, ançula, ançulayu gibi sözleri bağlama edatı olarak kabul etmek mümkündür. Ancak Türkçe cümlelerin bünyesine sonradan girmiş çok çeşitli bağlama edatları ile mukayese edildiği zaman, bu yukarıdakilerin bağlama vazifelerinin zayıf olduğu anlaşılır. Onun içindir ki, Türkçede bağlama edatlarının teşekkülü, Karahanlı devresinden itibaren kendini belli eder.”

Eski Türkçede bağlaç olmadığı yönündeki açıklamasıyla birlikte, Hacıeminoğlu şunları da ekleyerek, Türkçenin kendi bünyesinden çıkan bağlaçları da atlamamıştır:

“Eski Türkçede olmadığı hâlde, sonradan çok sayıda bağlama edatının başka dillerden alınması veya dilin kendi imkânları ile teşekkül etmesi hadisesi, gramercilerimiz tarafından yabancı dillerin tesiri ile, hususiyle Arapça ve Farsçanın tesiri ile izah edilmektedir. Bu muhakkak ki büyük isabet payı olan bir izah tarzıdır. Nitekim hususiyle batı Türkçesindeki bağlama edatlarının diğer büyük bir kısmı da Türkçenin kendi bünyesinden çıkmıştır.” (1992: 112-113).

Bu doğrultuda, Mecdut Mansuroğlu (bkz. 1955: 59) ve Zeynep Korkmaz (bkz. 1995d: 620) da Türkçenin bağlaçlar için pek elverişli bir dil olmadığından bahsetmişlerdir.

Tahir Nejat Gencan ise bağlaçların azlığını, Türklerin kısa anlatımı tercih etmesine ve eylemsilerin gelişmişliği nedeniyle bağlaca gereksinim duyulmamasına bağlamıştır (1975: 482). Banguoğlu da Eski Türkçeden itibaren Türkçede bağlaç işlevindeki yapıardan bahsederek, bağlaçların azlığını bu yapılarla ilişkilendirmiştir (2004: 393). Daha önce Türkçenin bağlaçlara elverişli olmadığını belirten Korkmaz, “Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları” başlıklı makalesinde şu düşüncelere yer vermiştir:

“‘Türkçede aslında bağlaç yoktur’ gibi yanlış bir yargı yerine, Türkçede bağlaç görevinin hangi yollarla karşılanmış olduğunu, bu işlev için de, Türkçenin şekil bilgisi sisteminde hangi ek ve kelimelerin kullanılmış olduğunu belirtmek daha gerçekçi bir değerlendirme olur. Çünkü, her dil gibi, Türkçenin de bağlaca ihtiyacı olmuş; bu ihtiyacı dilin yapı ve işleyiş özelliklerinden yararlanarak türlü biçimlerde karşılamıştır. Türkçede bağlaç oluşturan özel ekler yerine, eş değerli kelime ve kelime gruplarının yan yana sıralanması veya virgöl ve noktalı virgüllerle birbirine bağlanması; yer yer bu görev için şart ekinin, bazı edaların, çoklukla kalıplaşmış veya kalıplaşmamış zarf-fiil şekillerinin veya diğer bazı kelimelerin kullanılmış olması, Türkçenin yapı ve anlatım özelliklerinden kaynaklanan ve dilin bağlaç ihtiyacını hangi yollarla karşıladığını ortaya koyan göstergelerdir.

Ancak şurasını da vurgulayarak belirtmek gerekir ki, ta Uygur döneminden başlayarak, dinî metinlerin aslına daha

uygun bir biçimde aktarılabilmesi için aktarılan dillerdeki bağlaçlı anlatımların Türkçeye uyarlanması, yabancı cümle kuruluşlarına bakarak yeni Türkçe şekillerin oluşturulması söz konusu olabilir. Eski Türkçede bağlaç olan ve yukarıda belirtilen bu şekiller, Orta Türkçeden sonra yavaş yavaş kaybolmuş ve yerlerini ortak İslam kültürünün etkisi altında ya Arap ve Fars dillerinden girme bağlaçlara yahut da doğrudan doğruya Türkçenin kendi yapısından oluşturduğu yeni yeni şekillere bırakmıştır.” (2005: 119-120).

Türkiye Türkçesi ağızlarında bağlaçlar konusunu inceleyen Serdar Yavuz da Eski Türkçede bağlaç olmadığı yönündeki görüşlere, Korkmaz’dan tanık getirerek şöyle karşı çıkmaktadır:

“Eski Türkçeden başlayarak günümüze kadar incelenen Türk dili grameri içerisinde bağlaçların diğer sözcük türleri kadar işlenmediği kullanılmadığı doğrudur. Ancak, bundan hiç bağlaç yoktur manasına çıkarmak yanlış olacaktır. Bağlaç ihtiyacı kelime ve cümlelerin art arda sıralanmasıyla kısmen de olsa sağlanmıştır.” (Yavuz 2011: 70).

Eski Uygurcadaki cümle bağlaçlarını konu edindiğimiz bu çalışmada da Eski Türkçe döneminde hem bağlaç yerine geçen yapıların hem de bağlaçların bulunduğunu ve bunların diğer tarihsel lehçelerle de zaman zaman koşutluk gösterdiğini görmekteyiz. Ancak cümle bağlaçları çeviri eserlerde, çeviri yapılan dilin etkisiyle daha fazla iken, sivil belgelerde ve benzeri telif eserlerde daha az sayıda görülmektedir. Her ne olursa olsun gerek çeviri eserlerde gerekse telif eserlerde kullanılan bağlaçların tamamına yakın kısmının Türkçe olması ise konunun en dikkat çekici tarafıdır. Buradan Eski Türkçede bağlama işlevinin sadece bağlaçlarla sınırlı kalmayan geniş bir çeşitlilik gösterdiğini, çeviri eserlerde ihtiyaç duyulduğunda da, tamamen Türkçenin kendi imkânlarıyla yeni söz türetmelerinin, birleştirmelerinin ve öbeklerinin yapıldığını söyleyebiliriz.

1.4. Tarihsel Gramerlerde Bağlaçlar

1.4.1. Dīvānu Lugāt’it-Türk’ta Bağlaçlar

Dīvānu Lugāt’it-Türk (DLT), Kâşgarlı Mahmud tarafından 1072-1074 yıllarında yazılmış Türkçe-Arapça bir sözlüktür. Esasen DLT sözlük olmakla birlikte, aynı zamanda Türkçenin grameri, lehçeleri, Türk kültürü, tarihi, coğrafyası ve birçok konuda da bilgiler içeren el kitabı niteliğindedir. Eser öncelikle bir sözlük olması nedeniyle dil

bilgisi konuları, giriş kısmında ve yeri geldikçe sözlük maddeleri altında yer almaktadır. Arap sözlükçülük kurallarına göre düzenlenmiş olan DLT’de, Arap gramerciliğinde olduğu gibi, ad ve eylem dışındaki edatların, zarfların, bağlaçların ve ünlemlerin hepsi “edat” anlamındaki *harf* terimi ile karşılanmıştır. Eserde bağlaçların anlatıldığı bir bölüm olmamakla birlikte cümle başında geçen *apaŋ* bağlacı “eğer anlamında bir harf (edat)” şeklinde tanımlanmış ve *apaŋ sen barsa sen* “eğer sen gidersen” örneği getirilmiştir (DLT: 79, CTD I: 156). Soru sözcüğü olan *kaçan*’ın aynı zamanda *kaçan barsa sen* “eğer sen gitseydin” örneğinde olduğu gibi “eğer” anlamında bir bağlaç olduğu görülmektedir (DLT: 203, CTD I: 307). *kalı* soru sözcüğü de şart cümlelerinin başında *sen kalı barsa sen* “keşke sen gitseydin” örneğinde olduğu gibi “keşke” anlamında olduğu belirtilmiştir (DLT: 548, CTD II: 271). Bunların dışında *ap* “değil” (DLT: 29), *azu* “veya” (DLT: 56), *bile* “ile” (DLT: 217), *takı* “ve, daha” (DLT: 545) gibi sıralama bağlaçları da aynı şekilde *harf* terimiyle nitelenmiştir.

1.4.2. Kıpçak Türkçesi Gramerlerinde Bağlaçlar

Codex Cumanicus dışındaki Kıpçakça sözlük ve gramerler Memlûk Kıpçak sahasında meydana getirilmiştir. Arapların birlikte yaşadıkları Türklerin dilini öğrenme amacıyla hazırlanan bu eserlerde, Arap gramerciliğinin etkisi büyüktür. Memlûk Kıpçak sahasına ait bilinen ilk eser *Kitâb-ı Mecmu-ı Tercümân-ı Türki ve Acemi ve Muğalî*’dir. Araplara Türkçe öğretme amaçlı hazırlanan sözlük ve gramer şeklindeki bu eser, dört kısımdan oluşmaktadır. Bağlaçlarla ilgili açıklamalar “Kendileriyle Gelecek Zamanda Maksadın Tamamlanacağı Cümle Kuralları, Söz ve Kelimelerin Sayısı Hakkındadır” başlıklı dördüncü kısımda bulunmaktadır. Eserde, aslen soru zamiri olan *kaçan* “ne zaman” sözcüğünün bağlama özelliği “kaçan kelimesi -dığı zaman, -dığında yerine de geçebilir” (TA 61a) cümlesiyle vurgulanmıştır. Bunun yanı sıra, *yana* ve *dağı* edatları (TA 61a), Arapça karşılıklarıyla nakledilmiştir: “Arapça sonra sözünün karşılığı Türkçede *yana*’dır. *yana keldi* sonra geldi, *yana bardı* sonra gitti, *yana yedi* sonra yedi, vd. Arapça dahi, da/de sözünün karşılığı Türkçede *dağı*’dır. *dağı ayıttı* o da dedi, *dağı ayıtkay* o da söyleyecek” (Toparlı vd. 2000: 77-78).

Memlûk Kıpçakçasına ait, Türkçe öğretmek amaçlı hazırlanmış eserlerden birisi olan *Ed-Dürretü’l-Mudiyye Fi’l-Lügati’t-Türkiyye* “Türk Dilinin Parlayan İncisi” adlı eserde gramer açıklamaları bu-

lunmaksızın Türkçe adlar, kavram alanlarına göre sınıflandırılmış, son kısmında da konuşma cümlelerinden örnekler verilmiştir. Yalnızca kitabın en sonunda verilen konuşma cümlesinde “sonunda, nihayet” anlamındaki *basa* cümle başı edatı bulunmaktadır: *basa tanrıya şükür yeşimiz bitti bitigimiz tükendi* (DM 24a) “Ancak Allah’a şükür işimiz bitti, kitabımız tamamlandı” (Toparlı 2003: 64).

Memlûk Kıpçakçasına ait *El-Kavāninü'l-Külliyye Li-Zabti'l-Lügati't-Türkiyye* Arap gramerciliğine göre hazırlanmış bir Türkçe dil bilgisi kitabıdır. Bu eser, giriş dışında “Kip ve Kip Ekleri”, “İsim ve Ona Bağlı Olanlar” ve “Harfler (Ekler)” şeklinde üç bölüm olarak düzenlenmiştir. Memlûk-Kıpçakçasındaki bağlaçlarla ilgili bilgiler ikinci bölüm olan “İsim ve Ona Bağlı Olanlar” başlığı altında açıklanmaktadır. *ki* ve *kim* bağlaçları için Arapçadaki “fethalı enne” (KK 37b) karşılığı verilmiş aşağıdaki örnekler verilmiştir: *bildüm ki bey keldi* veya *kim bey keldi* “beyin geldiğini bildim”, *bilgi kim men muni şaşa birmes men* “bil ki ben bunu sana vermem” (Toparlı vd. 1999: 40). “İstisna edatı” olarak *meğer sözcüğü ve barça kişiler keldiler meğer sultan kelmedi* “Sultandan başka bütün insanlar geldi” örneği nakledilmiş, şu açıklamada bulunulmuştur: “Bu edat çok az kullanılır. Bir yargının olumlu veya olumsuz şekilde müstesna minhe (kendisinden çıkarılana) yüklenip daha sonra müstesnadan (çıkarılardan) soyutlanması yaygın olarak kullanılır; bu iki cümlede istisna edatı kullanılmaz, bu ifade ile sağlanan anlamla yetinilir” (Toparlı vd. 1999: 52). Bunlarla birlikte eserde kip eklerinin anlatıldığı birinci bölümde de eğer ve takı bağlaçlarıyla ilgili açıklamalar yapılmıştır: “Söze *eger* edatı ile başlayıp daha sonra yerine göre zamir, ardından da şart eki, daha sonra da pekiştirmek amacıyla zamir tekrar getirilerek; *eger sen ketse, eger siz ketse, eger men ketse, eger biz ketse, eger özi ketse, eger öziler ketseler* veya *ketlerse*, denilir. Bunların hepsi fasihtir, yaygın olarak kullanılmıştır. *sen turmassang men dağı turmasaydum* (sen ayakta durmasaydın ben de durmazdım) denilir. *dağı* “dahi” anlamındadır, pekiştirme ve sözün güzelleşmesi için kullanılır” (Toparlı vd. 1999: 28).

Kıpçak gramerleri içerisinde bağlaçlarla ilgili en ayrıntılı bilgi ünlü Arap dildisi *Ebu Hayyan’ın Kitabı’l-İdrak li Lisāni’l-Etrāk* (Kİ) adlı eserinde yer almaktadır. Müellifinin 14. yüzyılın ünlü filologlarından olması nedeniyle Kİ, Memlûk sahası sözlük ve gramerleri içerisinde orijinal bir malzemeyi ihtiva etmesi bakımından önemlidir (bkz. Öz-

yetgin 2001: 41-43). Ebu Hayyan eserinin “*Atf*” bahsinde bağlaçları ele almış ve aslında Türkçede Arapçadaki gibi bağlaç sisteminin işlek olmadığını, bağlayıcısız da sözcük ve cümlelerin birbirine bağlandığını şu şekilde açıklamıştır:

“Türkçede Arapçanın ve atifesine müradif bir kelime yoktur. Türkler iki yahut daha ziyade ismi yekdiğerine atfetmek istedikleri zaman, bir birine raptetmeksizin isimleri sıra ile serdederler. Ms: (*S. Sonqur turdular*) derler. Fakat (*turdular S. Sonqur*) demek de caizdir. –Sencer kalktı hemen arkasından Sonqur kalktı -yahut- bir az sonra Sonqur kalktı- mukabilinde (*S. turdı andan S. Sonqur*) denir.” (Caferoğlu 1931: 181).

Ebu Hayyan, Türkçede herhangi bir bağlaç kullanmadan, birleştirmenin olabildiğini açıkladıktan sonra, Türkçedeki (= Kıpçakça) *andan* sözcüğünün Arapçadaki “ki” ve “ve”ye karşılık geldiğini söyleyerek şunları ifade etmiştir: “(Andan) kelimesi (mühlet)ten kat’i nazar yalnız tertibe delalet eder”. *takı* sözcüğünün gerçek anlamının “yine” olduğunu ancak bununla birlikte “bile, birlikte” ve “hatta” anlamlarında da kullanıldığını belirtmiştir. Ebu Hayyan’ın bildirdiği diğer bağlaçlar, *ya* ve *yok*’tur:

38

“–Sencer yahut Sonkur kalktı- yerine (*S. turdı ya Sonqur turdı*) denilir. Umumiyetle istimali bu şekildedir. Arapçada terdit için olan (vav) harfinin Türkçede müradifi (ya)dır. –Sencer mi yahut Sonkur mu durdu- yerine (*Sençermü turdı ya Sonqur*) denildiği gibi (*Sençermü turdı yoqsa Sonqur*) da denir. Bu sonuncu cümle de aynıyle evvelki cümlelerin manasını ifade eder. (*Yoq*) kelimesi -madum- manasında isimdir. Bilahare nefi için istimal edilmiştir..... ” (Caferoğlu 1931: 181)

Bu açıklamaların dışında, Ebu Hayyan Kİ’nin “*Nevasih Bahsi*”nin içinde de *meger* karşıtlık bağlacına temas etmiştir. Bununla ilgili açıklamalar şu şekildedir: “Eğer (*idi*) fiilini evvelce nefi edüp sonra isbat etmek istenilirse bu takdirde –Sencer olmadı fakat ancak kaim idi- terkipleri mukabilinde (*Sençer degüldi meger turmuş*) denilir. ...–Sencer olmaz ancak kaimdir- cümlesi mukabilinde (*Sençer bulmagay meger turmuş*) denir ki (*idi*) fiilinin müzarii bulunmadığından yerine (*bulmagay*) ikame edilmiştir.” (Caferoğlu 1931: 156-157).

Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye adlı eserde bağlaçlar atıf başlığı altındadır. Burada, Türkçede Arapçadaki gibi *ve* bağlacının bulunmadığı; cümleleri sıralamanın *alıp ketti, alıp kel, alıp keldim* ör-

neklerinde olduğu gibi zarf-fiillerle yapıldığı izah edilmiştir. Eserde Türkçenin kuralları, Arapçanınunkilerle karşılaştırılarak verilmiştir. Kitapta bağlaçlarla ilgili diğer bilgiler şu şekildedir:

“Arapçadaki (*ev*) ve (*em*) kelimelerinin Türkçede karşılığı *yoksa* kelimesidir ve Arapçadaki gibi soru bildirir. *bi turdı yoksa kulı* gibi ki “bey mi durdu yoksa kölesi mi” demektir.... Arapçadaki (*emma*) kelimesinin Türkçede karşılığı *ya*’dır. *ya munu alır sen ya munu* gibi ki “ya bunu alırsın ya bunu” demektir. *Ya* kelimesi Arapçadır, bunu Türkler kendi dillerinde de kullanırlar. (*emma*) kelimesi de Arapçadan geçmiştir; bu asıl Arapçadır.” (1945: 117-118).

1.4.3. Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi Gramerlerinde Bağlaçlar

Arap dilciliğinin etkisinde gelişen Eski Anadolu ve Osmanlı Türkçesi gramerlerinde bağlaçlar, genellikle *harf*, *edat* gibi genel terimlerle ifade edilmiştir. Bugün, bağlama edatları, çekim edatları ve ünlem edatları gibi çeşitlere ayrılarak incelenen *edat* terimi, Osmanlı dilcilik geleneğinde, bütün yapım ekleri, çekim ekleri ile çekim, bağlama ve ünlem edatları gibi ekleşmemiş bağlı birimler için kullanılır ve ‘tek başına anlamı ve kullanımı olmayan, ancak söz kök ve gövdelelerinden sonra gelerek, yeni sözler türeten veya bu sözlerin bir araya gelişini sağlayan dil birimi’ diye tanımlanırdı. Bu yüzden de eski çalışmalarda *edat*, yapımlık ya da çekimlik ve ekleşmiş ya da ekleşmemiş olabilmektedir (Karaağaç 2009: 157-158).

Şu anki bilgilerimize göre, Eski Anadolu Türkçesi döneminde (XVI. yy.) yazılmış yalnızca bir dil bilgisi kitabı mevcuttur. Bergamalı Kadri’nin 1530’da Kanuni Sultan Süleyman’ın sadrazamı İbrahim Paşa’ya sunulmak üzere hazırladığı *Müeyyessiretü’l-Ulûm* adlı eseri, döneme ait bilinen ilk ve tek Türkçe gramerdir. Eserde, Arap gramerliliğinde kullanılan terimler Türkçe kurallara uygulanmıştır. Bergamalı Kadri eserinde, bugünkü bağlaç karşılığında *edat-i irtibat* (183-8), *edat-i mef’ul* (161-4, 168-1, 168-4, 184-1), *harf*, *harf-i ‘atf* (dahı, pes, imdi, ya 135-1), *harf-i irtibat-i nev’* (ki 135-8), *harf-i isti’anet* (ile 133-5), *harf-i istidrak* (veli 133-6), *harf-i izrab* (bel 135-9), *harf-i musahabet* (ile 133-3), *harf-i sebebiyet* (ile 133-4), *harf-i tahkik* (bayık 134-2, 134-1), *harf-i ta’lil* (ötrü 131-4), *harf-i temenni* (kaşki, n’olaydı 133-10), *harf-i tereddüd* (ya.. ya.. 135-6), bağlayıcı karşılığında *müte’allik* (161-10, 161-12, 172-6, 172-7, 183-12, 184-1, 184-11), bağlayıcılar karşılığında *müte’allikat* (112-1), bağlayan karşılığında *rabıta* (167-6, 167-3, 167-8) terimlerini kullanmıştır (Karabacak 2002: 87).

Osmanlı Türkçesinde dil bilgisine ait konular, kavait kitaplarında ele alınmıştır. Çoğunluğu Tanzimat döneminde yazılan bu kitaplar-
dan başlıcası Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın birlikte 1851'de yayımladıkları *Kavâ'id-i Osmaniyye*'dir. Aynı yıl Ahmet Cevdet Paşa, bu eserin ortaokul için sadeleştirilmiş biçimi olan *Medhal-i Kavâ'id*'i de yayımlamıştır. Eserin dikkate değer en önemli yönü Türkçeye ait ünlülerin doğru olarak gösterilmesi için teklif edilen yeni yazı işaretleridir. Bu kitap daha sonraki ders kitapları için bir model oluşturmuştur. İki eserde de bağlaçlar, "*edevât beyanındadır*" başlığı altında değerlendirilmiştir. Burada, tek başına bir anlamı olmayan, cümle içinde ya da söz öbekleri içinde anlam kazanan bütün ekler, sözcükler edat olarak nitelendirilmiş, görev yönünden bir ayrıma gidilmemiştir (bkz. Özkan 2000a: 120-124; 2000b: 56-59).

Tanzimat dönemi gramer kitapları içerisinde Avrupalı tarzda yazılmış, hacimli bir çalışma *Abdullah Ramiz Paşa*'nın 1866'da yayımladığı *Emsile-i Türkiyye* adlı kitabıdır. Bu çalışmada, diğer gramerlerden farklı olarak cümle konusuna geniş yer verilmiştir (İdben 1999: XXVII). Eser üç bab'dan oluşmaktadır. Bağlaç konusu, üçüncü bab'da *edevât ve hurûf-ı âtife ve râbıta* başlığında incelenmiştir. O-
dukça ayrıntılı bir biçimde bağlaçların tanımlarının ve örneklerinin verildiği eserde bağlaçlar aşağıdaki alt terimlerle işlevlerine göre değerlendirilmiştir: "üzere, üzerine, onun üzerine, bunun üzerine vb." *edât-ı isti'lâ*; "için" *edât-ı ta'lîl*; "iken" *edât-ı hâl*; "ile" *musahâbet ve istiâne edâtı*; "birle" *edât-ı musahâbet*; "çünkü, zira" *edât-ı illet*; "şöyle ki, mesela" *edât-ı tafsîl*; "ya'nî" *edât-ı tefsîr*; "-dan/-den naşî" *edât-ı beyâniyye*; "ki" *edât-ı rabt*; "iken" *edât-ı hâl*; "dahi, hem, hem de, bile, yahut" *hurûf-ı atıf* (bkz. İdben 1999: 154-161).

XIX. yüzyıla ait dil bilgisi çalışmalarından biri de Tâhir Ken'ân'ın *Kavâ'id-i Lisân-ı Türkî* adlı eseridir. Tahir Ken'an eserinde Arapça gramer terimlerini kullanmıştır. Eserde bağlaçlar, *edât-ı atıf* "bağlama edatı", *harf-i atıf* "bağlama edatı", *vav-ı atife* "bağlama vavı, ve, u, ü" gibi Arapça tamlamalar ile açıklanmıştır. Tâhir Ken'ân eserinde, Osmanlı Türkçesindeki bağlaçları, madde başında kökeniyle birlikte ifade etmiş, daha sonra Osmanlıca açıklamış ve edebi eserlerden örnekler nakletmiştir. Örneğin, Osmanlı Türkçesinde *vav* ile yazılan *ve, vü, u, ü* biçimlerindeki bağlacın açıklaması şu şekildedir: "ve, vü, u, ü (*vav*) (Arabi ve Fârisi)- ma'tufu ma'tufun-aleyhe imâle eder, ya'nî müfredleri, terkibleri, cümleleri cem'eyler- *edât-ı atıftır*: *Ulûm u fîrû*

u usûl onda hep / Fünûn u şüûn u fusûl onda hep (Ekrem)" (Karahan-Gürsoy 2004: 167). Eserde *ve, vü, u, ü, hem, yâ, ya'ni, yine* gibi sözcükler *edât-ı atıf, yâhûd* sözcüğü *edat-ı terdid; yalnız* sözcüğü *edat-ı hasır; ne* sözcüğü soru zamiri dışında *harf-i atıf* içerisinde ele alınmıştır.

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde Hüseyin Cahit, Avrupai tarzda bir dil bilgisi kitabı olarak *Türkçe Sarf ve Nahiv*'i hazırlamıştır. Hüseyin Cahit eserinde bağlaçları "*Edevat*" başlığı içerisinde "*Rabta Hizmet Eden Edatlar*" altında ele almıştır. Eserde bağlaçlar *revâbıt* terimiye ifade edilmiş ve şu şekilde tanımlanmıştır: "Revâbıt ya iki kelimeyi ya iki cümle-i tammeyi, ya bir cümle-i tamme ile bir cümle-i asliyyeyi birbirlerine yâhut cümle-i mütemmimeleri cümle-i asliyelere rabt etmek için kullanılır" (Karahan-Ergönenç 2000: 276). Türkçede zikredilen bağlaçlar *ve, ile, hem, de, ne, yâhut, fakat, ama, lâkin, ancak, maa-hâzâ, bununla beraber, hâlbuki, ise de, -la beraber, gerek, ister, zirâ, çünkü, mâdemki, binâen-aleyh, bunun için, binâberîn, demek ki, eğer, eğerci, şâyet, ise, vaktâ ki, nitekim, nasıl ki, gûyâ, sanki* şeklindedir.

1910 ile 1923 arasında, altı baskısı yapılmış olan Ahmet Cevat Emre'nin *Türkçe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmâni Sarf ve Nahiv* adlı eseri, onun Cumhuriyetin ilanından önce yazdığı dil bilgisi kitapları içerisinde en kapsamlısıdır. Eserde, edatlar Osmanlı gramerciliği anlayışında olduğu gibi "izafetler, mütemmimler ve müteallikaat-ı fiil teşkiline, cümleleri veya aksam-ı cümleyi rabta, müstakkaat tevliidi-ne hizmet eden huruf veya kelimattır" şeklinde tanımlanmıştır. Ancak farklı olarak "mütemmim edatları", "rabıt edatları" ve "istikak edatları" şeklinde üçlü bir sınıflandırma yapılmıştır. Rabıt edatları içerisinde de değerlendirilen bağlaçlar yapısal olarak basit olanlar (*ve, ile, hem, ne, yahut, gibi* vb.) ve mürekkep olanlar (*ber-a-ber, hâlbuki, ise de* vb.) şeklinde ele alınmıştır (bkz. Sağol vd. 2004: 229-230).

Köprülüzade Mehmet Fuat'ın XX. yüzyılın ilk yıllarında (H. 1335) ilkokul öğrencileri için hazırladığı *Sarf ve Nahiv* kitabında da Osmanlı gramerciliğindeki durum eklerinin, çekim edatlarının, bağlaçların ve ünlemlerin "edat" olarak nitelenmesi anlayışının devam ettiği görülmektedir (bkz. Karaörs 2006: 51).

1.5. Eski Türkçe Dönemini Konu Alan Gramerlerde Bağlaçlar

Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçelerini içine alan Eski Türkçe dönemine ait eserlerin bulunuşu çok eski değildir. XIX. yüzyıl sonu ile XX. yüzyıl başlarında bulunan Eski Türkçe eserlerin ilim alemin-

de ilk metin yayınları yapılmıştır. Metin yayınlarının ardından da dönemin dil özelliklerinin ortaya konulması için dil bilgisi incelemelerine başlanmıştır. Alanda kayda değer ilk dil bilgisi çalışması Brockelmann'ın *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasiens* (Orta Asya İslamî edebî dillerine ait Doğu Türkçesi grameri) adlı eseridir. Bu çalışmada bağlaçlar, isimler (*nomina*) bölümünde diğer edatlardan farklı olarak ayrı bir başlıkta incelenmiştir. Orhun ve Uygur dönemi eserlerindeki bağlaçların yanı sıra, ilk defa İslami dönem eserlerinde görülmeye başlanan *da, ma, hem, dahi, ve, kerek, ya, veli, velik, velikin, belki* vb. gibi bağlaçlara da yer verilmiştir (1954: 194-197).

Ahmet Temir'in *Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-Türkischen I-II* adlı eseri Eski Türkçedeki bağlaçlar ile ilgili ilk müstakil incelemedir. Eserde, Orhun ve Uygur Türkçeleri esasında Eski Türkçedeki bağlaçlar yapısal ve anlamsal özellikleri bakımından ele alınmıştır. Eserin birinci kısmı bağlaçlar ve cümle bağlayıcılarının işlevlerine; Tarihsel Bölüm (*Historischer Teil*) adlı ikinci kısmı köken açıklamalarına yer vermektedir. İşlevlerine göre Eski Türkçe bağlaçlar aşağıdaki şekilde sınıflandırılmıştır. Şartlı ifadeler: *apam, birök, kaltı*, Kabul ifadesi (*Konzessivsätze*): *-sar yme*, Karşılaştırma ve oranlayıcılar (*Vergleichungs- und Proportionalsätze*): *ança, ançula, ançulayu, ançulayuma, anta, inçe, neçe, neçük, neteg, kaltı, -ça, teg*, Zaman göstericiler (*Temporalsätze*): *birök, neçete, kaçan, kayu ödün, kaltı*, Yer göstericiler (*Lokalsätze*): *kayu, kayuda, kayudın (sınar), kaltı* ile bağlilar (*Relativsätze mit*), Sebep, sonuç ve bildirme cümleleri (*Kausal-, Final- und Aussagesätze*): *kim, ne üçün, vd.* (1956/I: 51-84). Tarihsel bölümde bağlaç ve bağlayıcı görevli sözcüklerin köken açıklaması alfabetik sırayla yapılmaktadır. Bunlar: *ap, apam, amtı, an-, ançula, ançulayu, an, ap/ab, apam/abam, arasinta, artukı, aşnu, azu, basa, bir, birök, -ça, ilki, inçe, inçip, kim, kin, kisre, ma, ne, neçe, neçete, neçük, neçükin, negü, neteg, ogurta, ol, ok, ödün, ötkürü, ötrü, kaçan, kaltı, kayu, takı, teg, tek, timin, udu, ulatı, üçün, yana, yene, yine, yme, yeme, yime* (1956/II: 241-277).

Orhun ve Uygur Türkçesi eserlerinden hareketle hazırlanan *Eski Türkçenin Grameri*'nde bağlaçlar, cümle başı edatı başlığı altında değerlendirilmiştir. Cümleler arasında mantıksal bağlar kuran bağlaçlara "bağ" terimi yerine, daha genel olan cümle başı edatı demenin doğru olduğu ifade edilmiş ve bu bağlaçların işlevlerinin cümle be-

lirleyicisinininkine benzediği vurgulanmıştır. Yapı bakımından Eski Türkçedeki cümle başı edatları şu şekilde sınıflandırılmıştır (bkz. Gabain 1988: 415-418):

1. Zarf-fiiller, yani kısaltmalı olarak kullanılanlar: *yme, yana, ötrü*, vb.
2. Yer ve isim soylular, dolaylı hâlde bulunanlar: *ançata, negüde, adınta* vb.
3. Yapılışı açık olmayanlar: *takı, birök, inçip, kaltı* vb.
4. Sözcük yığılmaları şeklinde olanlar: *iye basa, azu yana, takı yme* vb.

Orhun ve Uygur Türkçeleri döneminin dil özelliklerinin verildiği “Eski Türkçe” makalesinde Şinasi Tekin, bağlaçları “Edat” başlığı altında *bağlama edatları* ve *cümle başı edatları* şeklinde ele almıştır. Eski Türkçedeki *bağlama edatları* olarak *takı, yime, ulayu, ulatı, birle* sözcükleri verilmiştir. Cümle başı edatları ise a) zarf-fiiller: *takı, yime, yana, ötrü* vb. b) isim cinsinden olanlar: *negüde, ança, inçe* vb. c) teşkili meçhul olanlar: *birök, inçip, tek* vb. d) iki sözcüğün birleşiminden olanlar: *iye basa, takı yime, azu yana* vb. şeklinde yapısal olarak dört gruba ayrılmaktadır (1992: 95).

43

Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi adlı çalışmada, “bağlama zarf fiilleri” başlığında *-p* zarf-fiil ekinin yazıtlarda “ve” anlamında zarf-fiiller yaptığı ve cümleleri bağladığı dile getirilmiştir (Alyılmaz 1994: 110). Örneğin: *anı körüp ança biliñ* “bunu görün (ve) bunu böylece bilin” (KT G 13). Çalışmada cümle başı edatları şeklinde nitelenen bağlaçlar “cümle dışı ögeler” olarak nitelendirilmiştir. Orhun yazıtlarında cümleler arasındaki ilişkileri belirginleştiren *anı üçün, antağının üçün, anda kisre, anta ötrü, azu* bağlaçları bulunmakta, bununla birlikte aynı işlev genellikle *Æ* ile karşılanmaktadır (Alyılmaz 1994: 251).

Orhun Türkçesindeki bağlaçları Talat Tekin sıradaş bağlaçlar ve yan cümle bağlaçları şeklinde iki başlıkta göstermiştir. Sıradaş bağlaçlar *azu* “veya, yoksa, yahut”, *artukı* “fazlası, artı”, *takı* “ve, dahi”, *udu* “ve”, *ulayu* “ve”, *yeme* “ve, dahi, ...da” şeklindedir. Yan cümle bağlaçları ise *üçün, tiyin* ve *tıp’tir* (2000: 157-160).

Orhun Türkçesinin söz diziminde de bağlaçsız birleşik cümleler olabildiği gibi, *udu* ve *yeme* bağlaçlarıyla kurulu birleşik cümlelerle de sıralama yapılabilmektedir. Örneğin, *tañ tañlardı, uudu yir yaradı, udu kün tugdı* “şafak söktü ve dünya aydınlandı ve gün doğdu” (IB

26). *on ok süsin sületdim, biz yeme süledimiz* “On ok ordusunu sefere çıkarttım, biz de sefere çıktık” (Ton. 43-44). Yan cümleli birleşik cümleler ise *üçün* ve aktarma sözlerinde *tip*, *teyin/tiyyin* kullanılmaktadır. Örneğin, *özüm kutum bar üçün, kagan olortum* “benim talihim olduğu için hakan olarak tahta oturdum” (KT G9); *kara bodun kaganım kelti tip ögirip sebinti* “Avam halk, ‘hakanım geldi’ diye sevindi” (BK D41); *tegemeçi men teyin sakıntım* “saldırmayacağım diye düşündüm” (O sağ2) gibi (Tekin 2000: 213-216).

Orhun Yazıtlarının metin dil bilimi yöntemleriyle incelendiği *Orhon Yazıtlarının Metinbilimsel Yapısı* adlı çalışmada, yazıtların bağdaşıklık ve tutarlılık durumları incelenmiştir. Bağdaşıklık, gönderimsel ve biçimsel-sözlüksel olarak iki bölümde ele alınmış; bağlaçlar, biçimsel ve sözlüksel bağdaşıklık görünümüleri içerisinde değerlendirilmiştir. Tonyukuk Yazıtında, cümleler arası bağlantı sağlayan *anta kisre* “ondan sonra”, *anta ötrü* “ondan sonra” yapıları üst cümlelerle zamanda sıralılığa dayalı bir bağlantı kurmuştur (Subaşı Uzun 1995: 67). Bununla birlikte *bögü kagan banjaru ança yıdmış; apa tarkangaru içre sab idmiş; bilge tonyukuk anyıg ol, üz ol; sü yorılım tedeçi unamarı ol sabıg eşidip sü yorıtdım* (Ton. K 10-11) cümle dizisinde ise, olaylar arasındaki zaman sırası (altı çizili) yan cümlelerin taşıdığı anlam özelliğine dayanılarak sağlanmış; cümleler arasında bağlaç kullanılmamıştır. *artukı kırkız küçlüg kagan yagımız boltı* cümlesindeki *artukı* “üstelik, dahası” bağlacı ise, gönderim değeriyle önceki cümlelerde söylenenlere yapılan bir eklemeyi belirtirken, kullanıldığı cümlede verilen bilginin odaklanmasını da sağlamaktadır. Tonyukuk Yazıtında cümleler arası ilişki kuran bağlaçlar az olmakla birlikte, genel bağlaç varlığı düşünüldüğünde, sıklık bakımından fazla olduğu da görülmektedir (Subaşı Uzun 1995: 68). Bu konuda Subaşı Uzun, şunları ifade etmiştir: “Bağlaçların dilin bağlantılı olma özelliği nedeniyle, eklerle sağlanan yapısal bağlantılar oluşturmaktan çok, çoğu kez eşleşme yoluyla, farklı kullanımbilimsel değerlerin aktarılmasında kullanıldığı söylenebilir. Bu bir anlamda Türkçenin yapıcı bağlaçlara gerek duymadığının dolaylı bir tanıtı olabilir. Bağlaç kullanımındaki azlık bunun ilk göstergesiydi” (1995: 70).

“Türk Dilinde Edatlar” adlı çalışmada Türkçenin tarihsel ve modern bütün dönemleri esas alınarak edatlarla ilgili kapsamlı sınıflandırma yapılmıştır. Eserinde, Hacıeminoğlu bağlaçları edatlar içerisinde bağlama edatları alt başlığında incelemiştir: 1) Cümle başı

edatları, 2) Asıl bağlama edatları, 3) Denkleştirme edatları. Bağlama edatlarını mana, şekil ve kullanılış bakımından da şu gruplara ayırmıştır: a) Herhangi iki cümleyi bağlayanlar, b) Şart cümlelerini bağlayanlar, c) Cümle başı edatları. Menşei ve teşekkül tarzı bakımından da bağlaçları üç gruba ayırmıştır: a) Yabancı asıllı olanlar, b) Eskiden edat olarak kullanılanlar, c) Edat durumunda kullanılan kalıplaşmış kelime grupları (1992: 112-269).

Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesini ortak bir gramerde ele alan Marcel Erdal bağlaçları, edatlar ve zarflarla birlikte *ekler* (Adjuncts) bölümünde değerlendirmiştir. Erdal, bağlaç tanımının ardından, bağlaçların genellikle ifadelerin önünde olduğuna, *erken*, *üçün* gibi çoğu zarf bağlacının (*subordinating conjunctions*) yan cümlelerin sonunda bulunduğuna değinmiştir. Eski Türkçe aşağıdaki bağlaçların köken ve işlev açıklamaları yapılmıştır: *birök*, *yme*, *takı* “ve”, *yana* “yine”, *azu* “veya”, *ermeser/bolmasa* “yoksa, aksi takdirde”, *ap* “hem ... hem”, *ançıp/inçip* “benzer şekilde”, *udu*, *kaltı*, *ötrü*, *amtı*, *kim*, *apam*, *erikli/erken*, vd. (2004: 336-341).

Kemal Eraslan, klasik dil bilgisi anlayışıyla hazırladığı *Eski Uygur Türkçesi Grameri*’nde bağlaçlar için “bağlama edatları” terimini kullanmış ve “Edat” başlığı altında değerlendirmiştir. Eserde, Uygurcada bağlaçların sayısının pek fazla olmadığı, bunların bir kısmının kalıplaşma yoluyla edat hâlini almış şekiller olduğu ifade edilmiştir. Bağlama edatları da sıralama edatları, denkleştirme edatları, karşılaştırma edatları, cümle başı edatları ve sona gelen edatlar şeklinde beş alt başlığa ayrılmıştır.

En az iki unsurun “ve, ile” anlamıyla sıralanmasında görevli “sıralama edatları”, Uygurcada şu şekildedir: *birle* “ve, ile”, *ilen* “ile”, *takı* “ve, ve daha”, *ulatı* “ve, ile” (Eraslan 2012: 277-278).

Birbirine eşit olan veya birbirinin yerine geçebilecek iki unsuru birbirine bağlayan “denkleştirme edatları” ise *azu* “veya, yahut”, *azuça* “ya, yahut”, *azu yana* “yoksa, veya, acaba”, *azu yime* “aşağı yukarı”, *azuça yime* “veyahut”, *ne* “veya”, *ne yime* “ya da”, *ulatı* “veya” şeklindedir (Eraslan 2012: 278-280).

İki ya da daha fazla unsur karşılaştırma suretiyle birbirine bağlayan “karşılaştırma edatları” şunlardır: *azu... azu...* “hem ... hem de”, *ne... ne...*, *ne yime... ne yime...* “ne de... ne de...”, *...yime ...yime* “...ne ...ne” (Eraslan 2012: 280-281).

Cümle başı edatları, cümleleri, sıfat-fiil veya zarf-fiil hâlindeki sözcük gruplarını birbirine bağlamaktadır. Uygurcada cümle başı edatları çoğunluktadır. Bunlar tek sözcükten olabildiği gibi ikili, üçlü veya dörtlü öbekler hâlinde olabilmektedir. Uygurcadaki cümle başı edatlar işlevlerine göre dört grupta incelenmiştir. 1. Sebep, netice ve izah ifadesi veren cümle başı edatları: *anımın* "hatta", *anın* "o sebeple, onun için", *basa* "sonra", *ilti/iltü* "sonra, müteakip", *inçip* "fakat, böyle, yahut", *iğin* "dolayısıyla", *kim* "ki", *ötkürü* "bundan dolayı, bu sebepten", *ötrü* "sonra", *takı* "ve, fakat, daha", *tek* "bilakis, ancak", *udu* "bunun üzerine, bundan dolayı, sonra", *ulatı* "ve, ayrıca, gibi", *uzatı* "hatta", *yana* "yine", *yanturu* "tekrar", *yime* "yine, ve, tekrar", *anta basa* "ondan sonra", *neçede birök* "her defasında", *ötkürü yine* "bundan başka, ayrıca", *ötrü birök* "şimdi, bu sırada", *ötrü takı* "sonra da", *takı yime* "ve yine, tekrar", *takı yime birök* "ve yine de", *takı yime kaltı* "ve yine", *takı yime kim* "ve yine", *yana yana* "tekrar, yine", *yana yime* "ve yine, tekrar", *yene yime* "ve yine, onun için, bunun için", *yime birök* "bunun üzerine, tekrar", *yime inçip yana* "yine, her ne kadar, rağmen", *yime kaltı* "ve bu şekilde", *yime ök* "tekrar", *yime takı* "yine, ve yine, tekrar". 2. Şart ifadesi veren cümle başı edatları: *abam/apam* "eğer", *birök* "eğer, şimdi", *kaçan* "vaktaki", *kaltı* "eğer", *apam birök* "eğer şimdi", *ançata birök* "ne zaman ki", *birök kim* "eğer", *birök takı* "fakat bir de", *birök yana* "eğer yine", *kaçan birök* "ne zaman ki eğer", *kaltı birök* "eğer", *yime birök kim* "eğer". 3. Benzerlik ifadesi veren cümle başı edatları: *ançulayu* "aynı şekilde", *kaltı* "gibi, nasıl, aynı şekilde", *ançula/ançulayu kaltı*, *ançulayu ok* "aynı şekilde", *ançulayu yime* "yine aynı şekilde", *inçe kaltı* "mesela, gibi, şayet, ayrıca", *inçip yana* "yine böylece, bunun üzerine, sonra", *kaltı neçük* "gibi, benzer şekilde", *kayu yime* "gibi, benzer şekilde", *yime ançulayu* "yine aynı şekilde", *yime kaltı* "ve aynı şekilde", *yime kim inçip* "yine böylece". 4. İstisna ifadesi veren cümle başı edatları: *tek* "ancak, yalnız, bilakis", *artukrak takı* "bundan başka, ayrıca", *azuça yime* "ve yine, ayrıca" (Eraslan 2012: 281-293).

Sona gelen edatlar, ilgili oldukları sözcük, sözcük grubu veya cümlelerin sonuna gelerek, onları kendilerinden önceki veya sonraki unsurlara bağlayan edatlar şeklinde tanımlanmış ve dört işlevi gösterilmiştir. 1. Şüphe ve tereddüt ifade edenler: *erinç* "herhâlde, belki, acaba", *erki* "acaba, herhâlde". 2. Kuvvetlendirme ifadesi verenler: *ked* "pek, üstün", *ma/me* "da/de, dahi", *ok/ök*, *takı* "dahi,

da/de", *yeme/yime* "da/de, yine". 3. Soru ifadesi verenler: *mu/mü*. 4. Açıklama ifadesi verenler: *tép* "diye, olarak" (Eraslan 2012: 293-296).

1.6. Modern Gramer ve Dil Bilimi Çalışmalarında Bağlaçlar

Türkiye Türkçesinin çok sayıda dil bilgisi ve dil bilimi çalışması bulunmaktadır. Burada, dil bilgisi eserlerinin tamamındaki bağlaçlar bahsi değerlendirilemeyeceğinden, belli başlı çalışmalardan örnekler verilecektir.

Tanzimat'tan itibaren yazılan Türkçe gramerlerde önceleri Arap dilciliği, sonraları Fransız dilciliği ekolleri esas alınmaktaydı. İlk basısı 1959'da yapılan Tahsin Banguoğlu'nun *Türkçenin Grameri* adlı eseri, bu anlayışa karşı yazılmış, büyük çaplı bir gramerdir. Eserde, sözcük türleri *ad*, *sıfat*, *zamir*, *zarf*, *takı (edat)*, *bağlam (bağlaç)*, *fil* şeklinde ayrı ayrı değerlendirilmiştir. Bağlaçlar *ulama bağlamları* (ve, ile, hem... hem vb.), *ayırıtlama bağlamları* (ya, yahut, veya vb.), *karşıtlama bağlamları* (ama, fakat, lakin vb.), *almaşma bağlamları* (bir... bir, kimi... kimi vb.), *üsteleme bağlamları* (hatta, bile, üstelik vb.), *açıklama bağlamları* (yani, demek ki, öyle ki vb.), *salt bağlamlar* (ki, kim, de vb.), *yerverme bağlamları* (nitekim, halbuki, oysa vb.), *sebeup bağlamları* (çünkü, zira vb.), *sonuç bağlamları* (buna göre, bundan dolayı, vb.), *amaç bağlamları* (taki, diye, için vb.), *şart bağlamları* (eğer, şayet, yoksa vb.) şeklinde işlevlerine göre sınıflandırılmıştır. Yapılarına göre bağlaçlar Türkçe asıllı, birleşik, yabancı asıllı şeklinde üçe ayrılmıştır (bkz. 2004: 390-396). Cümle bilgisi bölümünde de bağlaçlı cümleler, benzer şekilde, işlevlerine göre incelenmiştir (bkz. 2004: 554-562).

Oya [Adalı] Kaynak, "Türkçede Bağlaçlar" adlı makalesinde bağlaçları, yarı anlamlı sözcükler şeklinde nitelemektedir. Makalede, Türkiye Türkçesindeki bağlaçların yapısal sınıflandırmasının ardından, anlamsal sınıflandırması, "kelime bağlaçları", "cümle bağlaçları", "kelime ve cümle bağlaçları" şeklinde yapılmıştır. Konumuz olan "cümle bağlaçları" için "anlamca birbirine bağlı cümleleri ve yarı cümleleri birbirine bağlar" denmekte ve işlevlerine göre; karşıtlık, sebep, şart, özet, ihtimal ve pekiştirme anlamı kazandıranlar şeklinde ele alınmaktadır. Bu işlevlerdeki bağlaçların her biri, iki cümle arasında bulunuşuna göre ve iki cümle başında bulunuşuna göre cümledeki yerine göre iki şekilde değerlendirilmiştir (bkz. 1969: 697-704).

Muharrem Ergin'in *Türk Dil Bilgisinde* bağlaçlar, bağlama edatları terimiyle karşılanmış; sıralama edatları, denkleştirme edatları, karşılaştırma edatları ve cümle başı edatları şeklinde dörde ayrılmıştır (1993: 332-336). Buradaki sınıflandırma, daha sonra yazılan birçok incelemede de örnek alınmıştır.

Tahir Nejat Gencan, *Dil bilgisi* adlı eserinde "Anlamca ilgili tümce-leri, kavramları ya da görevdeş öğeleri bağlamaya yarayan sözcük-ler" şeklinde tanımladığı Türkiye Türkçesindeki bağlaçları alfabetik sıralamayla sıralamış; kullanılış ve işlevlerine göre örneklerle açıklamıştır (1975: 402-430).

Ömer Demircan'ın "Türkçede Bağlama İşlevleri ve Bağlayıcılar" adlı makalesinde bağlayıcılar içerisinde bir alt terim olarak bağlaçlar ele alınmış ve önceki çalışmalardan farklı olarak bağlayıcı ekler dışlanarak bağlaç konusunun incelenmesinin anlamsızlığına değinilmiştir. Makalede, bağlaçların bağımllaştırıcı (*subordinating*) ve eşleyici (*co-ordinating*) iki şekilde oldukları ve bağlamından koparılmadan araştırılması gerektiği tartışılır (1986: 47).

Modern dil bilimi incelemeleri tarzında Türkiye Türkçesinin kapsamlı bir grameri olan *Turkish: A Comprehensive Grammar* adlı çalışmada da Göksel ve Kerslake, bağlaçlara geniş yer vermişlerdir. Eserin "Bağlaçlar, Bağlantı ve Söylem Bağlaçları" bölümünde sadece bağlaçlar değil bağlantı sağlayan her türlü yapı ele alınmıştır. Türkçede sözcükleri ve cümleleri bağlamada çok çeşitli yöntemlerin bulunduğu ifade edilerek, bunlar üç alt başlıkta sınıflandırılmıştır.

I. İki ya da daha fazla ögenin (bileşenin) yan yana sıralanması: *siyah beyaz, gece gündüz, giydi aldı çıktı* vb. örneklerde olduğu gibi.

II. -(y)Ip, -(y)ArAk ekleriyle,

III. Bağlaç ve bağlayıcılarla. Bağlaç ve bağlayıcılar ise 1. *ekleyici* (aditive): "ile, ve, dA, bir de vb.", 2. *tek tek sayan* (enumerating): "hem... hem, gerek... gerekse vb.", 3. *seçeneklendirici* (alternative): "ya da, veya, yahut, yoksa vb.", 4. *karşıtlık* (adversative): "ama, fakat, ancak, yalnız, bununla birlikte, buna karşın, ne var ki vb.", 5. *açıklayıcı* (expansive): "örneğin, özellikle, başka bir deyişle, yani, şöyle ki", 6. *sebep gösteren* (causal): "çünkü, zira", 7. *sonuç çıkarıcı* (inferential): "demek ki", 8. *zaman belirtici* (temporal): "önce, sonra, daha sonra, bunun üzerine, bundan sonra", 9. *koşul belirten* (conditional): "ye-

ter ki, ne de olsa", 10. *düzenleyici, toparlayıcı* (organizational): "işte, velhasıl, kısacası, özetle", 11. *kanıtlayıcı, onaylayıcı* (corroborative): "zaten", 12. *anımsatıcı* (reminding): "hani... (ya/var ya/ yok mu)", 13. *yapıcı* (?) (constructive) "neyse" şeklinde işlevlerine göre incelenmiştir. Bunların dışında, Türkçede iki veya daha fazla cümle veya yan cümlelerin birleşmesinde bağlantı öğelerinin atlanabildiği dile getirilerek, bu konu ayrı bir başlıkta (28.4. *The Effects of Co-ordination and Discourse Connection*) irdelenmiştir (bkz. Göksel-Kerslake 2005: 438-461).

Türkiye Türkçesindeki bağlaçlar konusu en ayrıntılı bir biçimde Zeynep Korkmaz'ın *Türkiye Türkçesi Gramerinde* ele alınmıştır (bkz. 2003: 1091-1136). Çalışmanın "görevli kelimeler" adlı üçüncü bölümünde edatlarla bağlaçlara yer verilmiş, bağlaçların tanım, köken ve şekil yapılarından sonra işlevlerine göre sınıflandırılması şu şekilde yapılmıştır. Sıralama bağlaçları: *ile, ila, dahi, ve, da... da, gerek... gerekse, hem... hem (de), ister... ister, ne... ne, olsun... olsun*; Denkleştirme- karşılaştırma- seçme bağlaçları: *ya, ya... ya, ya da, ya... ya da, yahut da, veya, veyahut*; Pekiştirme bağlaçları: *da, dahi, bile, hem, hem de, ml/mlU, ise, se, ya*; Nöbetleşme bağlaçları: *bazen... bazen, bazı... bazı, bir... bir, biri... öbürü, kah... kah, kimi... kimi*; Cümle bağlayıcısı niteliğindeki bağlaçlar: açıklama, sonuç, üsteleme, sebep, zıtlık, vd. işlevlerdeki cümle bağlayıcıları. Eserde, cümle bağlayıcısı niteliğindeki bağlaçların genellikle cümle başında bulunmaları nedeniyle, bazı gramerlerde "cümle başı bağlaçları" diye de adlandırıldığına dikkat çekilmiştir. Türkiye Türkçesindeki cümle bağlayıcısı niteliğindeki bağlaçlar, bağlanma biçimlerine göre üç alt gruba ayrılmıştır. Bunlar:

- a. Başında bulundukları cümleleri önceki cümle ile bağlayan,
- b. Başında bulundukları cümleleri sonraki cümlelere bağlayan,
- c. İki cümleyi tekrarlama yoluyla birbirine bağlayan bağlaçlardır (Korkmaz 2003: 1122).

"Türkçenin Dil Bilgisi" adlı çalışmada ise Günay Karaağaç, edatlar içerisinde "Bağlama Edatları" başlığında bağlaçları "sıralayıcı bağlama edatları" ve "açıklayıcı bağlama edatları" olmak üzere iki şekilde değerlendirmiştir. Sıralayıcı bağlama edatları "Türkçede, titremleme ile (virgöl), *ve, ile, ve ila* bağlama edatları, sözleri ve cümleleri birbirine bağlamakta kullanılır." şeklinde tanımlanmıştır.

Karaağaç, diğer söz öbeklerinin yapısındaki ögelerin yerinin değişmesi, öbeğin anlam ve yapısını etkilerken; sıralama söz öbeğindeki ögelerin yer değiştirmesi, sıralama söz birliğinin anlamını ve dil bilgilik yapısını etkilemediğine temas etmiştir. Açıklayıcı bağlama edatları ise “parça-bütün, neden-sonuç, denkleştirme, ayırma, vb. ilişkilerle, sözler, söz öbekleri ve daha çok da cümleler arasında ilişki kuran bağlı birimlerdir.” şeklinde tanımlanmıştır. Bu alt başlık içerisinde verilen bir tablo ile Türkiye Türkçesindeki bütün açıklayıcı bağlaçlar “sıralayıcı bağlayıcı edatlar”, “sebebi-sonuç ilişkisi sağlayan edatlar”, “özetleyici-genelleyici ilişkisi sağlayan edatlar”, “karşılaştırma-denkleştirme ilişkisi sağlayan edatlar”, “tahmin-kesinlik ilişkisi sağlayan edatlar”, “olurluk-olmazlık ilişkisi sağlayan edatlar”, “doğrulama-yalanlama ilişkisi sağlayan edatlar”, “kabul-ret ilişkisi sağlayan edatlar”, “öncelik-sonralık ilişkisi sağlayan edatlar”, “ekleme-çıkarma ilişkisi sağlayan edatlar”, “şart-şart değil ilişkisi sağlayan edatlar”, “zıtlık ilişkisi sağlayan edatlar” şeklinde işlevlerine göre sınıflandırılmıştır (Karaağaç 2012: 434-437).

1.6.1. Metin Dil Biliminde Bağlaçlar

50

Türkçe çalışmalarda *metin dil bilgisi*, *metin bilgisi*, *metinbilim*, *söylem dil bilgisi*, *metin çözümlemesi* gibi çok sayıda adlandırılması olan *Metin dil bilimi*, bir metnin bütün yapılarını çok yönlü olarak ortaya koymaya çalışan dil biliminin alt dalıdır. Batılı çalışmalarda kullanılan *discourse analysis* “söylem çözümlemesi”, *discourse grammar* “söylem dil bilgisi”, *linguistique textuelle* “metinsel dilbilim”, *textlinguistic research*, *textology* “metinbilim”, *textological research* “metinbilimsel inceleme”, *textlinguistic research* “metin dilbilimsel inceleme”, *text theory* “metin kuramı”, *textgrammar* “metin dil bilgisi”, *narratologie* “anlatıbilim”, *science of texts*, *textual analysis* “metinbilimsel çözümleme” vb. gibi terimlerin hepsi bu konuyla ilgilidir (Günay 2001: 39-40; Özkan 2004: 168).

Metin dil bilimi, sesbirimleri, biçimbirimleri, sözcükleri ve tümce-leri incelemelerinde temel birimler olarak ele alan biçimsel dil bilimi yönelimlerine tepki olarak ortaya çıkmıştır. Metin dil biliminin temelleri ilk olarak Amerikalı bilim adamı *Harris*’in cümleden daha büyük yapılara dikkati çektiği çalışmalarıyla atılmış (1952); metin dil bilimi alanındaki araştırmalar *Pike*, *Schmidt*, *Isenberg*, *Brinker*, *Hartmann*, *Weinrich*, *Petöfi*, *Van Dijk*, *De Baugrande*, *Dressler* gibi araştırmacıların katkılarıyla gelişmiştir. Günümüzde de dil bilimi

alanındaki çalışmaların büyük bir kısmı metin incelemelerine yöneliktir (Aksan 1999: 149-151; Toklu 2003: 122; Aktaş 1994: 53).

Metin dil bilimi, söylem çözümlemesi çalışmalarıyla koşut olarak, cümle üstü dil birimlerinin incelenmesiyle ilgilenir. Bu alandaki ilk çalışmalarda, metnin gramer yapısı esas alınarak, metni oluşturan yapıların özellikleri ve metnin anlam bütünlüğünü sağlayan öğeler ele alınmıştır. Daha sonraki araştırmalarda ise, metnin insan bildirişimi için önemli olan anlamı, derin yapı ilişkileri yani metnin ifade edilmeden önce insan zihninde tasarlanış biçimi gibi konulara ağırlık verilmiştir. Çoğu zaman söylem çözümlemesi ile aynı çalışma alanında görülmekle birlikte, bu alandan belirgin bir biçimde ayrılır. Metin dil biliminin inceleme alanlarını, cümle üstü yapılar şeklindeki metinlerin yapısı, çözümleme yöntemleri, metinselliği belirleyen etkenler, metinde konu akışının düzenlenişi, metinsel tutarlılık, metinleri türlere ayırmada başvurulacak yöntemler, metin işlevleri, metin anlamı gibi konular oluşturmaktadır. Metin dil bilimi sadece metinle ilgilenmekle kalmayıp metnin üretimi ve metnin alıcı tarafından algılanması, yorumlanması süreçleriyle de ilgilenir (Onursal 2003: 121; Toklu 2003: 122; Aktaş 1994: 53).

Nasıl ki cümlelerin dilbilgisel açıdan uygun olup olmadığı dil bilgisi kurallarına göre saptanıyorsa, metinlerin anlamlı ve tutarlı oluşu, metin dil bilimi ölçütleriyle ayırt edilebilmektedir. Metin dil bilimi ölçütlerinin başında ise *bağdaşıklık* ve *tutarlılık* gelmektedir (Onursal 2003: 122).

Bağdaşıklık ve *tutarlılık* kavramları, bir metnin, basit bir cümleler dizisi olmaktan çıkıp metin olabilmesi için, içerdiği bazı bilgilerin ve öğelerin yinelenmesi; metinde sözü edilen konunun bir sonuca doğru ilerlemesi ve gelişmesi; birbiriyle çelişen fikirlerin bir arada bulunmaması ve metne konu olan göndergelerin, dış dünya gerçekleriyle örtüşmesi vb. gibi kuralları içine alır. Bu kuralların metnin yüzeyinde, sözcük ve söz dizimi açısından nasıl uygulandığı ve metnin anlamsal düzeyde nasıl oluşturulduğu *bağdaşıklık* ve *tutarlılık* ile açıklanır (Aksan 1999: 150; Onursal 2003: 124).

Bağdaşıklık, bir metnin uyumlu olabilmesi için, kendisini oluşturan çeşitli bölümlerin bir dilsel bütünlük sağlayacak biçimde birbirlerine bağlanmalarını ifade eder. Bir metnin dış şekillerinin; cümle ve paragraflarının dil bilgisi açısından birbirine bağlı oluşu, yani

dil bilgisine ait yapıların, ögelerin birbiriyle bağıntılı olması bağdaşıklık içerisinde değerlendirilir. Bağdaşıklık sağlayan dil ögeleri, metnin bir anlam bütünlüğü içerisinde algılanmasını sağlar. Bağdaşıklık ögeleri, metnin yüzey yapısı ya da küçük yapısı (*microstructure*) ile ilgilidir. Başlıca bağdaşıklık ögeleri ise dilbilgisel eylem zamanları, zaman uyumları, göstergenin dizilişleri, artgönderimler, öngönderimleri, bağlantı ögeleri, yinelemeler, eksiltili yapılar ve koşut yapılar vb. şeklindedir (Günay 2001: 54-59; Onursal 2003: 125; Yılmaz 2010: 9).

Bağdaşıklık kavramını ilk ortaya atan araştırmacılardan sayılan Halliday ve Hasan, “Cohesion in English” adlı eserlerinde bağdaşıklığın beş ögesinden söz etmektedir. Bunlar:

1. Gönderim (*reference*): Art gönderim ve ön gönderim olmak üzere iki şekilde yapılabilir. Genel metin içinde bir şey önce söylenir ve sonra aynı şeye gönderimde bulunulursa artgönderim; metin içinde adı geçmeyen bir durum ya da nesne, daha önceden değişik adlandırma ile belirtilirse öngönderim denir.
2. Değiştirim (*substitution*): Bir cümledeki bir dil ögesinin başka cümlede başka bir dil ögesiyle değiştirilmesidir.
3. Eksiltili Yapı (*ellipsis*): Cümlelerin bazı ögelerinin metnin anlam bütünlüğü bozulmadan belirtilmemesi durumudur.
4. Bağlaçlar (*conjunctions*): Bağlantı ögesi de denilen dilbilgisel öğelerle metnin yüzeyinde ilerlemenin oluşturulmasıdır. Bu ögeler, metnin bölümleri arasında anlamsal ve mantıksal bağlantıları oluşturarak onu yapılandırır. Bunlar, işlev açısından büyük bir çeşitlilik gösterir ve Riegel, Pellat, Rioul’e göre (1994: 618-623), kendi içlerinde de birçok türe ayrılan iki büyük sınıf oluştururlar. Bunlardan ilki göndergesel gerçekliklere ilişkin olanlar (zaman-sal ve uzamsal bağlantı ögeleri), ikincisi ise düşüncelerin birbirlerine eklemelenmesini sağlayanlar (usamlama ya da sıralama belirten bağlantı ögeleri vb.) (Onursal 2003: 127).
5. Sözcüksel bağdaşıklık (*lexical cohesion*): Aynı kavram alanından sözcüklerin kullanımı ile ilgili bir durumdur. Bir sözcüğün art arda gelen iki cümlede de geçmesi, tekrar etmesi ve bağlama uygun sözcüklerin kullanılmasıdır. (bkz. Halliday-Hasan 1976; Demircan 1986; Aksan 1999: 150; Yaylı 2006: 439; Karatay 2010: 374-375).

Görüldüğü gibi metin dil biliminin önemli iki ölçütü bağdaşıklık ve tutarlılıktır. Metin yapısının irdelendiği çalışmalarda, bağdaşıklık ve tutarlılığı en etkili biçimde ortaya koyan dil ögesi bağlaçlardır. Metnin bütünlüğünü sağlayan etkili bir bağdaşıklık ögesi olan bağlaçlar, çoğu söylem kuramında da önemli bir yere sahiptir.

Doğan Günay, *Metin Bilgisi* adlı eserinde, metnin bağdaşıklık açısından incelenmesinde göz önünde bulundurulacak ölçütler olarak “oluşturucu ögenin yinelenmesi”, “artgönderim ve öngönderim”, “eksiltile yapılar”, “sezdirimler ve çıkarsamalar”, “örgeler ve izlek”, “dilbilgisel eylem zamanları”, “tümcelerarası bağıntı ögeleri” ve “metni bölümlere ayıran belirticiler” şeklinde bir sıralama yapmıştır (2001: 60-84). Bağlaç terimi karşılığında kullandığı bağıntı ögesinin tanımını da “iki ya da daha fazla sözlüksel yerdeşlik arasında ilişki kuran dilsel göstergeler” şeklinde yapmıştır. Çalışmada Türkçedeki bağıntı ögelerinin işlevsel sınıflandırılması şu şekildedir: *Karşıtlık* (ama, yine de, ama ayrı olarak, böyle olmakla beraber, böyle olmakla birlikte, buna karşılık, buna karşın, bununla beraber, bununla birlikte, -diği hâlde, -e aykırı olarak, -e zıt olarak, fakat, halbuki, -in tersine, -ise de, ne var ki, oysa ki, oysa, -sine karşın, -sine rağmen, tam tersine, tersine, yalnızca... bile, yine de), *amaç* (amacıyla, için, -sin diye, -mesi için), *sebep* (zira, çünkü, madem ki, vd.), *sonuç* (böyle düşünüldüğünde, böylece, bu açıdan bakıldığında, bu nedenle, buna göre, bundan şu sonuç çıkar ki, demek ki, demek, dolayısıyla, imdi, o hâlde, o sırada, o zaman, öyleyse, sonuç olarak, sonuçta, şu durumda, şu hâlde), *katkı / sürerlilik* (ardından, ayrıca, az önce, bir zamanlar, biraz önce, bugün, bundan aşka da, bununla birlikte, dahası, nihayet, vd.), *zaman* (önce, sonra, daha sonra, sonunda, nihayet), *karşılaştırma* (böylece, aynı biçimde, aynı şekilde, -e göre), *birlik* (ve, hem... hem de, ne... ne), *almaşım / art arda gelme* (ya... ya da, veya, ya da tersi, yahut, gerek... gerek, ister... ister, olsun... olsun, ya... ya...) (2001: 81-82).

Son yıllarda bağlaçlarla ilgili öne çıkan çalışmalardan birisi *Penn Discourse TreeBank* (PDTB) adlı proje çalışmasıdır. Türkiye’de de bu çalışmaya koştur olarak Türkçedeki bağlaçların işaretlendiği *ODTÜ Metin Düzeyinde İşaretlenmiş Derlem Projesinde* (MEDİD) bağlaçlar hem söz dizimi hem de anlam bilimi özellikleri bakımından sınıflandırılmaktadır. Projede söylem bağlacı terimi kullanılmakta ve Türkçedeki bağlaçlar *Yana Sıralama Bağlaçları* (coordinating con-

junctions), *Alta Sıralama Bağlaçları* (subordinating conjunctions) ve *Söylem Belirteçleri* (discourse adverbials) şeklinde üçe ayrılmaktadır (Zeyrek 2008: 131; Kurtul 2011: 56).

Metin dil bilimi çalışmalarında bağlaçlar, yapısal ve anlamsal açıdan şu şekilde ele alınmaktadır. Yapısal incelemelerde metni oluşturan cümleler ya da yan cümleler *metin aralığı* olarak adlandırılmakta ve metin aralıklarının her birine üye (İng. *argument*) denmektedir. Söylem bağlaçları, yapısal olarak iki üye alan yüklemeler şeklinde nitelendirilmektedir. Üye olarak seçilecek metin aralıkları soyut nesne, yani olay, olgu, durum, gerçek, olasılık, soru, dilek, emir gibi önermeler şeklinde olabilmektedir (bkz. Kurtul 2011: 55) Bağlaçlarla ilişki kurulan cümlelere 1. ve 2. üye denir. Bu numaralandırma ise üyelerin metinde soldan sağa sıralanmasıyla ilgili olmamaktadır. Bağlacı içeren üye her zaman 2. üye, diğeri 1. üyedir. Üyelerin belirlenmesi için en önemli ölçüt, bağlacın anlamıyla ilişkili görülen metin aralıklarını bulmaktır. İkinci ölçüt ise, üye olarak belirlenen metin aralığının kapsamıdır. Metin aralığı kapsamının belirlenmesi için anlamsal bir ilke olan yeterlik ilkesi göz önünde bulundurulur, yani bağlaç anlamını tam olarak vermeye yetecek en kısa metin aralığı üye olarak seçilir (bkz. Kurtul 2011: 56).

Metnin yapısal incelemesinde *çizgisellik* (linear order), *konu* (theme) ve *yorum* (rheme) kavramları kullanılır. *Çizgisellik*, ifadelerin çizgisel bir biçimde birbirlerini izlemesi; *konu* önermenin neyle ilgili olduğu; *yorum* ise konuya ilişkin olarak dile getirilen yeni bilgidir (bkz. Halliday-Hasan 1976; Zeydan 2008: 35–38, Demirşahin 2008).

Önermelerin çizgisel olarak sıralanışında, bağlaçlar ve üyeleri bir kaç şekilde dizilebilirler. Bağlaçlı cümleler sözdizimi bakımından üç biçimde olabilirler:

- a. Art-konum: Art konum durumunda, şekilde olduğu gibi, bağlaçlı önerme birinci önermenin ardından gelmektedir. [1. Üye] [bağlaç 2. Üye]
- b. Ön-konum: Ön konum [bağlaç 2. Üye] [1. Üye] şeklinde bağlaçlı önermenin başta bulunmasıdır.
- c. Ara-konum: Ara konum ise [1. Üye... [bağlaç 2. Üye] ... 1. Üye] şeklinde bağlaçlı önermenin iki önerme arasında yer almasıdır (Lehmann 1993'ten Kurtul 2011: 58).

Bağlaçların anlam bakımından sınıflandırılması çeşitli biçimlerde yapılmaktadır. Metnin anlaşılmasında, bağlantı öğelerinin sahip olduğu anlamın kavranması önemlidir. Bağlaçlar metindeki işlevlerine göre ekleyiciler, karşılaştırma-zıtlık bildirenler, sebep-sonuç gösterenler, açıklamalar ve koşul gibi birçok şekilde sınıflandırılabilir.

Halliday ve Hasan, bağlaçları en yalın biçimde şu alt türlere ayırmaktadır:

- a) Ekleyiciler (additive): ve, bunlara ek olarak vb.
- b) Çeliştiriciler (adversative): fakat, ama vb.
- c) Nedenleyiciler (causal): çünkü, bu nedenle vb.
- d) Zamansal bağlaçlar (temporal): sonra, sonradan vb. gibi (Halliday-Hasan 1976; Yaylı 2006: 441).

PDTB’de bağlaçlar anlam düzeyinde imlenerek (sense tags) hiyerarşik biçimde şu şekilde sınıflandırılmaktadır:

- a) Zamansallık: Zaman uyumlu Zaman uyumsuz
- b) Nedensellik: Gerekçe, Kullanımsal gerekçe, Koşul, Kullanımsal koşul
- c) Karşılaştırma: Karşıtlık, Kullanımsal karşıtlık, Benzemezlik, Kullanımsal Benzemezlik
- d) Genişleme: Birleşme, Örnekleme, Yeniden ifade etme, Seçeneklendirme, Ayırıklık, Sıralama (bkz. Kurtul 2011: 67).

İKİNCİ BÖLÜM

YAPI VE KÖKEN BAKIMINDAN BAĞLAÇLAR

Uygurcada bağlaçlar yapı bakımından basit, türemiş ve öbekleşmiş biçimler olarak çeşitlilik gösterir. Ayrıca bu bağlaçların hemen hemen tamamının Türkçe kökenli olması da dikkati çeken bir durumdur. Aşağıda, Uygurcadaki bağlaçlar alıntı ve Türkçe kökenli oluşlarına ve yapısal özelliklerine göre sınıflandırılmıştır.

2.1. Alıntı Bağlaçlar

Uygurcadaki bağlaçların hemen hemen tamamının Türkçe kökenli olduğu görülmektedir. Bir kısım araştırmacılar çalışmalarında bazı bağlaçları yabancı dillerden alıntı olarak nitelemiştir. Örneğin, Ramstedt *kim*'i Moğolca ile; Şinasi Tekin bağlaç olarak da kullanılan *ne* soru zamirini Toharca ile; Mülller'e dayanarak A. von Le Coq *apam*'ı Arami-Soğd ideogramları ile; Hamilton *kaltı*'yı Toharca ile; *ap* bağlacını Ş. Tekin Toharca ile T. Tekin Nanayca ve Mançuca ile ilişkilendirmiştir. Ancak bu etimolojiler çoğunluk tarafından kabul görmemiştir.

Orhun ve Uygur Türkçelerinde, Türkçede bağlaç yerine geçen yapılar ve bağlaçlar cümleleri bağlamada kullanılmış; çeviri eserlerde karşılaşılan ama Türkçede bulunmayan bağlaçlar için ise bire bir kopya yoluyla çeviri bağlaçlar oluşturulmuş ve eserlerde kullanılmıştır. Bu dönemlerde terim dışındaki sözcüklerde Türkçenin tercih edilmesi, Uygurca eserleri verenlerin dil bilincini de ortaya koymaktadır. Eski Türkçede yabancı kökenli bağlaçlar, İslami çevreye dahil olduktan sonra özellikle Arapça ve Farsçadan Türkçeye girmeye başlamış ve zamanla artarak devam etmiştir.

2.2. Türkçe Kökenli Bağlaçlar

Uygurcadaki bağlaçların tamamına yakını Türkçe kökenlidir. Çeviri eserlerdeki bağlaçlar bile, bire bir çeviri yoluyla Türkçeye aktarılmış; kaynak dildeki biçimi alıntılanmamıştır. Buradan hareketle,

Uygurların terim dışındaki yabancı sözcükleri mümkün olduğunca almadığını ve bunların Türkçe karşılıklarını bulduğunu; dini-kültürel çevre olarak bölgedeki Türk dışı topluluklarla yakınlıklarına rağmen, Türkçe bilincinin Uygurlarda hakim olduğunu düşünebiliriz.

2.2.1. Basit Yapılı Bağlaçlar

Bazı yayınlarda “yalın bağlaçlar” olarak da nitelenen bu bağlaçlar, genellikle soru, çekim edatı, zarf gibi farklı görevdeki sözcüklerin daha sonra bağlama işlevini de kazanmasıyla oluşmuştur. Büyük çoğunluğu Türkçe kökenli olan Uygurca bağlaçlar aşağıda sıralanmıştır.

2.2.1.1. *kim* “ki”

Aslen soru zamiri olan *kim*, Eski Türkçedeki çoğu soru zamirleri gibi, Eski Uygurcada cümle başı edatı olarak cümleleri bağlama işlevinde de kullanılmıştır (bk. Temir 1956a: 16; Ş. Tekin 1992: 92; Eraslan 2012: 283; TMEN III: 1702). *kim* soru zamiri Eski Türkçede, aynı zamanda belgisizlik zamiri ve bağlaç görevlerinde, *kim erse*, *kim kim*, *kim kayu*, *her kim*, *negü kim* biçimlerinde görülür. (DTS: 307a, VEWT: 271a).bile biz üçgün ataş boltumuz *kim* kayu kişi kitser biz bir inçge böz birirbiz (Mi09/2-4) “... ile biz üç gün arkadaş olduk ki her hangi bir kişiye gitsek, bir ince bez veririz.”

Uygur ve Karahanlı Türkçesinde soru işlevi yanında bağlaç işlevinde de kullanılan *kim*, Köktürk metinlerinde yalnızca soru zamiridir (bkz. Tekin 2000: 126). Karahanlı Türkçesi metinlerinden Kutadgu Bilig, Atebetü'l Hakayık ve Rylands Kur'an Tercümesinde bağlaç olarak kullanıldığı örnekler şu şekildedir: *tilekim bu ol kim maña kel-güçi / bayusa meniñdin bedüse küçi* (KB 3019). “Asıl dileğim şudur: bana gelen kimse zenginleşsin, benim sayemde kudret ve nüfuzu artsın”. *ol tañrıka ol kim kökler içinde ol kim yerler içinde örter* (Ku. T. 25/4a3-4b1). *kim kim tilese dünya yanutı bërür-miz aña andın kim kim tilese ahiret yanutı bërür-miz aña* (Ku. T. 25/13a2-3). *ne kim kelse erke tilindin kelür tilindin kim eđgü kim isiz bolur* (AH 145-146) “İnsana ne gelirse, dilinden gelir; dili yüzünden kimi iyi, kimi kötü olur”.

Ramsted, sözcüğü Moğolcadaki *ken* ile ilişkilendirmiş (bkz. Räsänen 1957: 40), Clauson *ne* sözcüğünün koşutu olarak görmüş, fakat *ne*'den farklı olarak *kim*'in soru sıfatı görevinin bulunmadığını be-

lirtmiştir. Bağlaç görevinde kullanımının Türkçeye Hint-Avrupa dillerinin etkisiyle girdiği; sonrasında Farsça ilgi zamiri *ki*'nin etkisiyle, *kim* soru zamirinin ilgi zamiri olarak kullanılmaya başlandığını söylemiştir (EDPT: 720b). Hamilton, soru zamiri, belirsizlik zamiri, ilgi zamiri ve bağlaç görevlerini saymakla birlikte, kökeniyle ilgili bir şey söylemez (Hamilton 1998: 194). Gabain, *kim* sözcüğünü “nisbet zamirleri” (1988: 73), “soru ve belirsizlik zamirleri” (1988: 331) ve “nisbet cümleleri” (1988: 450) başlıklarında ele almış ve *kim* ve diğer soru sözcüklerinin yan cümle kuruluşunda etkili olduklarını dile getirmiştir. Gabain, yan cümle yapısındaki kullanımının tercüme yoluyla ortaya çıktığını ya da geçiş yolları üzerinde bulunan Türkistan halkının çok dilliliğinden kaynaklandığını, yani bu yapıların yabancı dillerin etkisiyle olduğunu vurgulamaktadır. Ancak bu yabancı etkinin İran dillerinden mi yoksa Çince'den mi kaynaklandığının araştırmaya muhtaç olduğunu dile getirir (Gabain 1988: 331, 450). Räsänen de Eski Türkçe *kim* soru sözcüğünün, bağlaç olarak kullanıldığını ve sonradan İslami eserlerde yerini Farsça *ki*'ye bıraktığını dile getirmiştir (1957: 240). Bununla birlikte Batı Türkçesindeki şüphe bildiren *ki* edatının, Eski Türkçe *erki*'den geliştiği yönünde görüş bildirenler de bulunmaktadır (bkz. Küçük 1987: 367). Hacıeminoğlu, Türk dilinin her devresinde rastlanan *kim* soru sözcüğünün, bağlama ve kuvvetlendirme edatı olarak da kullanıldığını, İslami Türk edebiyatı devresinden itibaren Farsça *ki* ile yan yana yer aldığını; Batı Türkçesinin son yıllarında yerini *ki*'ye bıraktığını ifade etmiştir. Hacıeminoğlu'ya göre *kim*, Eski Türkçede neden, sonuç, amaç ve konuşulan ibareyi bildirir (1992: 169-171). Eraslan da benzer şekilde “aslen soru zamiri olan sebep, netice ve izah ifadesi veren cümle başı edatı” diye nitelemiş, kökeniyle ilgili görüş belirtmemiştir (2012: 283). Köken açıklaması yapmayan Erdal da, *kim* soru zamirinin Uygur metinlerinden itibaren Eski Türkçede ilgi cümleleri oluşturduğuna temas etmiştir (Erdal 2004: 214, 218-219, 341, 447, 451).

Birincil görevi soru sözcüğü olan *kim*'in soru işlevi dışında bağlaç görevinde de kullanılması, Maniheizm ve Budizm inanç sistemlerinin öğrenilmesi isteğiyle başlayan yoğun çeviri etkinlikleriyle birlikte İranî dillerdeki *kim* bağlacının etkisiyle olduğu düşünülmektedir (bkz. Çetin 1998: 379). *Kim* soru zamirinin Uygur metinlerinden önce, Orhun yazıtlarında, bağlama işlevinin bulunmaması bu yar-

gıyı desteklemektedir. Türklerin oluşturdukları ilk metinlerde *kin*, soru zamiri iken çeviri eserlerle birlikte bağlama işlevini de kazanmıştır.

2.2.1.2. *kin* “sonra”

Eski Türkçe “sonra” anlamında bir zarf olan *kin*, Uygur metinlerinde sıklıkla cümleleri bağlama işleviyle kullanılmıştır. Orhun Türkçesi metinlerinde rastlanmayan *kin*, Uygur ve Karahanlı Türkçesinde belli başlı çekim edatlarındandır.

Gramer kitaplarında genellikle zarf ve çekim edatı şeklinde nitelenen *kin*’in, Uygur metinlerinde *basa* ile koşut olarak cümleleri bağlama işlevi dikkat çekicidir. *taplasar özi tutzun taplamasar adın kişiye ötkürü birzün kim yme tıdmazun kin arkun men külüg tıntançın kam kadaşım oğlum kızım bu karabaşığ ayıtsar isteser savları yorımazun* (Sa19/9-12). “Üygun bulursa kendisi tutsun, istemezse başka kişiye sonradan versin ya da engel olmasın. Sonrasında ben(im), Külüg Tıntanç’ın, kardeşlerim, oğlum kızım bu cariyeyi (geri) isterlerse sözleri geçerli olmasın”. Aynı zamanda *kin*, Uygur metinlerinde zamirlerle birleşerek bağlama işlevinde kullanılmıştır. Örneğin, Altun Yaruk 26/18’de *anınđın kin* “bundan sonra”; SUK WP1,4’te *mınta kin* “bundan itibaren” yapılarında olduğu gibi (bkz. Erdal 2004: 204-205).

Karahanlı metinlerinden Kutadgu Bilig’de hem *kin* hem de türevi sayılan *kidin* geçmekte, DLT’de ise aynı anlamda yalnızca *kidin* bulunmaktadır. Ancak *kin* ve *kidin*, Uygurca dışındaki bu metinlerde bağlaç göreviyle yer almamaktadır (bkz. Nalbant 2008: 178). Kutadgu Bilig’de aşağıdaki beyitlerde bağlama işlevi görülmektedir: *sewinçin körü barsa ahır sakınç /sakinçin tirilse bolur kin sevinç* (KB 3550). “Sevincine dikkat edersen, sonu endişedir; endişe ile geçen hayatın sonu da sevinçtir”. *kiñeşe onarur kişi öz işi / ökünçlög bolur kin kiñeşmez kişi* (KB 5653) “insan işinde ancak danışmak suretiyle başarılı olur; danışmayan kişi sonunda pişman olur”.

kin’in kökeniyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Bkz. *kin III* (DTS: 307b). Clauson *kin*’i aslen zarf olan ve < **ke* kökünden eski bir sözcük şeklinde nitelemiş ve sadece Orhun ve Uygur metinlerinde rastlandığını belirtmiştir (EDPT: 724b). Bang, Eski Türkçede ayrılma durumu eki *-din* ile kurulu “geriden, arkadan” anlamındaki *kidin* sözcüğünden önce *kiyin* biçiminin sonra da *kin* biçiminin geliştiğini açıklamıştır (1996: 13). Hamilton, sözcüğü < **ke* “sonra, arka” + vasıta

durumu eki *-n* şeklinde açıklamış, Bang'ın görüşüne karşı çıkmıştır (1998: 193). Gabain, **ki*- "sona ermek, son olmak" kökünden *-n* zarf-fiili ile türemiş fiil kökenli son çekim edatları içerisinde değerlendirmektedir. Gabain Eski Türkçede *kin*'in bulunma durumuyla kullanıldığına temas etmiştir (1988: 297; 1998: 46). Hacıeminoğlu ise, *kin* "-den sonra" sözcüğünün *ki*- fiilinden *-n* ile yapılmış isim olduğunu düşünür ve çekim edatları arasında gösterir (1992: 58). Erdal, *ken*'den edatlar (*postpositions*) başlığında bahsetmiş, bağlaçlar arasında saymamıştır. Kökeniyle ilgili ise bir şey söylememiştir (Erdal 2004: 333). Eraslan, çekim edatları içerisinde ele almış ve isimlerin ayrılma hâliyle birleşerek "-dan sonra, sonradan" anlamıyla zaman ifade ettiğini belirtmiştir (2012: 299).

2.2.1.3. *ne* "ve, veya"

Aslında soru sözcüğü olan *ne* (bkz. DTS: 356a), Eski Uygurcada soru işlevi yanı sıra bağlaç görevinde de kullanılmıştır. *ne* soru sözcüğünün "ve, veya" anlamındaki bağlaç işlevine geçmesi, yabancı dillerin etkisi olarak değerlendirilmektedir (bkz. Çetin 2008: 206; Çetin 2007). *ne* bağlacı, sözcük ve cümleleri sıralamada görülür: *agı barım saçılur tökülür . takı antag bolur : ol kapıg tunur , antag adrılır . ne tusu bolur ol edgü kün ol edgü öd körmüş talulamış .* (TT VI 233). "Mal mülk saçılıp dökülür ve şöyle olur: o kapı kapanır, öylece ayrılır. Ve o iyi günün, o iyi zamanın göreni fayda sağlar." Orhun Türkçesinde bağlama işlevi görülmez, yalnızca soru zamiri ve zarf olarak karşılırsınız (T. Tekin 2000: 126-127). Bağlama işleviyle Eski Türkçenin dar bir alanında görülen *ne*; soru ifadesi ile tüm modern lehçelerde yaşamaktadır (EDPT: 774a; ESTYa VII: 96-99).

Kutadgu Bilig ve Atebetül Hakayık'ta da Budist Uygur metinlerine koşut olarak, *ne* soru sözcüğü bağlama işleviyle görülür: *yorımaz ne yatmaz udımaz oduğ/ ne menzeg ne yanzag kötürmez boğug* (KB 17), "Yürümez ve yatmaz, uyumaz, uyanıktır; ne benzer, ne kıyas edilir, ne de tasavvur götürür", *yüzüm körki körklüg ne kulkım silig/ tilemiş tilekke yetürdüm elig* (KB 675) "Yüzüm güzel ve huyum mülayimdir; arzu edilen her şey benim elimin altındadır", *tilekçe tiril inç farig kağsuz / ne yirke yıgar baz sini ne tilin* (AH 415-416) "istediğin gibi, müsterih ve kaygusuz yaşa; sana hangi yerde ve hangi dille kim mani olur". *ol er kim ulugsındı men men tidi / anı ne halayık sever ne halik* (AH 271-272) "Ululuk taslayan ve benimdiyen kimseyi ne Tanrı ve ne de kul sever". Ayrıca *ne* sözcüğünün tarihsel lehçelerde

pekiştirme işlevinde kullanıldığı da görülmektedir. Çağatay, Kutadgu Bilig'deki Arat'ın "ve" şeklinde çevirdiği bazı *ne*'lerin aslında bildirme edatı (partikel), pekiştirme işlevlerinde olduğunu belirtmiştir. Pekiştirme işlevinde *ne*'nin kullanımına örnek olarak *mansa anar beg ne könli bütüp/ alıp içse içgü anı çın tutup* "Bey dahi inansın ve iç huzuru ile onu doğru bilerek, elinden içki içsin" (KB 2882) beyiti verilmiştir (Çağatay 1978: 282).

Kökeniyle ilgili olarak Gabain bir görüş belirtmemiş, sözcüğün Uygurcadaki ilgi zamiri, ünlem ve cümleleri bağlama işlevine işaret etmiştir (1988: 198, 199, 450). Ramstedt'in *ne* soru zamirinin kökeniyle ilgili görüşü; İlk Türkçe devresinde **ye-* kökünün ilgi ve yükleme durumu ekleri etkisiyle *nanin* ve *neni* biçimlerinin ortaya çıktığı ve *ne-* önsesinin yaygın bir kullanım aldığı şeklindedir. Bang, Ramstedt'in düşüncesine *ne* soru zamirinin yükleme ve ilgi durumlarının yaygın olmadığını örneklerle ifade ederek karşı çıkmıştır (Bang 1996: 9, 25). Clauson, *ne* soru zamirinin cansız varlıklar için kullanıldığını; soru zamiri yanı sıra sıfat ve nadiren Hint-Avrupa dillerinin etkisiyle ilgi zamiri ve ünlem görevinde de görüldüğünü belirtmiştir (EDPT: 774a). Erdal da soru zamiri işlevi dışında *kim / ne* sözcüklerinin ikincil olarak ilgi zamiri kullanımlarına temas etmiştir (2004: 211). Diğer araştırmacıların Türkçe açıklamalarına karşın Şinasi Tekin, sözcüğün eski bir Toharca alıntı olduğu görüşündedir (bkz. Ş. Tekin 2001: 254 vd.).

Kutadgu Bilig'in Mısır ve Herat nüshalarında *ne* bağlacının yerine *ya* ve *ma* edatları karşılık gelmektedir. Buradan Karahanlı Türkçesinde *ya*, *ma* ve *ne*'nin aynı anlamda olduğunu görebiliriz (bkz. Brockelmann 1954: 190; Özkan-Nalbant 2003: Çetin 2007). Soru zamiri olan *ne* "veya" anlamıyla denkleştirme edatı olarak kullanılmıştır (Temir 1956: I/29; Eraslan 2012: 279). *ne... ne...* çiftli yapısında karşılaştırma edatı olarak da kullanılmıştır ve genelde karşılaştırılan unsurların başına getirilmiştir (Eraslan 2012: 280).

ne soru sözcüğü Budist Uygur metinlerinde 168, Maniheizt Uygur metinlerinde 5, Hristiyan Uygur metinlerinde 1, dindışı Uygur metinlerinde 2 kez geçmiştir (Çetin 2008: 201). Bağlaç görevinde kullanımı sınırlı sayıdaki Budist Uygur metinlerinde görülür. İslami sahada ise XI. yüzyıldan sonraki tarihsel metinlerde bağlama görevine rastlanmamaktadır.

2.2.1.4. *tek* “bilakis, ancak, yalnız”

“Sadece, yalnız, ancak, bilakis” gibi zıtlık ve ayırtlama anlamlarında bağlaç olan *tek*, Uygurcadan başlayarak Doğu Türkçesi sahasında tespit edilmiştir. Bazı modern lehçelerde “sadece” anlamıyla görülmüştür. *tek*, özellikle Uygurca bazı metinlerde bağlaç olarak da kullanılmıştır (DTS: 550a; VEWT: 470a). Uygurcada cümleleri istisna ifadesi ile birbirine bağlar: *bo üç törlüg etözlerte öñreki iki törlüg etözler erser : tek yertinçülüğ at üze bar tètir-ler* : (AY.P1.02.07). Çince-den çevirilerde *chi i shi* işte böyle” karşılığında *tek bir ödün* öbeği kullanılmıştır: *kuanşı im pular atın atayu, tek bir ödün tapını udunu teginser...* (Kuanşı 90) “Kuanşı im pular adını telaffuz ederek ve sadece bir kez saygıyla ona tapınırsa” (Temir 1956/I: 68). Karahanlı Türkçesinde de benzer anlam ve işlevde görülür: *tek ök bir saña öz katılmış üçün / yası munça erse küçeme küçün* (KB 3365); “Bir tek seninle buluşmanın zararı bu kadar olursa, artık beni fazla zorlama” *kirü hem çıka bilse oldrug turug / tapug bilmese er tek emger kurug* (KB 3998) “O girmesini, çıkmasını, durmasını ve oturmasını bilmelidir; insan hizmet etmesini bilmezse, boşuna zahmete girmiş olur.”; *ya esrük tütüş kılga ahsumlagay / aşın sinmegey tek köñül agrıgay* (KB 4586) “Ya ziyafettekiler sarhoş olup, kavga ederler; yediğin içine sinmez, sadece canın sıkılır”, *eger tutsa tañrı kişilerni küç kılmakları birle koçmadı anın üze tek teprenigli yok kim kiñin salar olarnı* (Ku. T. 30/59b1).

Kökeniyle ilgili olarak bir yorum yapılmamış; çalışmalarda daha çok, anlam ve işlev yönü dile getirilmiştir. Clauson “sadece” anlamında olduğunu ve Kâşgarlı’nın bu anlamından bahsetmediğini dile getirmiştir (EDPT: 475a). Gabain “fakat, yalnız, sadece” anlamındaki bu cümle başı edatının yapılışını müphem olarak nitelemiştir. Seyrek görülen bu edat, bir yerde zarf-fiilden sonra gelmiştir (Gabain 1988: 417). Şinasi Tekin, “teşkili meçhul” edatlar arasında zikretmiştir (Ş. Tekin 1992: 95). Hacıeminoğlu, Kâşgarlı’dan itibaren “sadece, yeter ki” anlamında kullanılan bir edat olduğunu belirtmiştir (1992: 197). Eraslan da, başında bulunduğu cümlelerin istisna ifadesi taşıdığına temas etmiştir (Eraslan 2012: 292).

2.2.2. Türemiş Bağlaçlar

Bağlaçlar, basit yapılı sözcüklerden olduğu gibi, isim ya da fiillerden türetilerek de ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, Eski Türkçede-

ki bağlaçların çoğunun fiillerden türediği, özellikle de zarf-fiillerin kalıplaşmasıyla meydana geldiği görülmektedir.

Eski Türkçede zarf-fiil ekli yapılar, kimi zaman cümleleri bağlama işlevini de üstlenmiş; hatta kimileri kalıplaşarak müstakil bir bağlaç görünümünü de almıştır. Eski Türkçede en çok *te-* fiilinin zarf-fiil ekli biçimleri *tép* ve *tép ay-*, *tép té-* türleri yaygın olarak kullanılmıştır (DTS: 545b). Birçok araştırmacıya göre *te-* fiilinin zarf-fiilli biçimleri bağlaçlar içerisindedir. Hacıeminoğlu, *tiyü*, *tiyin*, *diye*, *diyü* gibi zarf-fiilli yapıları da bağlama edatları arasında göstermektedir (bkz. 1992: 112-217). Talat Tekin, Orhun Türkçesindeki *üçün*, *tiyin* ve *típ* sözcüklerini yan cümle bağlaçları ya da bu görevle kullanılan sözcükler olarak sıralamıştır (2000: 159-160). Eraslan da zarf-fiil şekli olan ve açıklama işlevi ile kullanılan *tép* (< *te-p*) “diye, olarak” sözcüğünü sona gelen bağlama edatı olarak kabul eder (1992: 296). Zarf-fiil ekli bu yapılar, Orhun Türkçesinde aktarma sözleri temel cümleye bağlamada; düşünme, işitme, vb. gibi eylemleri bu eylemlerin sonucunu belirten yan cümleye bağlamada ve temel cümle eyleminin amacını belirtmede kullanılmaktadır (bkz. T. Tekin 2000: 215-216). Erdal *tep*’i yan cümle (*final clauses*) kuruluşunda görevli sözcükler arasında ele almıştır (2004: 491). Şinasi Tekin de *ti-p* ve *ti-pen* yapılarını bağlama edatı olarak ele almış ve bu bağlama edatlarının doğrudan söyleyişi dile getiren cümlelerin sonuna geldiğini ifade etmiştir (1992: 104).

Zarf-fiiller yanı sıra zarf yapan eklerle ve çeşitli ad durum eklerinin kalıplaşmasıyla da türemiş bağlaçlar bulunmaktadır. Türemiş bağlaçlar ve kökenleriyle ilgili açıklamalar aşağıdadır.

2.2.2.1. *amtı* “şimdi, böylece, ayrıca, öyleyse”

Orhun Türkçesi metinlerinden başlayarak bütün tarihsel lehçelerde görülen *amtı*, genellikle zarf olarak kullanılmıştır. Sözcük, “şimdi” anlamındaki zaman zarfı kullanımının yanı sıra Uygurcada “böylece, böyle, ayrıca, öyleyse” anlamlarında cümle başı edatı olarak da görülür. Uygurca *amtı*’nın, *imdi*, *emdi*, *indi*, *endi* deşîşkeleri metinlerde tanıklanmaktadır. Modern lehçelerde *amtı* zaman zarfının, Şor, Sagay, Soyon, Teleüt, Kumandu gibi ağızlarda *am* “şimdi” biçiminin bulunduğunu görmekteyiz. Uygurcadaki *ap-am*, *ab-am* ile aynı anlamdadır (bkz. Hacıeminoğlu 1992: 162; ESTYa I: 357; DTS: 42b; Temir 1956/I: 51; Räsänen 1957: 242; VEWT: 18b).

Uygur metinlerinde “böylece, böyle, ayrıca, öyleyse” karşılıklarıyla cümleleri birbirine bağlama işlevi bulunur. *üçünç kirtüdin kelmiş amtı m(e)n bo kamağ biş ajun tınl(ı)g oğlanlarıña iki y(i)g(i)rmi bölüklüg nom nomlap asıg tusu kılayın tip.....* (AY 34ş/13). “Üçüncüsü gerçekten gelmiş (*tathagata*) şimdi ben bu bütün beş dünyanın insanoğullarına on iki bölümlü vaaz ederek, faydalı olayım diye...”. Karahanlı sahasında Kâşgarlı Mahmud, ölçünlü dilde *amdı* “şimdi” olarak verdiği sözcüğün Oğuz lehçesindeki karşılığının *imdi* olduğunu belirtmiştir (DLT I: 125, CTD I: 149). Kutadgu Bilig ve Kuran Tercümesinde de Uygurcadakine benzer kullanıma sahiptir. *ukup kıldım emdi bu işlerni men / kerek erdi sen me munı uksa sen* (KB 658) “Bütün bu işleri ben şimdi bilerek yaptım; çünkü senin de bu hareketlerimi anlamam lazımdı”, *munu aydım emdi ay ilig kişi / bu yanlıg kerek bolsa aşçı başı* (KB 2877) “Ey hükümdar işte söyledim; aşçıbaşı olacak insan böyle olmalıdır”, *hem kıldılar edğülükler tükel kılur olarka yanutlarını hem araturur olarka fazlıdın emdi anlar kim ‘arlandılar boynaguluk kıldılar* (Ku. T. 27/13a1-13b1).

Kökeni konusunda *am* ve *-tı* eki birleşimi genel olarak kabul görmektedir. Gabain, cümle belirleyicisi olarak ele aldığı *amtı*’nın *-tı* (< *am* - *tı*) ekiyle üretildiğini (1988: 422); Clauson, < **am* -*tı* kuruluşunda zarf olduğunu ve bazı Kuzey-doğu lehçelerinde *amdı* ile yan yana geliştiğini ifade etmiştir (EDPT 156b). Sevortıyan, Yakutça ve Tuvacadaki “şimdi” anlamındaki *am* sözcüğü ile ilişkilendirmiş; konuyla ilgili bilim adamlarının görüşlerine yer vermiştir (ESTYa I: 357). Räsänen de kuruluşunu < *am-tı* şeklinde *di*, *ti* ile kurulan sözcükler arasında sayar (1957: 246). Talat Tekin de benzer şekilde, Tuvaca ve Hakaşcadaki *am* “şu an, şimdiki zaman” örneğini delil göstererek, *+tı* isimden zarf yapan ekle kurulu tek zaman zarfı olduğunu belirtmiştir (T. Tekin 2000: 86, 143). Röhrborn’un yönetiminde hazırlanan *Uigurische Wörterbuch*’ta da *amtı*, *emti* yine **am* köküne dayandırılmıştır. < **am-tı* (UWb II: 125b). Altay dilleri için de ortak olarak “şimdi” karşılığında < *(i)*am-* kökünden bahsedilmektedir (bkz. EDAL I: 298).

2.2.2.2. ançulayu “aynı şekilde”

Orhun Yazıtlarında ve özellikle Uygurca metinlerde kullanılan *ançulayu* sözü cümle içinde zarf olarak; cümle başında da bağlaç olarak kullanılır. Yaygın olan *ançulayu* bağlacı “aynı şekilde, öyle yaparak, böyle, bunun gibi” gibi anlamlarla, benzerlik ifadesi ile cümleleri

bağlar. *S(e)n tekimlig erür s(e)n . ançulayu yaltrıyur s(e)n ç(a)xşaptlıg ıd-duk çoğ yalın üze . ançulayu s(e)n togıl arasınta .* (TT IX 18-19). “Sen çok değerlisin öyle ki Çahşaptlı kutsal ışık üstünde parlıyorsun, öyle ki sen ... arasındasın”.

Tarihsel dönemlerden sadece Çağataycada *ançılâyın* ve Eski Anadolu Türkçesi ve Osmanlı sahasında *ancılâyın* biçimiyle görülür (bkz. EDPT: 175a; Temir 1956/I: 52; Temir 1956/II: 238-239). Uygurcada bu bağlacın *ançulayu kaltı, ançulayu yana, ançulayu yme, yme ançulayu* ve *ançulayuma* (< *ançulayu-ma*) biçimleri de bulunmaktadır (Temir 1956/II: 241).

Kökeniyle ilgili iki türlü görüş vardır. *ançula-* fiiliyle ilişkilendirilenlerin yanı sıra birleşik sözcük olarak ele alanlar bulunmaktadır. Clauson, *bulıtçulayu, munçulayu* örneklerinde olduğu gibi, *ança:* ve *ulayu* birleşiminin ihtimal dahilinde olduğunu ifade eden ve *ançula-* fiiliyle ilişkisini ret edenler arasındadır (EDPT: 175a). Benzer şekilde Hamilton da *ançulayu* < **ança ulayu* birleşimine dayandırmaktadır (1998: 134). Fiil kökünden türediğini düşünenler daha çoğunluktadır. Bang *ançulayu* < *ançu* zarf-fiili + yapım eki *-la + u (a)* zarf-fiil eki şeklinde kökenini açıklamıştır (1996: 53). Temir, 1946’daki yayınında, çoğunluğun *ançula-* fiiline dayandırıldığını, ancak *ançula-*’nın Orhun ve Uygur Türkçelerinde anlam bakımından iki ayrı sözcük olduğunu dile getirmiştir. “öyle yapmak” anlamındaki *ançula-* sözünün <*an-çu-la-yu* biçiminde tahlil edilmesi gerektiğini; “sunmak, övmek, değerini vermek, mukabele etmek, cezalandırmak” anlamındaki *ançula-*’nın da < *ançu* sözünden yapılmış bir fiil olduğunu belirtmiştir (1946: 570). 1956’daki yayınında Temir, *ançula-* “öyle yapmak” fiilinin “bu yüzden, aynı şekilde” anlamında zarf-fiilli biçimi olarak ele almıştır. Uygurcadaki *yarıklıg ıdı kaganka ançuladı* ve *tarkat anda ançuladım* (Beicht. 215) örneklerinde *ançula-* fiilinin varlığı görülmektedir. Uygurcada *ançula-* ve *tapın-* fiilleri ikileme olarak da karşımıza çıkmaktadır: *kanlarka ançulasar tapınsar*. Temir, bu örneklerdeki *ançula-* fiilinin de zamir kökenli < **an-çu-la-* yapısından geldiğini belirtmektedir (Temir 1956/I: 52; Temir 1956/II: 238-239). Hacıeminoğlu da < *ançula-* fiilinden “böylece” anlamında zarf-fiil olduğu görüşündedir (1992: 120). Barutçu Özönder, *ançulayu*’nun *ol* işaret bildiricisinin +*çU* ek-edatıyla genişlemiş bir biçimi olabileceğini belirtir. Barutçu Özönder’in etimolojisi şu şekildedir: *ançulayu* < *an+çu+layu* “şüphesiz şunun/onun gibi” (2007: 1435). Bir diğer gö-

rüş ise *ança* zarfı ve *+layu* yapısından türediğidir. Talat Tekin, *ança* “öylece, şöyle” tarz zarfının < **an+ça* şeklinde *+çA* eki ile türediğini belirtir (2000: 144). Erdal, işaret zamirleri ve < *+çA+lAyU* yapısıyla kurulan ve /l/’nin etkisiyle ünlü daralmasına uğramış sözcükler arasında ele almıştır (2004: 92, 198, 202-203). Benzerlik ifadesi veren cümle başı edatları içerisinde ele alan Eraslan da, < *ançu+layu* şeklinde izah etmiştir (Eraslan 2012: 290). Ayrıca Eski Türkçede *ançula*-fiilinin kullanımları ve *ançulayu* bağlacı için bkz. DTS: 44.

2.2.2.3. *anın* “o sebeple, onun için, bu nedenle”

Uygurcada genellikle sebep belirten sık kullanılmış bir bağlaçtır. “bu yüzden, bu nedenle” vb. anlamıyla Uygur, Karahanlı ve Çağatay metinlerinde tespit edilmiştir. Memlûk-Kıpçak sözlüklerinde genitif ekli *anın* ikincil biçimine rastlanmıştır (EDPT: 187a).

Yapısının **an* 3. teklik kişi zamiri ve *+n* araç durumu ekinin kalıplaşmasıyla (< **an+ı+n*) meydana geldiğinde hemen hemen çoğu bilim adamı aynı fikirdedir (bkz. Temir 1956/I: 31; DTS: 45a; EDPT: 187a; Gabain 1988: 190; Hamilton 1998: 134; Erdal 2004: 200, 314; Eraslan 2012: 281).

Karahanlı Türkçesinde de Uygurcayla benzer kullanım görülmektedir: *ajun tındı ornap bu hakan öze / anın ıdtı dünya tañuklar tüze* (KB 93) “Hakan tahta oturunca, dünya asayiş buldu; bundan dolayı dünya ona şahane hediyeler gönderdi”, *kişi menü bolmaz bu menü atı / anın menü kaldı bu edgü atı* (KB 228) “İnsan ebedi değildir, ebedi olan onun adıdır; iyi kimselerin adı bunun için ebedi kalmıştır”, *bida’tın yığıglı kişi kalmadı anın künde arta turun bu bida’* (AH 403-404) “bid’atten men’eden insan kalmadı, onun için bu bid’at her gün artmaktadır”. *édib ahmed atım édëb pënd sözüüm / sözüüm munda kalur barur bu özüm / kelür küz keçer yaz barur bu ‘umür / tüketür ‘umürni bu yazım küzüüm / anın uş çıkardım bu türki kitib / kerek kıl tap ey dost kerek kıl itib* (AH 469-474) “Adım Edip Ahmed, sözüm edep ve nasihattir; vücudum gider, sözüm burada kalır; bahar geçer, güz gelir; ömür gider, bu bahar ve güzüm ömrü tüketir. Onun için işte bu Türkçe kitabı çıkardım”. Kur’an tercümesinde genellikle *kim* bağlacı ile birleşik biçimde bulunur ve *anın* ile aynı işlevde kullanılır: *sonlattı olarka iki yüzlükni köñülleri içinde ol künke tegi kim körerler anı anın kim hilaf kıldılar tañrıka anı kim va’de kıldılar anı anı kim yalğanlık kılur erdiler* (Ku. T. 29/55b3) “Allah’a verdikleri sözü tutmadıkları ve yalan söy-

ledikleri için o da kalplerine, kendisiyle karşılaşacakları güne kadar (sürecek) bir nifak soktu.”. Kâşgarlı Mahmud’un verdiği örneklerde de sebep bildiren bağlaç olduğu görülmektedir: *begim özin ogurladı/ yarag bilip ugurladı/ ulug tenri ağırladı/ anın kut kırw tozı togdı* (DLT: 152, CTD I: 246).

2.2.2.4. *apam* “şimdi, eğer, şayet”

Uygurcada şart cümlelerinin başına gelen “şimdi, eğer, şayet” anlamlarında bağlaçtır. VIII. yy. Uygurcasından itibaren XIV. yüzyıla kadar Eski Türkçe metinlerde görülmektedir. Şart cümlesini kendinden sonraki cümleye bağlamaktadır. *üç yıl tükemeginçe üntürmez men apam üntürür men tiser men . bu kümüşüg birmiş küntin berüki asığı bile köni birürmen .* (Pl01/22v-25v). “Üç yıl geçmeyince göndermem, eğer gönderirim dersem bu gümüşü verdiğim günden itibaren kazancı ile doğru orantılı veririm”. Şart cümlelerinin kuruluşunda görev alan *apam* “eğer” bağlacı genellikle *birök* edatı ile birlikte kullanılmaktadır (bkz. 2.2.3.1.3.2. *apam birök*).

Kökeniyle ilgili çeşitli görüşler vardır. Yabancı kökenli olduğunu savunan A. Von Le Coq, herhangi bir referans vermeden, F. W. K. Müller’in bu sözcüğü Arami-Soğd ideogramları arasında zikrettiğini nakleder, ancak bu görüş kabul görmemiştir (EDPT: 11b). Genellikle “şimdi” anlamındaki **am* ile ilgili görülmektedir. Räsänen *am* kökünden “şimdi” anlamında *am-tı*, *ap-am*, *ab-am* sözcüklerinin türediğini ifade etmektedir (VEWT: 18b). Erdal *apam* sözcüğünün < *ap* + *am* şeklinde “şimdi” anlamındaki **am* ile birleşimden gelebileceğini düşünmektedir (2004: 496). Bununla birlikte kökenini açık görmeyip, bir yorum getirmeyenler de mevcuttur. Bunlar için bkz. DTS: 1b, Hacıminoğlu 1992: 114, EDPT: 11b, Temir 1956/I: 33; Eraslan 2012: 288.

Uygurcada yaygın olan bu bağlaç, Karahanlı Türkçesi eserlerinde *apañ* şeklinde geçmektedir. Kâşgarlı sözcüğü “eğer” anlamında bir edat şeklinde tanımlamış ve *apañ sen barsa sen* “eğer sen gidersen” örneğini nakletmiştir (DLT: 79, CTD I: 156). Dönemin diğer eserlerinde de benzer kullanım söz konusudur: *apañ edgü bolsa bu begler özün / bayur buğnı barça kör itlür ajun* (KB 895) “Eğer bu beylerin kendileri iyi olurlarsa, onların halkı da zenginleşir ve dünya düzelir”, *apañ irse devlet yapulsa kapug / serinse yana işi itlür kamug* (KB 1321) “Eğer devlet gider ve kapısı kapanırsa, insan sabretmeli; onun bütün işleri tekrar yoluna girer”, *apañ kelse silerke bulganuk söz / sav birle*

amulluk kılınlar kim tegmen eşizlikin bir ögürke bilmedin belgüsüzlükün bolgay siler kılışınzlar üze öknügliler (Ku. T. 37/57a1-b2) “Size bir fasık bir haber getirirse, bilmeyerek bir topluluğa zarar verip yaptığınıza pişman olmamak için o haberin doğruluğunu araştırın.”

2.2.2.5. *azu* “veya, yahut, ya da, hem... hem de”

Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde edat ve bağlaç olarak görev almıştır. Daha sonraki dönemlerde görülmemiştir. Uygurcada çoğunlukla sıradaş, karşılaştırma bağlacıdır ve yaygın bir kullanım alanına sahiptir. *azu* *yavızığ edgü tip kökedtürüp edgüg* <yavız tip kodıkarturup ezügü> *kirtü ermezığ erür tip tidim erser ..* (AY 135/10). “Dahası kötüyü ‘iyi’ diyerek yücelttim, iyiyi (de) (‘kötü’ diye aşağılatıp, yalanı) doğru olmayanı ‘doğrudur’ diye (tanıttım) ise”.

Uygurcada çok farklı cümle tiplerinde karşılaştığımız *azu*, Orhun ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde çoğunlukla soru cümlelerinde görülür. Orhun Türkçesinde “veya, yoksa, yahut” anlamıyla sıradaş bağlaçlardan olan *azu* soru ifadesi taşıyan *gu* edatıyla aynı cümlede: *çıgañ bodunug bay kılıtım az bodunug üküş kılıtım azu bu sabımda igid bar gu* “yoksul halkı zengin kıldım, az halkı çoğalttım. Yoksa bu sözümde yalan var mı!” (KT G10). Kâşgarlı Mahmud, iki şey arasında tercih için kullanıldığını ifade etmiş ve *üzüm yigil azu kagun yigil* “üzüm veya kavun ye” örneğini vermiştir. Ayrıca soru cümlesinde kullanımına dair de bir örnek bulunmaktadır: *kelir mü sen azu barır mü sen* “geliyor musun gidiyor musun?” (DLT 57). Kutadgu Bilig’de de aynı kullanımı görmekteyiz: *anadınmu bilge togar bu kişi/ azu öğrenürmü yetilse yaşı* (KB 1678) “İnsan anadan mı alim olarak doğar, yoksa yaşı ilerledikçe mi öğrenir?”, *kişi öğrenirmü bolur ol bügü/ azu tadu bire togarmu tigü* (KB 1816) “İnsan öğrenerek mi hakim olur, yoksa doğuştan mı böyle doğar?”. Atebetü’l Hakayık’ta da karşılaştırma ve tercih söz konusudur ve soru cümlesinde geçmektedir: *hasislerini kötrüp nefisni çalıp / azu kutsuz ajun karıpmu munar* (AH 447-448) “hasisleri yükselterek, kıymetlileri yere vuruyor; yoksa bu kutsuz dünya ihtiyarlayıp bunadı mı?”. Rylands Kur’an Tercümesinde de soru ifadesi içerisinde *eger ölse azu öldürülse yangay erdiniz [mü]* (Ku. T. 25/12a2) şeklinde görülür. Yine soru ifadesi dışında da istisna işleviyle tercümede görülür: *kesmek üçün bir buçgaknı anlardın kim tandılar azu töpen kılur olarnı yansalar nevmid bolup anlar* (Ku. T. 25/3b2-3). “Bir de Allah bunu, inkar edenlerden bir kısmını helak etsin veya perişan etsin de umutsuz olarak dönüp gitsinler diye yaptı.”

Kökeniyle ilgili görüşler genelde *az-* fiili kaynaklı olduğu yönünde birleşmektedir. Aynı anlamda bulunan Tuvacada *azı* bağlacı bulunmaktadır. Temir, *az-* fiilinden türediğini ifade eder (1956: I/244). Räsänen, *azu* “veya” < *az-* “yanılmak” fiilinden –*u* eki ile isim yapıldığını düşünmektedir (1957: 237). Gabain *azu* “yahut, veya” bağlacını, zarf-fiil yani kısaltmalı olan son çekim edatlarından sayar (1988: 415). Hacıeminoğlu < *az-* “yoldan çıkmak” fiilinin zarf-fiil şekli olarak niteler (1992: 121). Talat Tekin de < **āz-* “azmak, yoldan sapmak ya da çıkmak” şeklinde kökenini açıklamıştır (2000: 157). Eraslan da aynı köke bağlamaktadır: *azu* < *az-u* “veya, yahut” anlamlarında denkleştirme edatı olduğunu belirtmiştir (2012: 279).

Orhun, Uygur ve Karahanlı metinlerinde görülen *azu*’nun kökeniyle ilgili Clauson ise bir şey söylememiştir (EDPT: 280a). Araştırmalarda, cümle başı edatı olduğu ve genellikle şart cümlelerini bağladığı; bazen de “cümle açıcısı” olduğu ifade edilir. Uygur metnindeki *azu... azu...* çiftli yapısında ise “hem... hem...” anlamını veren karşılaştırma edatıdır (bkz. Gabain 1988: 415; Hacıeminoğlu 1992: 121; Eraslan 2012: 280; DTS: 73b).

2.2.2.6. *basa* “sonra”

Eski Türkçede *basa* hem çekim edatı, hem de sebep, sonuç ve açıklama ifadesi taşıyan bağlaç olarak kullanılmıştır. Cümle başında “sonra, sonrasında” gibi anlamlara gelmektedir. Orhun, Uygur, Karahanlı ve Kıpçak metinlerinde tespit edilen *basa*, bugün sadece Kuzey-doğu ve Kuzey-batı lehçelerinde tanıklanmaktadır (EDPT: 371b, Räsänen 1957: 244). Uygurcada cümleleri zaman bakımından sıralamada kullanılır: *sa/mtso açarig ol ygrmi ulug /no/mçı bahşı-lar birle birer-r /ya/ña üz-e müntürüp eki han ...da basa kez-ik-çe yoritdurtı :* (HT V15/15-18).

Karahanlı Türkçesinde de *boguz toğrur aşnu kişi yılkinıñ / basa asğı kötrür bu yalñuk anıñ* (KB 2976) “İnsan önce hayvanın karnını doyurur; sonra bu insan ondan istifade eder” şeklinde cümle bağlama işlevi görülmektedir. Kâşgarlı Mahmud ise sadece zarf olarak kullanımı göstermiştir: *men anda basa keldim* (DLT 544) “Ben ondan sonra geldim”.

basa “sonra, daha sonra, yine” < *bas-* fiilinden –*a* zarf-fiil eki ile türetildiği genel kabul görmüştür (bkz. EDPT: 371b, Räsänen 1957: 244; ESTYa II: 77; Eraslan 2012: 282; Hacıeminoğlu 1992: 12; DTS: 85a). Bang ise sözcüğün *bas-* “bastırmak, basmak” ile ilgisini kabul

etmediğini, Eski Farsça *pasā* “göre, sonra”, *pasavā* “buna göre” ile ilgili bulduğunu ifade etmiştir (Eraslan 2012: 282’den alarak W. Bang, *Türkoloji Mektupları*, 1980, s. 41).

2.2.2.7. *birök* “eğer, şimdi, fakat, ise”

Sadece Eski Uygurcada bağlaç olarak görülen *birök* sözcüğü genellikle şart ifadesi veren bir bağlaçtır. “eğer, şimdi, fakat, ise” vb. anlamlarda genellikle ilk cümlelerin başında yer alır. Başında bulunduğu cümlelerin fiili de şart kipinde bulunur: *birök* sözlemeser siz muna isig özüm üzülgele turur . (U IV : A/146). “Şayet siz söylemezseniz, işte sıcak özüm son bulur”. Diğer tarihsel dönemlerde bu bağlaç görülmemektedir. Kırgızcada ise *birok* şeklinde “ama, lakin” anlamıyla yaşamaktadır (bkz. Yudahin 1998: 123).

Pekiştirme edatı *ok/ök* ile kurulu olduğu açık olan *birök* bağlacıyla ilgili görüşler şu şekildedir. Clauson, *bir* ve *ök* (2 *ok*) birleşiminden oluşan zarf veya bağlaç şeklinde niteler (EDPT: 362a). Gabain “şimdi, fakat” anlamındaki bu cümle başı edatını yapılışı müphem edatlar arasında göstermiştir: < *bir* ? + *ök* (Gabain 1988: 417). Ş. Tekin de teşkili meçhul olan cümle başı edatları içerisinde değerlendirmiştir (Ş. Tekin 1992: 95). Räsänen *ok* enklitiği ile türetilen *birök* (< *bir* + *ok*) sözcüğünün ünlü uyumuna girmiş olmasına dikkat çekmiştir (1957: 238, 248). Sevortıyan da *birök* ile ilgili Radloff’un < *bir* + *ak* ve Gabain’in < *bir* + *ök* ve Temir’in açıklamalarını vermiş ve *birük* < *bir* *ük* < *bir* *ök* “ama, yine de” izahını getirmiştir (ESTYa III: 151). Erdal, bağlaç olarak *birök* ve *yme*, cümleler arasında mantıksal, anlamsal ve retorik ilişkiler kurduğuna değinmiştir (2004: 337). Eraslan, < *bir* + *ök* şeklinde birleşik yapıda edat olarak nitelemiştir. Şart bildiren cümleden sonra gelen asıl cümle genellikle *ötrü*, bazen *kaltı* ve *inçip* edatlarıyla başlar (Temir 1956/I: 10, 33; Eraslan 2012: 288). Ayrıca bkz. *birök* (DTS: 103a).

Karahanlı Türkçesinde *bir ök* bağlaç olarak değil “bir” sözcüğünün pekiştirilmesi şeklinde geçmektedir³.

³ Karahanlı Türkçesindeki örnekler şu şekildedir: *bir ök* oğlu erdi bu ay toldınnı / kiçik erdi yaşı uş ol oğlını (KB 1158) “Bu Ay Toldı’nın bir tek oğlu vardı bu çocuğun yaşı henüz küçük idi.”; *esirker men emdi ay ögdülmişe / bir ök* sen atanıñ manı kalmışa (KB 3131) “Bana babandan yadigar olarak yalnız senin kalmına çok teessüf ediyorum”; *kişike sınagı bir ök körse tap / tilek bilgüke bir tilin yörse tap* (KB 3963) “İnsanı tecrübe etmek için, onu bir defa görmek kafidir; arzusunu anlamak için, onun bir kaç sözü kafidir”; *bütünlükün ol bir ök* tanırturur (Ku. T. 30/17a2) “Allah ancak tek ilahdır.”

2.2.2.8. *inçip* “fakat, böyle, yahut”

Yalnızca Uygurcada görülen *inçip* sözcüğü “fakat, böyle, ise, çünkü, benzer şekilde, bu nedenle, bu durumda, buna karşın” gibi çok farklı anlamlara gelmektedir. İlk olarak *ançip* şekliyle sadece Bozkır Uygur Kağanlığına ait runik yazıtlarda ve Irk Bitig’de görülmüş, daha sonraki metinlerde *inçip* biçimini almıştır (bkz. EDPT: 173b, Erdal 2004: 206). *bilip öçmek erser inçip bağtın öñi üdrülmek tözlüg erür tip timişi erser . munuñ bar iki törlüg yörügleri*. (Üçitig 105a/17). “Bilip sönme ise, ‘bu durumda bağdan ayrılmak köklüdür’ diye dediğinde, bunun iki türlü manası vardır”.

Kökeni tartışmalı bir sözcüktür. Görüşler üç noktada bulunmaktadır. Bir görüşe göre teşkili şüphelidir, açık değildir. Gabain, Şinasi Tekin ve Hacıeminoğlu’nun kabulleri bu şekildedir (bkz. Gabain 1988: 417; Ş. Tekin 1992: 95; Hacıeminoğlu 1992: 163). İkinci bir izah, iki sözcüğün hece yutumu yoluyla birleştiğidir. Clauson, sözcüğü *ançip* / *inçip* biçimlerinde okumuş ve *ança erip* yapısının hece yutumu yoluyla *ançip/inçip* şekline geçmiş olabileceğini ifade etmiştir (EDPT: 173b). Benzer şekilde, Hamilton da < *inçe erip*? birleşmesiyle olabileceğini düşünmüştür (Hamilton 1998: 148). Erdal ise Eski (Ana) Türkçede bu şekilde geniş kapsamlı kısaltmaların bulunmadığını; bu tarzdan bir etimolojik izahın zorlama olduğunu ifade ederek *ançip* “doing that, thereupon” bağlacının *an+ç(a)* yapısına –(X) *p* zarf-fiil ekinin getirilmesiyle oluştuğunu belirtmiştir. (2004: 201, 206). Üçüncüsü ise **inç-* kökünden türediğidir. Temir, **i-nç-* fiilinin zarf-fiili olabileceğini belirtmiştir (1956/II: 251). Eraslan da sebep, netice ve izah ifadesi veren cümle başı edatları içerisinde ele almış ve < **inç-i-p* şeklinde açıklamıştır (2012: 282). Ayrıca bkz. *inçip* (DTS: 219a).

2.2.2.9. *kaçan* “ne zaman ki, -iken, -dığında, olur olmaz, bu noktada”

Asıl işlevi “ne zaman” anlamında soru zamiri olan *kaçan* sözcüğü, ilk olarak Tonyukuk yazıtında tespit edilmiştir. Tarihsel dönemlerde geniş bir sahada ve modern Türk lehçelerinin tamamında bulunmaktadır (bkz. EDPT 592a, DTS 400b, Bang 1996: 34). Uygur metinlerinde soru zamiri yanı sıra ilgi cümlelerinde de kullanılan bağlama işleviyle karşımıza çıkmaktadır. Genellikle bu bağlaç, şartlı öbeklerin başındadır ve cümleye kattığı anlam “bu durumda, bu noktada, ne zaman ki, -iken, -dığında” vb. şeklindedir: *kaçan y(a)run*

y(a)rudukda yme ök ulug tirin kuvrag üze tegriglep tapinguluk udunguluk ed tavarlar alıp raçağ(a)rh kentdi[n] sınar kutlug [gr(a)t(ı)rakut atl(ı)g] [ta]g erti erser .. (AY 94/4). “Büyük topluluk ve cemaat üzerine ışık aydınladığında da, geri dönüp tapınmak ve ibadet için mal ve davar alıp Raçağarh şehrine doğru kutlu Gratrakut adlı dağa ulaşığında..”. Uygurcada daha çok Budist çevreye ait metinlerde (102) geçen *kaçan*, Maniheist çevrede 6, Hristiyan çevrede 1 metinde görülmüş; din dışı metinlerde ise *kaçan*’ın bağlama işlevine rastlanmamıştır (bkz. Çetin 1998: 62).

Uygurcayla koşut kullanımları Eski Türkçenin diğer dönemlerinde de görmektediriz. Köktürkçedeki kullanımı da cümle başındadır: *kaçan neñ erser ölüртеçi көк үңегүн кавышп сүлемиди yok kısalım* “Nasıl olsa öldüreceklerdir. Üçümüz birleşip saldıralım, tümüyle yok edelim” (Ton. 21). Karahanlı Türkçesinde de hem soru zamiri hem de cümle bağlacı kullanımına dair örnekler bulunmaktadır. *kaçan* sözcüğünün anlamlarıyla ilgili en geniş bilgiyi Kâşgarlı Mahmud vermiştir. Onun verdiği bilgilerden XI. yüzyılda *kaçan*’ın üç işlevini görmektediriz. Soru zamiri olarak “ne zaman (Ar. *metā*)” anlamındadır ve DLT’de *kaçan keldiñ* “Ne zaman geldin?” örneği verilmiştir. İkinci anlamı “eğer, şayet, ise (Ar. *law*)” şeklindedir ve bunun için *kaçan barsa sen* “eğer gidersen/keşke sen gitseydin” örneği verilmiş; üçüncü olarak da “-dığı zaman, öyle ki (Ar. *izā*)” anlamından bahsedilmiş, asıl anlamının ilki olduğu vurgulanmıştır (bkz. DLT 203, CTD I: 307). Döneme ait diğer eserlerde de soru anlamı yanı sıra soru dışındaki kullanımları da bulunmaktadır: *negü ötnü alsa yana birse terk / anar birgeler neñ kaçan kolsa terk* (KB 2805) “Ödünç aldığı şeyi hemen yine verse; ne zaman ki istese ona o şeyi hemen verirler”, *yime tört işiñe ıdur men sêlam / olardıñ usanmak kaçan ol maña* (AH 31-32) “Yine (onun) dört arkadaşına selam gönderirim; onları (anmaktan) hiç bir zaman usanmam”. *kaçan hüküm kılma bir iş bütünliğin aytur anar bolgıl takı bolur* (Ku. T. 31/14a3-b1)

Eskicil **ka* soru zamiri kökenli olduğu anlaşılan *kaçan*’ın kökeniyle ilgili çeşitli yorumlar yapılmıştır. Clauson, türemiş olduğunu belirtmekle birlikte, tam olarak kökeni hakkında bilgi vermemiş, sadece *kaç* ve *ka:ñu* vb. sözcüklerle köken ilişkisine değinmiştir (EDPT 592a). Gabain **kaç-a* “herhangi bir yer” ve +*n* sıfat-fiil eki ile kurulduğunu düşünür (Räsenen 1957: 45). Talat Tekin, arkaik **ka* soru zamirinin çekimli biçimleri ya da türevleri içinde değeren-

dirmıştır (Tekin 2000: 127, 128, 129). Erdal, “ne zaman” anlamında kullanılan bağlacın, +*An* topluluk eki yapan yapıda ele alınmasının anlamsal olarak imkân dahilinde olduğunu dile getirmekle birlikte (OTWF: 92), **ka* soru zamirine getirilen eşitlik eki ve araç durumu ekinen < *ka* + *ça* + *n* şeklinde oluştuğunu ifade etmiştir (Erdal 2004: 215).

Sözcük gramer çalışmalarında “ne zaman; iken, ...-dığında, olur olmaz” anlamlarında kullanılan soru ve ilgi zamiri (Temir 1956/II: 263), “ne zaman; her ne zaman” anlamlarında soru ve zaman zarfı (EDPT 592a), “ne zaman, ne zaman ki, vaktaki, -dığı zaman” anlamlarıyla Eski Türkçeden itibaren Türk Dilinin bütün dönemlerinde kullanılan bir cümle başı edatı (Hacıeminoğlu 1992: 163), “ne zaman” anlamında soru zamiri; “ne zaman olsa, er veya geç” anlamında belirsizlik zamiri ve soru zarfı (Tekin 2000: 127, 128, 129, 150), soru sözcüğü işlevi dışında “bu noktada” anlamında bağlaç (Erdal 2004: 215) şeklinde değerlendirilmiştir.

2.2.2.10. *kaltı* “gibi, nasıl, aynı şekilde”

İlk olarak VIII. yüzyıla ait Köktürk yazılı birkaç metinde görülen *kaltı* asıl olarak “nasıl” karşılığında soru sözcüğüdür. Bununla birlikte “gibi, aynı şekilde” ve şart yapısıyla “eğer” anlamında da kullanılmıştır. Uygurca metinlerde “ne zaman ki, vakta ki, nasıl ki, eğer, nasıl, ne suretle; böylelikle, böyle ...-casına; eğer...-sA” gibi çok çeşitli anlamlar içeren ve cümle başı edatı olan *kaltı*’ya bu biçimiyle Uygurcadan sonra Türk dilinde rastlanmamıştır. Genellikle şart cümlelerinin başında ve ortasında bulunabilmektedir (bkz. Temir 1956/I: 18, EDPT 618b, Hacıeminoğlu 1992: 166, DTS 413, Barutçu 1992: 71, Eraslan 2012: 290).

Eski Türkçe *kaltı* bağlacı, Uygurcanın çağdaşı Karahanlı Türkçesi eserlerinde ise *kalı* biçiminde “nasıl”, “eğer” veya “ne zaman” anlamlarında görülmektedir (bkz. Erdal 2004: 215; Nalbant 2008: 214). Kâşgarlı Mahmud, “nasıl (Ar. *kayfa*)”, “eğer, ise (Ar. *law*)” ve “ne zaman, -dığında (Ar. *izā*)” şeklinde sözcüğün üç kullanımından bahsetmiş ve şu örneği vermiştir: *kelse kalı katıgılık erter teyü seringil / ödleg işin bilip tur ança anar tireñil* “Sana şiddetli bir felaket gelirse geçer diye sabret. Zamanenin işini bilerek dur. Ona öylece diren” (DLT 548, CTD II: 271, DLTt III: 233). Dönemin önemli eserlerinden Kutadgu Bilig’de de soru sözcüğü ve cümle başı bağlacı olarak gö-

rülmektedir: *kalı kançaka kirme tutgıl özün / kalı kançasız bil uzatma sözün* (KB 27) “Nice ve nasıl olduğuna karışma, kendini tut; onu nicesiz ve nasılsız bil, sözünü uzatma”, *kalı mundag erse bilip sözle söz / sözün bolsu közsüz karaguka köz* (KB 178) “Mademki böyledir, sözü bilerek söyle; sözün gözsüzlere, körlere göz olsun”.

Kökeniyle ilgili çeşitli görüşler mevcuttur. Temir, Uygurca *kal-tı* sözcüğünün *ka* soru zamirinden *ka-l-tı* ya da *ka-lı-tı* biçiminde türemiş bir zarf ya da bağ olduğunu ifade etmiş, *kal* ve *kan* yapılarının *ol* ve *an* gibi koşut yapılar olduğundan söz etmiştir. Temir, sondaki *-tı*’nın zarf yapma eki olduğunu belirtmiştir (1956/II: 263). Räsänen, belki *ka* soru zamirinden türemiş olabileceğini ifade etmiştir (1957: 240). Gabain de **ka* zamirinden türeyen sözcükler içerisine ele almış ve “ki” anlamını vermiş, “belki de aynı köke ait” bir biçim olabileceğini düşünmüştür (1988: 194). Cümle başı edatları içerisinde de yapılışı müphem edatlar arasında göstermiştir (Gabain 1988: 417). Clauson *kalı* sözcüğünün önceki biçimi olabileceğini, *kal-* fiiliyle köken ilişkisinin olmadığını, ancak *ka:ñu* vb. ile kökteş olabileceğini belirtmektedir (EDPT 618b). Barutçu, Clauson’un bu görüşüne karşı çıkmış, bu iki yapının ayrı yazı çevrelerine ait birer sözcük olduğunu, *kalı* biçiminin *-tı* ile genişletilmiş olan *kaltı*’ya göre görünüşü bakımından ilk biçim olduğunun açıklığına işaret etmiştir (1992: 71). Grönbech, “alt sıralayıcı bağlar” başlığında ele aldığı sözcüğün Uygurcada *teg* ya da *-ça* yapılarının kuvvetlendiricisi olarak zaman bildiren bir bağ görevinde kullanıldığını belirtmiştir. Köken açıklamasını ise yapmamıştır (2000: 46). Hamilton, sözcüğü Toharca *kuyalte* “zira, şu hâlde, şöyle ki, gerçekten” sözüne bağladığı sözcüğün, Toharcada *kuyal* “niçin” sözcüğü ile soru edatı *-te* birleşmesi sonucu oluştuğu görüşündedir (1998: 189). Barutçu’ya göre *kaltı*, Temir’in düşündüğü gibi, *kalı* sözcüğünden *-tı* ile genişletilmiş bir zarf ve bağdır. **ka* soru zamirinden, hareketin tarzını ifade eden zarflar yapmaya yarayan *-lı* eki ile kurulmuş *kalı* soru zarfındaki *-tı* eki, Saha Türkçesinde yaşamaktadır. İncelemede, bu ekin Saha Türkçesinde isimlerden zarflar yapan işlek olarak yaşadığı da delil olarak getirilmiştir (1992: 72). Talat Tekin, arkaik soru zamiri **ka(n)*’ın çekimli biçimleri ya da türevleri arasında saymış ve soru zamiri olan *kaltı* için “nasıl?” karşılığını vermiştir. Eski Türkçede soru görevini IB 45’ten örnekle göstermiştir: *otsuz subsuz kaltı uym, neçök yorıym* “Otsuz ve susuz nasıl yapayım, nasıl gezip

dolanayım?” (2000: 128). Erdal, *kaltı* sözcüğünü zarf yapan +*la* ve +*tl* ekleriyle türemiş sözcükler içerisinde, < **ka* + *la* + *tl* biçiminde açıklamaktadır (Erdal 2004: 215). Son olarak Eraslan ise *kal-* fiiline bağlamış ve < *kal-ı-t-ı* yapısında benzerlik ifadesi veren cümle başı edatı olarak ele almıştır (2012: 290).

2.2.2.11. *kayu* “herhangi”

“hangi” karşılığında Orhun metinlerinden itibaren Tarihsele ve modern Türk dili alanının tamamında bu soru sözcüğü ve türevleri tanınlanmaktadır. Eski Türkçe döneminde bazı metinlerde ağız özelliği olarak *kañu* biçimi de görülmektedir. Krş. *kāñu* “hani, nerede” (TEKİN 1995: 101), *kanī* (TMEN N156=2101), *qanī II* (DTS: 418b). Orhun Türkçesinde *kanı* “hani, nerede” şeklinde yalnızca soru zamiri olarak karşılaşılmaktadır (Tekin 2000: 127). Uygur Türkçesinde ise soru sözcüğü olmasının yanında, *kayu*’nun belgisizlik ve bağlaç işlevleri de bulunmaktadır. Eski Türkçede *kim* edatı ile birleşerek *kayu kim* öbeği, ilgi cümleleri kurmaktadır (bkz. Erdal 2004: 443-447). Aşağıdaki örnekte *kayu*’nun soru anlamından bahsedemeyiz: *yene kim kayu kişi uzun iglep ne yme em kılıp öñedmeser .. ötrü bo nom erdinig okıtıp bo yuñuluk törüg kılıp yunsun arıtınsun ..* (AY 478/16). “Ayrıca kim, uzun süre hasta olup da çare bulunarak iyileşemezse bu öğretici mücevherini okutarak bu töreni gerçekleştirerek yıkan-sın, arınsın.”

Karahanlı Türkçesinde ise *kayu* sözcüğünün bağlaç olarak kullanımı bulunmamaktadır. Kâşgarlı Mahmud sözcüğün yalnızca soru anlamını kaydetmiştir. Arapça *ayyu* “hangi” karşılığını verdiği *kayu*’nun *kanu/kayu* şeklinde Argu ve diğer lehçelerdeki iki sesletimini bildirmiştir (DLT: 549, CTD II: 272, DLTt III: 237). Karahanlı Türkçesine ait Kur’an Tercümesinde ve Kutadgu Bilig’de de yalnızca soru işleviyle görmekteyiz: *kayu ol tapugçık ayyıl asıg / bu tapğı içinde negü ol tatıg* (KB 4751) “Söyle hizmetkarın elde ettiği nedir, onun bu hizmetinde ne gibi bir zevk vardır”, *körkitür sizke nişanlarını kayu ayatına tañrının tanar sizler* (Ku. T. 35/69b2-70a1) “Allah size ayetlerini gösteriyor. Şimdi, Allah’ın ayetlerinden hangisini inkar edersiniz?”

Kökenin, **ka* sözüne dayandığı açık olan *kayu* ile ilgili olarak Bang, *ka* (< *ka-yu*) açıklamasını yapmıştır (Bang 1996: 33). Clauson < *ka:ñu*: maddesi içerisinde ele almış ve diğer soru sözcüklerinde olduğu gibi,

“hangi, ne” anlamlarında soru ve “bazı, gibi” anlamlarında belgisiz sıfat olmak üzere iki işlevinden bahsetmiştir. Clauson *kayu*’nun *kaç*, *kaçan*, *kalı*-, *kaltı*-, *kanı* ile kökteş olmasına dikkat çekmiştir (EDPT 632b). Temir de *ka* kökünden türeyen sözcükler arasında ele almıştır (1956/II: 264-265). Tekin, arkaik soru zamiri **ka(n)*’nın çekimli biçimleri ya da türevleri arasında saymıştır (Tekin 2000: 127). Räsänen, Uygurca *kañu* ve *kayu* “hangi” iki biçiminden; Orta Türkçede (Argu lehçesinde) *kanu* ve diğer lehçelerdeki *kayu* biçimlerinden ve çağdaş Türk lehçelerindeki dağılımından bahsetmiştir (VEWT: 232a). Hacıeminoğlu, *kayu* sözcüğünü “hani, hangi, nerede, nereden” anlamlarında soru edatı olarak ele almış; bağlama işlevine değinmiştir (1992: 275). Erdal, temel anlamı “hangi” olan sözcüğü *kayu* < *kañu* < **kaño* gelişimi içinde değerlendirmiş; ilgi ve bağlama işlevinden bahsetmiştir (Erdal 2004: 215, 218, 443-447). Eski Türkçe soru kavramı ile ilgili doktora çalışması bulunan Engin Çetin, *kayu* soru sözcüğünün cümle ögesi olarak özne, dolaylı tümleç, yüklem, zarf tümleci ve nesne olarak yerini göstermiş (1998: 169-173); “belirsiz kişi/nesne” ve “kuvvetlendirme” işlevlerine temas etmiştir (1998: 361). Eraslan < *kanyu* köküne dayandığı soru sözcüğünü *kayu yme* “gibi, benzer şekilde” anlamıyla cümle başı edatı olarak da ele almıştır (2012: 292, 578).

2.2.2.12. *mo(u)nçulayu* “Böylece”

Uygurcada, *mo(u)nçulayu* sözcüğü, *munçulayu küçlüg*, *munçulayu ötkürüp* örneklerinde olduğu gibi zarf görevinde ve cümle başı bağlacı olarak bulunmaktadır. *bolarta öñi sekiz bölük üç üdki savlarig yumgı katı karı okıtdaçı erür tip monı mo(u)nçulayu yañın tükel bilmek ukmak erür* :: (AY 276/7). Bu yapıdaki bağlaç biçimi yalnızca Uygur metinlerinde tespit edilmiştir (DTS: 348: b).

Uygurcanın çağdaşı Karahanlı Türkçesinde ise *munça* “böyle, bu kadar” şeklinde zarf olarak geçmektedir: *keçürmiş keçürgü ara bir tüşün / tiriglikke munça beğütme ünün* “Geçmiş ile gelecek arasında ancak bir konak vardır; bir konaklık hayat için, bu kadar gürültü etme” (KB 3634).

Kökeneyle ilgili iki görüş vardır. Clauson, *munça* ve *ulayu* birleşiminden oluştuğunu düşünmekte (EDPT: 767b), Erdal < +çA+IAyU yapıyla açıklamaktadır. Erdal’a göre, sözcükteki eşitlik eki +çA, /I/’nin etkisiyle ünlü daralmasına uğramıştır (bkz. 2004: 92, 198, 202).

2.2.2.13. *mundagın* “Böylece”

Sadece Uygurcada rastlanan *mundagın* sözcüğü, cümle başı edatı olarak cümleleri birbirine sonuç işleviyle bağlamaktadır⁴. Bkz. *mun-tagın* (DTS: 348b).

Kuruluşunun vasıta hâli eki ile olduğu açıktır. Belki *munta* + *ok* + (*ı*) *n* ya da *muni* + *teg* + (*i*)*n*. Räsenen, *mundak* “bunun gibi” sözcüğünü **teg*, **tek* ile kurulu yapılar arasında ele almıştır (1957: 239). Clauson *mundag* < *buntag* sözcüğünün *bu*: ve *te:g* birleşimiyle oluştuğunu öne sürmektedir (EDPT: 349b).

2.2.2.14. *neçe* “her ne kadar”

ne soru zamirinin eşitlik ekiyle türetilmiş biçimi olan *neçe* (< *ne* + *çe*) sözcüğü Uygur metinlerinden itibaren tarihsel ve modern sahalarda seslik değişikliklerle *neçe*, *neşe*, *nice* vb. biçimlerde tanıklanmaktadır. Temel anlamı “ne kadar, kaç, ne ölçüde” olan *neçe*, bazı durumlarda belgisizlik ve ilgi zamiri veya bağlaç görevlerini üstlenmektedir (EDPT 775a). Şart yapısıyla birlikte “her ne, her nasıl, nasıl ki” gibi anlamları da kazanmaktadır (DTS: 356b). *neçe* soru sıfatı aslında bağlaç olmasa da Uygurca yardımcı cümle kuruluşunda cümle başı edatı olarak değerlendirilebilir. MaitrH XV 2r4'te *ne törlüg aş aşamışın ... neçe yaş yaşamışın öyür* (Erdal 2004: 453). Uygurca metinlerde ikincil biçimi *neçede* “her ne zaman ” sözcüğü de bulunmaktadır (Erdal 2004: 212-213). Çetin, bağlaç olarak da kullanılan *neçe* soru sözcüğünün, şartlı birleşik cümle içerisinde yer aldığı “her ne kadar” anlamını kazandığını ve ana cümleyi oluşturan eylem ya da durumun, şartlı cümlede sözü edilen eylem ya da durumun yetersiz kalması sonucu gerçekleştiğini ifade etmektedir (1998: 380). Ayrıca bkz. Bang 1996: 21-22, Hacıeminoğlu 1992: 277, Nalbant 2008: 110.

Orhun ve Uygur metinlerinde soru sıfatı ve bağlaç olarak geçen *neçe* için Kâşgarlı Mahmud Arapça *kam* “kaç” karşılığını ve *neçe yar-mak berdin?* “kaç para verdin?” örneğini vermiştir (DLT: 542). Ayrıca DLT'nin çeşitli yerlerinde de bu soru sözünün geçtiği ifadeler bulunmaktadır: *bu böz eni neçe* (DLT: 36), *atwçı neçe al bilse adığ ança*

⁴ Kutadgu Bilig'de sıfat ve zarf olan *mundag* sözcüğü var. sıfat olarak: *bu mundağ kişiler bolur idi kız / bu kız kızlığı kıldı kız atı kız* (KB 564) “Bu gibi insanlar çok nadir olur; nadirliğinden dolayıdır ki, nadire kız adı verilmiştir”, zarf olarak: *üküş tınlağu söz birer sözlegü / maña mundağ aydı biliglig bügü* (KB 1014) “Çok dinlemeli fakat sözü birer birer söylemeli; bilgili hakim bana böyle dedi”.

yol bilir (DLT: 43), *neçe yitiğ biçek erse öz sapın yonumas* (DLT: 193), *neçe munduz erse eş edgü, neçe egri erse yol edgü* (DLT: 230), *neçeme op-rak kedük erse yağmurka yarar* (DLT: 461). Kutadgu Bilig ve Atebetü'l hakayık'ta da neçe'nin soru sıfatı dışında kullanımı görülmektedir: *neçe satgağ erse bu edgü kişi / ökünmez yarın anda itlür işi* (KB 919) "İyi insan ne kadar mağdur olursa olsun, yarın orada pişman olmaz ve huzura erer", *neçe kaçsa ahır ölüm tutgusu / neçe kaçsa ahır ölüm yetgüsü / ölümke usanma köñül tut tirig / neçe kiç tirilse töşenju yirig* (KB 1382-1383) "Ne kadar kaçarsan kaç, ölüm nihayet seni yakalayacaktır; ne kadar kalırsan kal, nihayet ölüm seni alıp götürcektir. Ölüme gafil avlanma, gönlünü diri tut; ne kadar yaşarsan yaşa bir gün toprağa gireceksin". *yirilgen sökülgen tirip birmegen / tirip birür ersen neçe tirse tir* (AH 248) "Yerilen ve sövülen kimse, toplayıp da vermeyendir, toplar da verirsen, toplayabildiğin kadar topla". Rylands Kur'an tercümesinde ise sadece soru sıfatı olduğunu görmekteyiz: *yime yol körkitmez mü olarka neçe yokattımız anlarda burun boğunlardan kim yorıyurlar* (Ku. T. 31/92b3) "Bizim, onlardan önce nice nesilleri helâk etmiş olmamız kendilerini yola getirmede mi?"

2.2.2.15. *ötrü/ötürü* "sonra, böylece, bunun üzerine, çünkü"

79

Uygurcada bağlaç olarak karşımıza çıkan *ötrü* ve *ötürü* sözcükleri, Orhun yazıtlarında *anta ötrü* yapısı içerisinde ve devamında diğer tarihsel lehçelerde tespit edilmektedir. Zarf olarak "sonra" anlamında, cümle başı bağlacı olarak ise "bu nedenle, bunun üzerine, çünkü" gibi anlamlarda kullanılmaktadır: *s(e)n yine amtı bo bodı tigme yorığığ neçökin bışrunur öğretinür s(e)n tip ayıtdı .. ötrü ol t(e)ñri kızı ulug azrua t(e)ñrike inçe tip kiginç birti ..* (AY 379/3). Modern Türk lehçelerinde yalnızca Batı Türkçesinde temsil edilmektedir.

Karahanlı Türkçesinde de "böylece, bunun üzerine" anlamıyla benzer işlevde kullanıldığını, Kutadgu Bilig'deki ifadelerde görmekteyiz: *bilig birdi yalñuk beğüdi bu kün / ukuş birdi ötrü yazıldı tügün* (KB 150) "Ona bilgi verdi ve insan bugün yükseldi; ona anlayış verdi ve böylece düğümler çözüldü", *ukuş bolsa erke kör asğı üküş / bilig bilse ötrü bolur er küsüş* (KB 160) "Anlayışın insana faydası çok olur; insan bilgi bilirse, aziz olur".

ötrü/ötürü yapısı, -U zarf-fiil ekiyle kalıplaşmış bağlaçlardır. Kökeninin "geçmek, içinden geçmek, delmek" vb. anlamlara gelen *öt-* fiili + *-ur* ettirgenlik eki + *-u* zarf-fiil eki birleşiminden geldiği

açıktır (bkz. EDPT: 64b; Gabain 1988: 281, 415; Hacıeminoğlu 1992: 70; Hamilton 1998: 159; Ş. Tekin 1992: 95; T. Tekin 2000: 155; DTS: 393a; Eraslan 2012: 283). Ancak, Bang Eski Türkçede *-ru* eki almış *ötrü/ötkürü* vb. sözcüklerin köken araştırmalarına muhtaç olduğunu düşünmüştür (1996: 55).

Uygurcada yaygın bir sıralama bağlacıdır. Bununla birlikte çeşitli çalışmalarda “sebeup, sonuç ve açıklama ifadesi veren cümle başı edatı” (Eraslan 2012: 283). “kısaltmalı son çekim edatları” (Gabain 1988: 281, 415) “çekim edatı” (Hacıeminoğlu 1992: 70), “fiil menşei edatlar” (Ş. Tekin 1992: 95), “adların bulunma-çıkma durumunu yöneten sontakılar” (T. Tekin 2000: 155) içerisinde değerlendirilmiştir.

2.2.2.16. *ötkürü* “bundan dolayı, bu sebepten”

Yalnızca Uygur metinlerinde tanıklanan *ötkürü* sözcüğü, “bundan dolayı, bu sebeple” gibi açıklama anlamı veren cümle başı bağlalardandır: ... *yavız yıd önüp, ötkürü ögi karı barça yirip yarsıp titip idalap ırak tezerler* (U III: 43/20-23). Cümle başı bağlacı olmasının yanı sıra zarf fiil ve fiil olarak da Uygurca metinlerde sıkça yer alır: *bilmez ukmaz, ötkürü umazlar* . (TT V/206), *ötkürü burkan yolua kirür* . (TT V/389), *adın kişike ötkürü sadzun* (Sa07/9-12), *anı ötkürür* . (TT V/206), *bilgelerke ayıtıp kim yeme ötkürü umadılar* (KP LXXIV/3).

ötgür- “geçirmek” fiilinden türediğı açıktır. *ötkürü* < *öt-* “geçmek” + *-gur* ettirgenlik eki + *-u* zarf-fiil ekiyle kurulu olduğı görölmektedir (bkz. EDPT: 54a; Gabain 1988: 280; Hacıeminoğlu 1992: 70; DTS: 392b; Hamilton 1998: 158; Bang 1996: 55; Eraslan 2012: 283).

İncelemelerde *ötkürü* sözcüğü çeşitli biçimlerde ele alınmıştır. “kısaltmalı son çekim edatları” (Gabain 1988: 280, 415), “Eski Türkçe ayrılma durumu eki ile kullanılan çekim edatı” (Hacıeminoğlu 1992: 70), “fiil kökenli edatlar” (Ş. Tekin 1992: 95), “cümle başı edatı” (Eraslan 2012: 283) olarak nitelenmiştir.

2.2.2.17. *takı* “ve, ve daha, fakat, daha, ayrıca”

Cümle başı edatı olarak “ve, dahası, ayrıca” anlamlarında cümleleri bağlayan ve sözcükleri sıralamada kullanılan *takı*, cümle sonunda “da, de” anlamında bağlaç ve kuvvetlendirme edatıdır. Köktürkçeden itibaren görölen *takı*, daha sonra Türkçede *dahi*, *dahı* biçimlerini almıştır. Bazı kaynaklarda ise bu edatın sonraları *da*, *de ta*, *te* “da, dahi” gelişimi gösterdiği belirtilir (VEWT: 457, EDPT: 466a, DTS:

536a). Ancak yeni bilgilere göre, Eski Türkçedeki *takı* > *dahı* > *da* şeklindeki varsayımın doğru olmadığı ve *da* edatının *takı*'dan ayrı ve bağımsız bir bağlaç olduğu bilinmektedir. Budist çevreye ait 1350 tarihli Uygurca Ölüler Kitabında (*Totenbuch*) *takı* yanı sıra, *da* edatının da bağlama işleviyle kullanıldığı görülmektedir. Buradaki tanık da bize bu iki bağlacın birbirinin devamı olmadığını göstermektedir (bkz. Ağca 2013: 101-102).

Köküyle ilgili görüşler çeşitlidir. *takı* < *tak-* “takmak, bağlamak, iliştmek” kökünden *-I* ekiyle türetilmiştir. Zarf-fiil ile türetildiği genel kabul görmüştür (EDPT: 466a, DTS: 536a, Hamilton 1998: 213, Temir 1956/II: 270, Ş. Tekin 1992: 95, Hacıeminoğlu 1992: 195, OTWF: 340, Eraslan 2012: 278). Tekin’e göre de “ve, dahi” < **tak-* fiilinden *-I* ile türetilen sıradış bağlaçlar içerisinde (Tekin 2000: 91, 157). Clauson ise **dak-* köküyle ilgili herhangi bir delilin olmadığını ve bunun zayıf bir ihtimal olduğunu dile getirmiştir. (EDPT: 466a). En farklı görüş ise Altay dillerinin etimolojik sözlüğünde öne sürülmüştür: < **d(i)aki* “1 additionally, and others, plus, 2 again, once more” (EDAL I: 393).

Uygurcada *takı*, “ve” karşılığında sözcük, sözcük grubu ve cümle gibi çeşitli öğeleri bağlayan sıralama bağlacı olarak; “daha” anlamında sıfat ve zarfları pekiştiren bir sözcük olarak farklı görevlerde karşımıza çıkmaktadır (Erdal 2004: 150). *takı*, iki defa tekrarlandığı durumlarda, İrk Bitig’de olduğu gibi, bağlaçtan ziyade bir edat ya da ek olarak düşünülebilir (Erdal 2004: 337). Uygur ve Karahanlı sahalarında “ve, dahası” anlamlarıyla cümle gibi daha büyük unsurları birleştirir. Bağlaç olan *takı* ve *yana*, cümle bileşenlerinden ilkinin önünde yer alır (Erdal 2004: 509). *ötrü inaru berü yügü-rüp törtün yınak tegzinip suv tilep idi bulmadı.. takı inaru ırak barsar m(e)n . . olar barça ölgey-ler tip ançak(a)ya öglentürgeli üçün bir ulug sögüt üze agtınıp butıkların yalprıgıkların sıp alıp ol balık üze örtüp köşige kılıp ötrü ol köl suvı kayudın sınar kelmiş orunun tuta isteyü barıp bir ulug ögüz suvına tegdi.. (AY 602/3). “Sonra ileri geri gidip dört bir tarafa koşturup su istedi ama bulamadı. Ve sonra uzağa doğru gidersem onların hepsi ölecek diyip öylece düşündüğü için büyük bir ağacın üzerine çıkıp dallarını, yapraklarını sıyrıp alarak balığın üzerine örtüp gölge yapıp sonra göl suyunun geldiği tarafa doğru isteyerek gidip büyük bir ırmağın suyuna ulaştı.”*

Karahanlı Türkçesine ait metinlerde de cümle başı bağlacı olarak, cümleleri “ve, dahası” anlamlarında sıralayan bağlaçtır: *korkmağıl*

kağgurmağıl biz yandruglı-miz sanıa takı kılıglımız anı yalawaçlardın (Ku. T. 32/6a3-6b1) “hiç korkup kaygılanma, çünkü biz onu sana geri vereceğiz ve onu peygamberlerden biri yapacağız, diye bildirdik.” *ilig aydı uktum eşittim bu söz / takı bir söz aytur seniñdin bu öz* (KB 2526) “Hükümdar: -Bunları dinledim, anladım dedi, ve sana bir şey daha soracağım”.

2.2.2.18. *ulatı* “ve, ile, gibi”

Eski Türkçe içerisinde yalnızca Uygurcada “ve, ve dahası, ayrıca, ile” vb. anlamlarda kullanılmış sıralama bağlacıdır. Uygurcada ise çoğunlukla Budist metinlerde rastlanmış, Uygurcadan sonra kaybolmuştur. Bu nedenle Clauson, haklı olarak, yabancı dillerden bire bir çeviri bir bağlaç olduğunu düşünmüştür (EDPT: 134a). *ulatı* ile ilgili makalesinde Moerlose de Sanskritçe, Prakritçe, Toharca, Çince ve Tibetçe gibi dillerden Türkçeye Budist eserlerin çevirileri sonucunda türetilmiş çeviri sözcük olduğunu belirtmiştir (1986: 124). Köktürkçeki *ulayu* bağlacı ile kökteş olduğu açıktır. Krş. *ulayu* (DTS: 609a). Sözcüğün Brahmi yazısında *uladhi* ve *ulatı* şeklinde iki yazımı bulunmaktadır (Gabain 1988: 377).

Uygurcada sözcük, sözcük grubu ve cümleleri “ve” anlamıyla bağlamakta ve *-dA* bulunma durumu ekinden sonra “ve benzeri” anlamlarında iki şekilde kullanılmaktadır. Örneğin, Altun Yaruk’taki *altun kümüüş vaydurı sıparır ulatı yiti erdinilerin adruk adruk öñi öñi esriñü ed tavarların tolu ulug ulug agılıklar körkiter ..* (384/16) kullanımında cümle başı bağlacı iken; *ötrü bars irbiz arslan börıde ulatı* (325/14) kullanımında “ve benzeri” anlamındadır.

Kökeninin *ula-* “ulamak, birleştirmek” fiili + *t* fiilden fiil yapım eki + *ı* zarf-fiil eki şeklinde açıklaması yapılabilir. Bilim adamlarının *ulatı* bağlacını şu şekilde ele almışlardır: Räsänen < *ula-tı* şeklinde *di, ti* ekleriyle türetilen sözcükler arasında ele alır (1957: 245). Temir, *ulatı* için “und, und ferner, sowie, wie z. B., einschließlic, und die übrigen, usw., außer, außerdem” anlamlarını ve Çince karşılığı olan *chi* sözcüğünü vermiştir. Bkz. Temir 1956/I: 60-61, II: 274. Clauson, < *ulat-ı* birleşiminden fiilimsi ihtimali üzerinde durmuştur. (EDPT: 134a). Şinasi Tekin zarf-fiil kalıplaşması yoluyla kurulu *ulatı* edatının başında olduğu cümleye sonuç ifadesi kattığını ve anlam bakımından kendinden önceki cümleye bağlı olduğunu belirtmiştir (Ş. Tekin 1976: 95). Hacıeminoğlu da < *ulat-* “eklemek, uzatmak, bağ-

lamak” fiilinden zarf-fiil şeklinde ele almıştır (1992: 199). Gabain, < *ula*- “bağlamak” fiili + -*t*- ettirgenlik eki + -*ı* zarf-fiil eki kuruluşunda olduğunu öne sürdüğü *ulatı* “ve” bağlacını, zarf-fiil yani kısaltmalı olan son çekim edatları arasında sayar (1988: 287, 415). Moerlose, çoğu çeviri Budist Uygur metninde, *ulatı* + ayrılma durumu eki şeklindeki kullanımının Çince, Toharca, Tibetçe, Sanskritçe kullanımlarıyla koşut olduğunu belirterek, bire bir çeviri bir bağlaç olduğunu kanıtlamaktadır (1986: 126). Erdal, “diğerlerine ilaveten” anlamında bir sonek olarak ele almıştır (2004: 403, 508). Eraslan da zarf-fiil kalıplaşması olan *ulatı* < *ula-t-ı* “ve, ile” sıralama edatının cümle unsurlarını birbirine bağladığını belirtmiştir (2012: 278). “veya” anlamıyla da denkleştirme edatları arasında; “ve, ayrıca, gibi” anlamında da sebep, netice ve izah ifadesi veren cümle başı edatlarında saymıştır (Eraslan 2012: 280, 284).

2.2.2.19. *yana* “yine, tekrar, sonra, daha, ayrıca, ilave olarak”

Orhun Türkçesinden itibaren Eski Türkçede “tekrar, yine” anlamında zarf görevinde ve “ve yine, sonra, ayrıca, ilave olarak” vb. anlamında bağlaç görevinde kullanılmıştır. Eski Türkçe *yan-* “(geri) dönmek” fiiline dayanmaktadır. *yana* < *yan-* + -*A* zarf-fiil eki şeklinde olduğu açıktır (bkz. EDPT: 943a; Räsänen 1957: 239; Temir 1956/I: 61, Hacıeminoğlu 1992: 211; Ş.Tekin 1992: 95; DTS: 231b; Hamilton 1998: 233; Gabain 1988: 415; Tekin 2000: 90; Erdal 2004: 337; Eraslan 2012: 285).

Tarihsel lehçelerin tamamında ve çoğu modern lehçede *yana*’nın *yene, yine, yne* vb. türevleri tanıklanmaktadır. Uygurcada zarf görevi dışında “yine, dahası” anlamında cümle başı bağlacı olarak da sıkça kullanılmıştır: *oglı öginte k(a)ñınta öbk(e)lep(e)n t(e)z(i)p(e)n b(a)rmış. y(a)na s(a)kınımış, k(e)lm(i)ş. ögüm ötin (a)l(a)yın, k(a)ñ(ı)m s(a)bın tıñl(a)yın tip k(e)lmış tir. (a)nça bilinl(e)r : (e)dgü ol.* (Irk B /58). “Oğlu, annesine ve babasına öfkelenip kaçıp gitmiş. Yine düşünmüş ve gelmiş. Annemin öğüdünü alayım, babamın sözünü dinleyeyim deyip gelmiş, der. Şöyle biliniz ki bu iyidir”.

Uygur metinlerinde kalın ve ince yazımı bulunmaktadır. *ok* kuvvetlendirme edatı eklendiğinde de zaman zaman *yene ök, yana ok* olarak ses uyumuna uymaktadır (bkz. Erdal 2004: 95): *turgınçara tolپ etözlerindeki etleri sünükleri sag yag teg sızılıp barır. ayg kılınç küçinde yine ök belgülüg bolurlar.* (Türlü Cehennemler 21-24). “(Orada) derhal bü-

tün vücutlarındaki etleri, kemikleri tereyağı gibi eriyip durur. Kötü amelleri kuvveti ile yine hemen bilinirler vücuda gelirler”.

Çalışmalarda *yana* sözcüğü, “cümle başı edatı” (Ş.Tekin 1992: 95), “son çekim edatı” (Gabain 1988: 415), “sayı zarfları” (Tekin 2000: 149), “bağlaç” (Erdal 2004: 509), “zarf-fiil kalıplaşmasıyla oluşmuş edat” (Eraslan 2012: 285, Temir 1956/I: 61, Hacıeminoğlu 1992: 211), “tekrar zarfı” (Nalbant 2008: 208) gibi başlıklarda ele alınmıştır.

Kâşgarlı Mahmud, *yana* için Arapça *sāniyan* “ikinci kez, ikinci olarak” anlamında edat açıklamasında bulunmuş ve *yana keldi* “ikinci kez geldi” örneğini vermiştir. Uygur Türkçesi yanı sıra Karahanlı metinlerinde de bağlaç görevinde kullanımı mevcuttur: *ajunda ne yanlıg eren togdı kör/ bir ança yorıdı yana öldi kör* (KB 234) “Dünyaya nice erler geldi, düşün; bir müddet ömür sürdükten sonra, yine göçüp gittiler”. *yana bir arıgsız bu kılkı otun /kişiler ewinde bu koprur tütün* (KB 341) “Yakışsız hallerden biri de kaba tabiatli olmaktır; böyle adam başkalarının evinde tozu dumana katar”. *nikab kötrür ajun birer yüz açar / yazar kol kuçar teg yana terk kaçar* (AH 222) “Dünya bazen peçesini kaldırır ve yüzünü açar; kucaklayacak gibi kollarını açar, fakat hemen kaçır”. *yana bir kereklig sözüm bar saña / ayayın men anı kulak tut maña* (AH 266) “Sana lüzumlu bir sözüm daha var, bana kulak ver, onu (sana) söyleyeyim”. *üküş sözde artuk asıg körmedim / yana sözlemişte asıg tulmadım* (KB 171) “Çok sözden fazla fayda görmedim; amma söylemek de faydasız değildir”, *ajunda ne yanlıg eren togdı kör / bir ança yorıdı yana öldi kör* (KB 234) “Dünyaya nice erler geldi, düşün; bir müddet ömür sürdükten sonra, yine göçüp gittiler”, *kesgey men eligleriñizni hem adaklarıñızni oñ kol sol adaknı yana asgay ok men sizni kamuğ* (Ku. T. 28/10a2-3). “Mutlaka sizin ellerinizi ve ayaklarınızı çaprazlama keseceğim, sonra da (ibret olsun diye) sizin tümünüzü elbette asacağım.”

2.2.2.20. *yme* “yine, ve, tekrar, hem, ayrıca”

Köktürkçeden itibaren Eski Türkçe dönemi metinlerinde yaygın olarak yer alan *yme*, Uygurcada “yine, ve, tekrar, hem, ayrıca” anlamlarıyla cümle başı bağlacıdır. Eski Türkçede genellikle *takı* ile birlikte kullanılmıştır. Cümle başında “ve, ve yine” anlamını, sonunda ise “da, de” anlamını vermektedir ...*yme* ...*yme* çiftli yapısında “...ne ...ne” anlamı veren ve karşılaştırılan unsurların sonuna gelen karşılaştırma edatıdır (Temir 1956/I: 62-63; Eraslan 2012: 281).

Bunun yanı sıra “da/de, yine” karşılığında kuvvetlendirme edatıdır (Eraslan 2012: 295). Orhun Türkçesinde bağlaçlı birleşik cümlelerin kuruluşunda da *yme* rol oynamaktadır: *on ok süsin sületdim, biz yeme süledimiz* “On Ok ordusunu sefere çıkarttım, biz de sefere çıktık” (Tekin 2000: 214, DTS: 255b). Eski Türkçede son çekim edatı olarak yer yer *ma/me* şeklinde kısaltılır (Gabain 1998: 46).

Kökene tartışmalıdır. Räsänen Eski Türkçedeki *y(i)me*, *me*, *ma* sözcüklerini bir arada zikretmiş ve anlam olarak “und, sowie, auch, ebenfalls” karşılıklarını vermiştir (1957: 235). *yemese* biçiminin < **yime-erse*’den geldiğini belirtmiştir (VEWT: 196b). Clauson kökeniyle ilgili bir şey söylememiş; Süryani ve Uygur yazısında ilk hecenin ünlüsünün (*yme* şeklinde) çok kısa olduğunu, fakat bunun kapalı -ê-’den çok, açık -e- olmasının daha kuvvetli olduğunu ifade etmiştir (EDPT: 934b). Ş. Tekin zarf-fiil ekleriyle kurulmuş cümle başı edatları arasında (1992: 95); Hacıeminoğlu *yeme/yime* şeklinde “yine, dahi, de, ve” anlamlarında kuvvetlendirme edatı olarak (1992: 259) ele almıştır. Hamilton, DLT’deki *evet*, *emet*, *yemet* gibi ikili şekillerle birlikte değerlendirilebileceğini belirtmiş, < *ev-* “dönmek, dolaşmak” fiiliyle alakalı olabileceğini düşünmüştür (1998: 232). Gabain’e göre < **yim-* fiilinden -a/-e zarf-fiil ekiyle türetilmiştir. Gabain *yme*, *ma*, *me* edatlarını, kuvvetlendirme edatı ve zarf-fiil yani kısaltmalı olan son çekim edatları arasında sayar. Bu edatın aynı türden olmayan tamamlayıcıları (vasıflık, attributiv) ayırma işlevine de temas eder (1988: 291, 352, 415). Talat Tekin *yeme* için “ve, dahi, ... da” anlamlarını vermiş < **yem-* “ilave etmek, eklemek” kökü ile -A zarf-fiil birleşimine dayandırmıştır. Moğolcadaki aynı anlamdaki *neme-* fiilini tanımlamıştır (2000: 90, 158). Bağlaç olarak *birök* ve *yme*, cümleler arasında mantıksal, anlamsal ve retorik ilişkiler kurduğunu söyleyen Erdal, bağlaç işlevi dışında pekiştirme, vurgulama işlevli bir ek olduğuna temas etmiş, kökeniyle ilgili bir şey söylememiş; ancak *ma* edatı ile benzerliğine atıfta bulunmuştur (bkz. Erdal 2004: 337, 346-347). Eraslan da yapısının açık olmadığını ancak sözcüğün ünlü ile bitmesi nedeniyle zarf-fiil kalıplaşmasını (< **yim-* e) düşündürdüğünü ifade eder (Eraslan 2012: 285, 295).

Uygurcada zarf, bağlaç ve kuvvetlendirme edatı işlevleri olan *yme* için Kâşgarlı Mahmud madde başında herhangi bir açıklamada bulunmamıştır. Bununla birlikte DLT’nin çeşitli yerlerindeki örneklerde geçmektedir. *tewe yük kötürse kamuç yème kötrür* (DLT: 306), *ödleg*

arış kewredil/ yunçış yawuz tawradı/ erdem yème sewredil/ ajun begi çer-tilür (DLT: 462), tini yème öçükti/ eri atı içikti... (DLT: 327), kış yay-garu sawlayur/ er at menin tawrayur/ igler yème sewreyür/ et yen takı bekrışür (DLT: 566), közden yırasa könjülden yème yırar (DLT: 604), yalksa yème yağ edgü, köyse yème kün edgü (DLT: 632). DLT'deki zarf yapısı için bkz. Nalbant 2008: 211. Karahanlı Türkçesine ait diğer metinlerde de cümle başı edatı göreviyle bulunmaktadır: *andın kim seçse sen yime yazuk yok senin üze ol yakınrak kim yarusı olarnın köz-leri kağgurmasunlar yime hoşnud bolsunlar anı kim bërdir olarka* (Ku. T. 33/14b1-3) "Onlardan arzu ettiğini tekrar yanına almanda, senin üzerine bir günah yoktur. Böyle yapman onların mutlu olmaları-na, üzülmemelerine ve hepsinin, senin verdiklerine razı olmalarına daha uygundur.". *yarattı kör ewren tuçı ewrilür / anın birle tezginc yime tezgindir* (KB 126) "Bak feleği yarattı durmadan döner; onunla birlikte hayat da durmadan devreder", *yime tuttı iş tuş yakın kıldı öz / ulugka kiçigke açuk tuttı yüz* (KB 500) "Eş dost edildi onlara yaklaştı; büyüğe ve küçüğe güler yüz gösterdi". *yime pëndim al kel uzatma emël / emël asrasında busuglı ecël* (AH 294) "Gel yine öğüdümü dinle, fazla emel besleme; emelin altında ecel saklıdır".

2.2.3. Öbekleşmiş Bağlaçlar

Uygurcada diğer tarihî lehçelerden farklı olarak öbek hâlindeki bağlaçlarda çeşitlilik fazladır. İki bağlacın bir arada kullanımı şeklindeki ikili öbekli bağlaçlar; üç bağlacın birarada kullanımı ile üçlü öbekli bağlaçlar, dört bağlacın birarada kullanımından ise dörtlü öbekli bağlaçlar kullanılmıştır. İkili öbekli bağlaçlara tarihî ve modern sahada örnek bulmak mümkündür (bkz. Hacıeminoğlu 1992: 112-217). Ancak üçlü ve dörtlü yapıdakiler sadece Uygurca sahasına özgüdür. Bu türden yapıların Türkçenin başka bir döneminde bulunmayışı, Uygurcada da bir kaç metinle sınırlı oluşu, bu yapıların Türkçe dışı olduğuna delildir. Çeviri eserlerin çoğunlukta olduğu Uygurca eserlerdeki bu bağlaçlar, çeviri yapılan Çince, Sanskritçe, Soğdca, Toharca vb. dillerden bire bir kopya edilmiş olmalıdır.

Öbekleşmiş ikili, üçlü ve dörtlü bağlaçlar dil bilgisi çalışmalarında çeşitli terimlerle ele alınmıştır. Gabain "kelime yığılmaları" (Gabain 1988: 418), Temir "birleşik kelimeler (Al. *Komposita*)" (Temir 1956/I: 63 vd.); Eraslan "kelime grubu hâlinde olan cümle başı edatları" (Eraslan 2012: 279), Ş. Tekin iki sözcüğün yan yana gelmesiyle kurulmuş cümle başı edatları (Ş. Tekin 1992: 95) şeklinde nitelemişlerdir.

2.2.3.1. İkili Öbekler

2.2.3.1.1. *amtı* ile Kurulanlar

Uygurcada *amtı* bağlacı ikili öbeklerde bağlacın ilk unsuru olarak *amtı yana*, *amtı yme*, *amtı yine* şeklinde ve bağlacın ikinci unsuru olarak *anın amtı*, *birök amtı*, *yine amtı*, *yme amtı*, *kim amtı* vb. şeklinde karşımıza çıkar (bkz. Temir 1956/I: 52). Cümle bağlayıcısı olarak metinlerde tespit ettiğimiz bu ikili öbekler, genellikle açıklama cümlelerinde kullanılmıştır.

2.2.3.1.1.1. *anın amtı* “bu sebeple şimdi”

Uygurca *anın amtı* < *anın* “onun için” + *amtı* “şimdi” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan cümle başı bağlacıdır. Kendinden önceki cümlelerin açıklamasını, sebebini, gerekçesini belirten cümle başı bağlacıdır. *ol rakşas barıp edgü yumşak sawlar sözlep erüş üküş tınlıglarig ölüür . anın amtı yalñuklar iligie [.] meniñ işig özümin saña urunçak urur m(e)n .* (U IV: A/1). “O şeytan gidip, iyi ve yumuşak sözler söyleyerek bir çok canlıyı öldürür. Bu sebeple şimdi, ey insanların hükümdarı! Kendi tatlı canımı sana emanet ediyorum.”

2.2.3.1.1.2. *kim amtı* “ki şimdi”

Uygurca *kim amtı* < *kim* “ki, eğer” + *amtı* “şimdi” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan cümle başı bağlacıdır. *anın iki oğlanları .. kançanasarpı kançanaprabı yme .. olar amtı erürler.. suvarnabımuq suvarnabasulı ikegü .. kim amtı m(e)n olarka .. alkış birtim seçe öñi ..* (AY 354/20). “Onun iki oğlu Kancanasarpa ve Kancanaprabha, artık onlar şimdi ikisi Suvarnabhımuğa ve Suvarnabhasa’dır. Ki şimdi, ben onları tefrik ederek onlara kehanette bulundum.”

2.2.3.1.1.3. *birök amtı* “eğer şimdi”

Uygurca *birök amtı* < *birök* “eğer” + *amtı* “şimdi” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan cümle başı bağlacıdır. */burh/an nom-ıña kodı añıtdım /yürün/ nomug boşgundum kunvutsi /nom/ın eşidmedim : birök amtı tüz ... li törümin kemişip il bolmak ... iyin bolsar-mn : kimi kölünüp /a/kar suvug keçer erken suvug kemişip kurug yerge barmış teg /a/dı/r/ tsız bolgay-mn* (HT VI 13-22). “Burkan kanununu bırakarak söyledim, beyaz akideyi öğrendim. Kunvutsi akidesini duymadım. Eğer şimdi düz...-li töremi terkedip ülke olmak, ... göre olursam, gemi yürütüp akarsuyu geçerken suyu bırakıp kuru yere varmış olandan farksız olacağım.”

2.2.3.1.2. *basa ile Kurulanlar*

2.2.3.1.2.1. *anta basa “ondan sonra”*

Uygurca *anta basa* < *anta* “ondan, onda” + *basa* “sonra” sözcüklerinin birleşmesinden oluşan cümle başı bağlacıdır. Gabain “sonra” anlamındaki bu öbeğin kuruluşunu *anta* < *ol* işaret zamirinin bulunmayırılma durumu şeklinde açıklamış ve bu bağlacı “kelime yığılmaları” arasında göstermiştir. (Gabain 1988: 190, 418). Eraslan, kelime grubu hâlinde olan cümle başı edatları arasında göstermiştir (2012: 286). *anta basa* için bkz. (Räsenen 1957: 237, Bang 1996: 22, Hamilton 1998: 134, Erdal 2004: 173).

Uygurcada daha çok cümleleri zaman bakımından sıralamada kullanılır. ... *styanuparvırt tilin ad mañal bulguluk ne erser edgü savlar söyleyü y(a)rılıkazun .. anta basa/ıñı barı* (TT X 215). Aynı yapıyı Kutadgu Bilig’de de görmekteyiz. *törütür ödinde köñül birmese / tilekke tegümez bu anda basa* (KB 1821) “Tanrı yaratırken, gönül vermezse, insan hiç bir dileğine erişemez”.

2.2.3.1.2.2. *antada basa “ondan sonra”*

anta basa ile aynı görevdedir. Krş. *anta basa*.

2.2.3.1.3. *birök ile Kurulanlar*

2.2.3.1.3.1. *anın birök “onun için eğer”*

Uygurca *anın birök* < *anın* “onun için” + *birök* “eğer” sözcüklerinin birleşmesinden oluşmuştur. *ikinti tüş etözleri on oronka tegmiş bodis(a) to[ların] bir] törlüg köñül-inçe bir yintem yonınça birer(ki)ye ök bolup : birer tör-lüg körk meniz b(e)lgürtür üçün anın bir ök têtir:* (AY.P1.02.13).

2.2.3.1.3.2. *apam birök “eğer şimdi, şayet ki, eğer ki”*

Uygurca şart cümlelerinin kuruluşunda görev alan *apam* “eğer” bağlacı genellikle *birök* edatı ile birlikte kullanılmaktadır (Erdal 2004: 341). Gabain “şimdi fakat (kaldı ki)” anlamını verdiği bu cümle başı edatının kuruluşunu “kelime yığılmaları” arasında göstermiştir (Gabain 1988: 418). Temir de şart ifadesi taşıyan, kelime grubu hâlindeki cümle başı edatları içerisinde ele almıştır (Temir 1956/I: 71; Eraslan 2012: 289). Bkz. *abam birök* (DTS: 1b). Genellikle –sAr ekli zarf-fiil öbeklerinin başında bulunur: *kirliġ tapça-lıġ [bolmış] ka , bo kuvrag ara [turgal]ı tegim-siz sen , apam [birök] tavrıñp katıġlanıp öz [kılgu]luk iş-iñin bütürser [sen] , bo kuvrag ara-kı ku?r k?[e]z?ig irak*

ermez tēp , , m?unça sözlep kuvrag-tın taşgaru sürüp üntürdi , , (HTIII: 0641 HtPek 33 b).

2.2.3.1.3.3. kaçan birök “ne zaman ki eğer, eğer hemen”

Eraslan, şart ifadesi taşıyan, kelime grubu hâlindeki cümle başı edatları arasında göstermiştir (2012: 290). Soru zamiri *kaçan* “ne zaman” + *birök* “eğer” edatının birleşmesindendir. Genellikle –sAr ekli zarf-fiil öbeklerinin başında bulunur: *kaçan birök bo iki y(i)g(i) rmi bölükler içinte kayu kayu bölüklerteki nomlarıg eşidip edgüke menjike tegdeçi tınl(ı)glarıg tuşa y(a)rlıkasar..* (AY 34ş/18) “Eğer hemen bu on sekiz bölüm içindeki her hangi bir kısmındaki kuralları duyarak, mutluluğa ulaşan canlılara buyursa..”

2.2.3.1.3.4. kaltı birök “eğer”

Uygurca *kaltı* “aynı şekilde” + *birök* “eğer” birleşiminden, şart ifadesi taşıyan, sözcük grubu hâlinde, cümle başında bulunan bağlaçlardır (Eraslan 2012: 290). Sadece Uygurca metinlerde görülmektedir. Örnekte görüleceği üzere, genellikle –sAr ekli zarf-fiil öbeklerinin başında bulunmaktadır: *k(a)ltı birök suvdaki çaluk atl(ı)g kurtk(a) yanın agızı içinte neçede yürün tişleri törüser ..* (AY 34g/9).

89

2.2.3.1.3.5. kayuda birök “eğer ki”

< *kayu* + *da* “hangi” + *birök* “eğer” birleşiminden “eğer ki” anlamında bağlaçtır. Yalnızca Uygurcada görülen *kayuda birök* yapısı, genellikle –sAr ekli zarf-fiil öbeklerinin başında bulunmaktadır. .. *m(e)n olarnın bilge bilgilerin tılañurmakların asa üsteyü tegingey m(e)n :: kayuda birök padakları üjikleri kalsar unıtılsar köñüllerinte kelürüp açuk adırtılıg közüntürü tegingey m(e)n ::* (AY 474/1). “.. ben onların bilge bilgilerini, belagat güçlerini çoğaltarak artıracağım. Eğer ki nerede (bu öğreti mücehverinin) şiirleri, mısraları kalsa, unutulduğunda (onları) gö-nüllerine ulaştırıp açıkça görünür kılacağım.”

2.2.3.1.3.6. kim birök “ki eğer, eğer ki”

Uygurca dışında görülmeyen *kim birök* < *kim* “ki, eğer” + *birök* “eğer” birleşiminde, genellikle –sAr ekli öbeklerin başında bulunan cümle başı bağlacıdır. *anı teg işke tuşka edgü sakınç sakınıp otru edgüleşmiş k(e)rgek . kim birök sansız üküş ogrın senin işig özünthe ul... adaşın işin m(e)n tip tilin sözlep sözlemişçe kılmadın utru sevinç utlı bilmegüçi bolsar . anı adaş böşüg atın atagalı tegimsiz bolur .* (U IV: D/58). “Onun gibi eşe

dosta iyi düşünceler besleyip iyilik yapmalı. Ki eğer sayısız hırsız senin sıcak, hoş özünde...eşin dostun ben deyip, dilinle söyleyerek söylemiş gibi yapmayarak sonra sevince karşılık bilmeyen olsa, onu eş dost adını anmak değersiz (manasız) olur.” Aynı anlamda *birök kim* biçimiyle de Uygurca metinlerde geçmektedir. Bkz. *birök kim*.

2.2.3.1.3.7. *kin birök* “sonra eğer”

Yalnızca Üç İtigsizlerde rastladığımız cümle başı bağlacı *kin birök* < *kin* “sonra” + *birök* “eğer” birleşimindendir. Şartlı öbekleri yükleme bağlamaktadır. *kin birök kirip akıgsız yolka katnayu taplasar timin ok atamış ol birdemlig tarkarmak tip.* (Üçitig 110a/3). “Daha sonra da , şayet asravasız yola girip tekrar (bulmayı) arzularsa, muhakkak ki hemen tam uzaklaştırma diye adlanmıştır.”

2.2.3.1.3.8. *neçede birök* “her defasında”

neçede birök < *neçe* “ne kadar” + *de* + *birök* “eğer” birleşiminde cümle başı bağlacıdır. Eraslan, kelime grubu hâlinde olan cümle başı edatları arasında göstermiştir (2012: 286). Uygurcada genellikle şartlı öbeklerin başında bulunmaktadır. .. *neçede birök bo tütrüm teriñ yörüglüg nom erdini yitlinser batsar .. ötrü ançada tuyunmak arkalıg nomlar başlap köni nomlar kitü yörügler yme barça yitlingeyler batgaylar t(e)ñrim tip tidiler ..* (AY 197/10). “Ne zaman ki bu kesin, derin yorumlu öğreti mücevheri (Dharmaratna) kayboldu, yok olsa, sonra işte o zaman sezmek destekli öğretilerden (Dharma) başlayarak, doğru öğretiler (Dharma), gerçek yorumlar da kaybolacaklar, batacaklar efendim” diye konuştular.

2.2.3.1.3.9. *ötrü birök* “şimdi, bu sıra, bunun üzerine, ise, fakat, birdenbire”

Uygurca *ötrü birök* < *ötrü* “sonra” + *birök* “eğer” birleşiminde sözcük grubu hâlinde olan cümle başı edatları arasındadır (Eraslan 2012: 286). *ötrü birök üstünden kalıgdan ün k(e)lti* (Manich. Erzähler II: 17-18) “Bu sırada yukarıdan gökten bir ses geldi.”

2.2.3.1.3.10. *takı birök* “ve eğer”

Uygurca *takı birök* < *takı* “ve” + *birök* “eğer” birleşiminde sözcük grubu hâlinde olan ve cümle başında bulunan bağlaçlar arasındadır. Genellikle –sAr ekli zarf-fiil öbeklerinin başında bulunarak, zarf göreviyle yükleme bağlanır. *adın kişiğe ödkürü sadzun men yig bürtnün*

inim içim kam kataşım ayıtmazun isdemezün takı bir ok [birök] erklig beg işi küçin tudup kam küç kılıp yulghı alghı sakınsarlar . bu ok ögente ok yir . teñinçe yir . kudlug taşka yaradu birip alzunlar (Sa02 14-19). “(istemezse) başka kişiye bırakıp satsın. Ben Yig Bür’ün eşim dostum, kardeşim akrabam itiraz etmesin, istemesinler. Ve eğer şayet güçlü bey, kadın zorla tutup alayım diye düşünürseler, bunu düşündüklerinde, (onun) değerince toprak hazırlayıp alsınlar.”

2.2.3.1.3.11. *yme birök/ yana birök “bunun üzerine”*

Uygurca *yme/yana birök* < *yme/yana* “yine” + *birök* “eğer” birleşiminde sözcük grubu hâlinde olan bağlaçlar arasındadır (Eraslan 2012: 287). *y(i)me birök üstünden kodı ün k(e)lti*. (Eraslan 2012: 287’den alarak Manich.Erzahler, II, 9-10). “Bunun üzerine tekrar yukarıdan aşağıya doğru ses geldi.”

2.2.3.1.4. *inçip İle Kurulanlar*

Uygurca *inçip* sözcüğü, yine bağlaç görevli başka sözcüklerle birleşerek *amtı inçip*, *kin inçip* ve *yana inçip* öbeklerini oluşturmuştur. Ancak bu bağlaç öbekleri sınırlı sayıda karşımıza çıkan nadir örneklerdir.

2.2.3.1.4.1. *amtı inçip “şimdi o hâlde”*

Yalnızca Uygurcada bulunan *amtı inçip* < *amtı* “şimdi” + *inçip* “böyle” birleşmesinden oluşan ve cümle başında bulunan bağlaçtır. *tözün t(e)ñri kıızıya s(e) amtı inçip inçe ukghl..* (AY 345/13). “Ey asil tanrı kıızı ! sen, şimdi o hâlde şöyle bil.”

2.2.3.1.4.2. *kin inçip “sonra böyle”*

Uygurca yalnızca bir örnekte bulunan *kin inçip* < *kin* “sonra” + *inçip* “böyle” birleşmesinden bağlaçtır. Cümle başında bulunmaktadır: *itig tigüçi vi ujikig kin inçip ukıtu sözlegey biz* (Üçİtig 100a/3). “itig denen vi (=wei) kelimesini daha sonra kesin olarak anlatıp söyleyeceğiz.”

2.2.3.1.4.3. *yana inçip “ve yine böyle”*

Uygurca *yana inçip* < *yana* “yine” + *inçip* “böyle” birleşmesinden cümle başı bağlacıdır. *yene inçip burkan kutın küsedeçi bodıs(a)t(a)ılar m(a)has(a)t(a)ılar yme kirtüdin kemişlerniñ.....* (AY 37/13) “ve yine böyle, Buda saadetini isteyen Bodisatvalar, mahasatvalar da gerçekten gelmişlerin...”

2.2.3.1.5. *kaltı İle Kurulanlar*

Maniheist ve Budist çevrelere ait Uygurca metinlerde yaygın kullanım alanına sahip *kaltı* bağlacı ayrıca *ançula kaltı*, *ançulayu kaltı*, *inçe kaltı*, *takı kaltı*, *yana kaltı* ve *yme kaltı* öbekleri içerisinde de cümle başı bağlacı görevini almıştır. Ancak bu yapılar, Uygurca dışında rastlanmayan ve az sayıdaki eserde görülen örneklerdir (ayrıca bkz. Barutçu 1992: 70).

2.2.3.1.5.1. *ançula kaltı “aynı şekilde”*

Uygurcada yaygın olarak kullanılan *ançula kaltı* < *ançula* “böylece” + *kaltı* “nasıl” birleşimindendir. Benzerlik ifadesi veren, iki cümle arasında karşılaştırma yapan sözcük grubu hâlinde olan cümle başı edatları arasında gösterilir (Temir 1956/I: 74; Eraslan 2012: 291). *k(a)ltı yme yirde sıñarkı yıl tursar ol suv bulgakı köpikleri bulganmakı yaykanmakı esmeki kün ortudun sıñar tegirer yanturur ançola k(a)ltı ol taluy kim bırkarudun sıñar yıl tursar bulgak tlgekk [örk]üçlenmek anta içre b(e)lgülüg [bolurlar . (M III 4/1-18). “Şöyle ki yerden taraftaki rüzgar kalktığına, o suyun dalgası, köpükleri, dalgalanması, çalkalanması, esmesi kün ortasından (öğleden) tarafa döner. Aynı şekilde o okyanus ki güney tarafından rüzgar kalksa dalga, bulanma ondan içerde belli olur.”*

2.2.3.1.5.2. *ançulayu kaltı “aynı şekilde”*

Uygurcada yaygın olarak kullanılan *ançulayu kaltı* < *ançulayu* “böylece” + *kaltı* “nasıl” birleşimindendir. Gabain “gibi ki” anlamındaki bu bağlacın kuruluşunu “kelime yığılmaları” arasında göstermiştir (Gabain 1988: 418). Benzerlik ifadesi veren, sözcük grubu (ya da birleşik sözcük) hâlinde olan cümle başı edatlarındandır (Temir 1956/I: 52; Eraslan 2012: 291). bk. Erdal 2004: 203. *yme bişinç körk meniz tegşürmek ançulayu k(a)ltı . ulug ilig t(e)ñri xanı ezrua t(e)ñriniñ amrak kızı y(a)ltr(a)glı yaşın t(e)ñriçe. (M I 24/8-34). “Yine beşincisi de güzel görünüşe ulaştırmak ve bunun gibi.. yüce ülkeyi tanrı Hanı Ezrua Tanrının sevgili kızı parlayan yaşı ile tanrı...”*

2.2.3.1.5.3. *inçe kaltı “bunun gibi, mesela, gibi, şayet, ayrıca”*

Yalnızca Uygurcada tanıklanan “bunun gibi, mesela, gibi, şayet, ayrıca” anlamındaki *inçe kaltı* < *inçe* + *kaltı* şeklinde bir bağlaç öbeğidir. *inçe*’nin Uygur metinlerinde *inçe* ve *inça* biçiminde iki değişkesi bulunmaktadır (Gabain 1988: 418, Hamilton 1998: 148, Erdal 2004:

206-207). Eraslan, bu bağlacı, benzerlik ve açıklama ifade eden, kelime grubu hâlinde olan cümle başı edatları içerisinde ele almıştır (2012: 291). *kayular ol tört tip tiser .. inçe k(a)ltı 'eñ' ilki ol yir oruntaki begler buyruklar inançlar bir ikintiske ayaşdaçı amraşdaçı bolgaylar ..* (AY 195/10). “Nelerdir o dört denecek olursa, şöyle ki, birincisi, o yerdeki beyler, amirler, memurlar birbirlerine karşılıklı saygı gösterecek, sevineceklerdir.”

2.2.3.1.5.4. *takı kaltı “ve öyle ki”*

Uygurca *takı kaltı* < *takı* “ve” + *kaltı* “nasıl” birleşmesinde, benzerlik ifade eden cümle başı edatıdır. *t(a)kı k(a)ltı ıg yañı yirden timin örtürürçe k(a)ltı ogul oğlan ergüsinte erürçe* (M I 14/6-13). “Ve öyle ki ekini yeni yerden dosdoğruca yükseltir gibi. Öyle ki oğula çocuğa kavuşurcasına.”

2.2.3.1.5.5. *yana kaltı “ve yine bu şekilde, yine şöyle ki”*

Uygurca *yana kaltı* < *yana* “yine” + *kaltı* “nasıl” birleşmesinde, açıklama ifade eden cümle başı edatıdır. *yana kaltı bışrunmak yoltaki tokuz bölükl(e)rte tarkarsar öndünki azuça yme biş altı yiti sekiz bölüklüg nizvanil(a)rıg. adın tarıkmağukı erser anılayı ok atı bolur badaçı tip* (Üçtiğ 107a/4). “Yine şöyle ki, olgunlaşma yolundaki dokuz bölükte öndeki veyahut da beş altı yedi sekiz bölüklü klesaları uzaklaştırdığında, diğer uzaklaşmamış olanların adı da aynı şekilde bağlayan diye olur”.

2.2.3.1.5.6. *yme kaltı “ve bu şekilde”*

Uygurca *yme kaltı* < *yme* “yine” + *kaltı* “nasıl” birleşmesinde, açıklama ifade eden cümle başı edatıdır (Eraslan 2012: 287, 292). *kaltı yme biçiminde de şartlı cümlelerde bulunmaktadır* (Temir 1956/I: 63). *altun önlüg yaltrıkı .. yipüni yürüñi uz adırtlıg .. yme k(a)ltı altunlug tag .. kopdın sınar y(a)rutur teg .. kamağdın barça y(a)rutur siz ..* (AY 650/16). “Altın renkli ışıltısı, kızılılığı ve beyazlığı kolayca ayırt edebilir. Aynı şekilde, sanki altından dağın her tarafı aydınlatması gibi her tarafı aydınlatırsınız.”

2.2.3.1.6. *takı ile Kurulanlar*

Eski Türkçede yaygın olan *takı* sözcüğü, Uygurca metinlerde başka edatlarla birleştirilerek *amtı takı*, *birök takı*, *ötrü takı*, vb. öbeklerde, cümlelerin başında kullanılan bağlaçtır.

2.2.3.1.6.1. *amtı takı* “şimdi de”

amtı takı < *amtı* “şimdi” + *takı* “ve, da, de” birleşiminden “şimdi de” anlamıyla kurulmuştur: *amtı takı sini örletgeli emgetgeli kelmez biz..* (AY 20/10) “şimdi de seni kızdırmaya, sıkıştırmaya gelmeyeceğiz”.

2.2.3.1.6.2. *birök takı* “eğer bir de”

Uygurcada, şart ifadesi taşıyan, sözcük grubu hâlinde bir bağlaçtır. Genellikle –sAr ekli şartlı öbeklerin başında bulunan *birök takı* < *birök* “eğer, fakat” + *takı* “ve, da, de” birleşiminden kurulmuştur (Eraslan 2012: 289). *birök takı bir kişi bir tek kuanşı im pusar atın atayu tek bir ödün tapını udunu atayu teginser...* (Kuanşı: 90-91) “Eğer ki bir de, bir kimse Kuanşı im Pusar adını yalnız bir defa anarak bir kere tapınıp, saygı gösterip (adını) saygıyla ansa...”

2.2.3.1.6.3. *ötrü takı* “sonra da”

ötrü takı < *ötrü* “sonra” + *takı* “ve, da, de” birleşiminden kurulmuştur (Eraslan 2012: 286). Uygurca dışında bu yapıya rastlanmamıştır. *tëgin aytsar kapagçı kırkın biz tediler.. ötrü takı .. içgerü kirdi ordu kapagka tegdi* (Hamilton XLII 4-8) “Prens sorunca, ‘biz kapıcı kızlarız’ dediler. Sonra da içeri girdi ve saray kapısına ulaştı.”

2.2.3.1.7. *ok ile Kurulanlar*

Uygurca kimi bağlaçlar, Eski Türkçe *ok* enklitik edatı ile birleşerek bir yapı oluşturmuşlardır. Bunlar arasında *birök*, *antak* (< *anta* + *ok*), *neçök* (< *neçe* + *ök*) gibi ünlü uyumuna dahil olan ve ekleşme sürecinin tamamlanmış olduğu örnekler olduğu gibi, *ançulayu ok*, *anılayu ok*, *anta ok*, *yana ok* gibi sözcük sonunda yer alan birleşik bağlaç biçimleri de mevcuttur (Eski Türkçe *ok* enklitiği için bkz. Räsänen 1957: 248, Gabain 1988: 345, Eraslan 2012: 294; Ş. Tekin 1992: 95; Üstüner 2003: 225-231).

ok /ök “da/de, dahi, bizzat, yalnız, ancak sadece hep... vb.” anlamlarında Orhun, Uygur, Karahanlı ve Harezmi metinlerinde bulunan bu edat, sonraki dönemlerde de bütün Türk lehçelerinde yaygınlaşmıştır. Türkçede pekiştirme işlevi en belirgin olan bu edat, kullanım bakımından Türkiye Türkçesindeki *da /de* bağlacına benzetilir. Anlamı da kendinden önceki sözcüğün mahiyetine göre değişebilir. Cümle içindeki ikinci görevi ise sözcük ve cümlecikleri bağlamadır (Hacıeminoğlu 1992: 252).

Orhun Türkçesinde pekiştirme edatı olarak *ok / ök*, bir zamiri, bir zarfı ya da bir eylemi pekiştirmiştir (Tekin 2000: 160). Uygurcanın yanı başındaki Karahanlı sahasına ait metinlerde de zamir ve eylem pekiştiricisidir. Buradaki metinlerde de ses uyumuna girmiştir: *seniñdin kolup küç bu söz başladım / tükel kılğuka küç sen ök bir idim* (KB 380) “Senden kuvvet isteyerek bu söze başladım; ey rabbim, bunu tamamlamak için, sen kuvvet ver”; *bölek ıddım anı şahımka men ök / havadarlıkımın tükel bilsü tip* (AH 79-80) “Ben onu şahsıma, bağlılığımın bir nişanesi olsun diye, hediye gönderdim”; *meger bitgey ök anjar ölmişinde* (Ku. T. 27/4a1).

2.2.3.1.7.1. *ançulayu ok “aynı şekilde”*

Benzerlik ifadesi veren, sözcük grubu hâlinde olan bu bağlaç, cümlelerin başında bulunmaktadır (Eraslan 2012: 291). *ançulayu* bağlacının pekiştirilmiş biçimidir: < *ançulayu* “aynı şekilde” + *ok* “da, de”. Genellikle karşılaştırma cümlelerinde bulunur (Temir 1956/I: 74). *ançulayu ok antag tözlüg için alku burkanların et’özleri bir teg öñi ermez bir tözlüg titirler ::* (AY 77/17). “Aynı şekilde de, öyle esaslı bütün Burkanların vücutları bir gibidir, ayrı değildir, esaslıdır denilir.”

95

2.2.3.1.7.2. *anlayu ok “o şekilde”*

Uygurcada, *ol* işaret zahirinin belirtme durumu eki üzerine +*layU* ekinin getirilmesiyle kurulan *anlayu* bağlacına daima *ok* edatı eklenir (Erdal 2004: 198, 201). *yana kaltı bışrunmak yoltaki tokuz bölükl(e) rte tarkarsar öñdüñki azuça yme biş altı yiti sekiz bölüklüg nizvanil(a)rıg. adın tarıkmadukı erser anlayu ok atı bolur badaçı tip* (Üçtiğ 107a/4). “Yine şöyle ki, olgunlaşma yolundaki dokuz bölükte öndeki veya hut da beş altı yedi sekiz bölüklü klesaları uzaklaştırdığında, diğer uzaklaşmamış olanların adı da bu şekilde bağlayan diye olur”.

2.2.3.1.7.3. *anta ok “o zaman, daha sonra”*

Uygurcada *anta kin, anta ötrü, anta basa* vb. şekillerde de görülen *anta*, bağlam içerisinde *anta ok* yapısıyla cümle bağlacıdır: *ötkürü artukrak bulganıp anta ok yekler ötin öneyü küdeyü yırlayu ayaların yapınıp sıçganakların tutunup oot öñlüg kıp kızıl saçların artlarınta itdıp* . (U IV: A/30). “...(öfkelerinden) dolayı çokça şaşırarak o zaman şeytanlar yalvararak, bağırarak, şarkı söyleyerek avucunun içine kapanıp, ateş renkli kıp kırmızı saçlarını arkalarına salıp...”

2.2.3.1.7.4. *yana ok* “ve yine, ve de”

Uygurcada yaygın bir kullanıma sahip olan *yana*, kuvvetlendirme edatı *ok* ile birleşerek de cümle başında bulunmaktadır. ...*tapıg udug-lar kılmak üze yarar. yana ok yanmışta maha muduranı yine bışurungu ol* (Totenbuch 191-192). “Saygı ve hürmet göstermek için geri döner. Ve de döndükten (sonra) Maha Muduran’ı da temrin eder.”

Uygurcayla benzer şekilde Karahanlı Türkçesi metinlerinde de *yana ok* ve aynı işlevde *yime ök* yapısı görülmektedir: *yana ok buşup aydı ilig sözi / ayur ay biligsiz kişi munduzı* (KB 643) “Hükümdar aynı şekilde hiddetle konuşmağa devam etti ve dedi: Ey bilgisiz, ey ahmak insan!”; *yime kuşçı kişçi yime ok yaçı / anuk tutsa künde kapugda tuçı* (KB 2558) “Doğancı, avcı ve okçuları da her gün ve her an kapıda hazır bulundurulmalıdır”; *keçürdi yime ök ata kağgusın / yakın kıldı özke kişi eğğüsin* (KB 1565) “Babasının matemini böyle hayırlı işler yaparak geçirdi; iyi insanları kendisine ahabap edindi”.

2.2.3.1.8. *ötrü ile Kurulanlar*

Eski Türkçe *ötrü*, zarf olarak “sonra” anlamında, bağlaç olarak ise “bu nedenle, bunun üzerine, çünkü” gibi anlamlarda kullanılmıştır. Aynı zamanda *anta ötrü*, *anın ötrü*, *mundagın ötrü* gibi sözcük grubu şeklinde de görülmektedir. Kutadgu Bilig’de *anın ötrü* yapısıyla cümle başı edatıdır: *bitise okısa eşitse sözüğ / anın ötrü bilge kılır er özüğ* (KB 2629) “Yazmalı, okumalı ve başkalarının sözünden de istifade etmelidir; insan bu suretle alim olur.”

2.2.3.1.8.1. *anta ötrü* “ondan sonra”

Uygurcada, *ol* işaret zamirinin +*tA* bulunma-ayrılma durumu ekinin getirilmesiyle kurulan *anta + ötrü* “sonra” birleşiminden sıralama bağlacıdır: *üç kata inag teginip anta ötrü alku tınl(ı)glarınñ asıglıgıña burkan kutın bulayın* (AY 27/8). “Üç kez dayanak yapıp, daha sonra bütün canlıların faydası için Burkan saadetini bulayım.”

Orhun Türkçesi metinlerinde aynı anlamda, sıklıkla *anta kisre* kullanılmıştır: *(a)nta kisre in(i)si) k(a)g(a)n [bolm(ı)ş (e)r](i)nç : oğltı: k(a)g(a)n bolm(ı)ş (e)r(i)nç : (bkz. BK). Uygurca cümle bağlacı *anta ötrü* yapısı Şine Usu Yazıtında *[b]işinç [ay] altı otuzka süñüşdim anta sançdım içüy k[çep] g toguru sançdım anta ötrü türğış karlukig tabarın alıp ebin yulıp barmış ebime tüşmiş (...)* (Şine Usu G: 5) cümlesinde geçmektedir. Karahanlı Türkçesinde de aynı anlamda *anda* *kidin* bağlacı bulunmaktadır:*

neteg kim yarlıg ıdtımız nuhka peygamberlarka anda kidin yarlıg ıdtımız ibrahimka ve isma ilka ve ishakka ve ya kubka yegenleriñe (Ku. T. 27/7a1). “Nitekim Nuh’a ve daha sonra diğer peygamberlerden İbrahim’e, İsmail’e, İshak’a, Yakub’a ve oğullarına buyruk gönderdik.”

2.2.3.1.8.2. *mundagin ötrü* “Bundan sonra”

Uygurca *mundagin ötrü* “bundan ötürü” < *mundagin* “böylece” + *ötrü* “sonra” birleşiminden cümle başı bağlacıdır: *ukgalı bolmadı , anı üçün öñdün t(a)vgaç elinteki-ler yar(ı)şmalaşu ederip üküş tıdıl-tı-lar , iki menjü-ler-niñ taplag-ınta arkalaşıp bir teg öñi öñi küni üze tegdi-ler , bir tatıg-lıg [n]om tözin saşıtmak-[k]a? muntag-ın ötrü kenki [boş]gutçı-lar kavişmak-da körüş-[me]kde manguluk-ug tutguluk-ug [bil]megey-ler tēp, anın grdra-kut [ta]g?-ıg yügürü körüp açığ-ım [üs]teldi ,* (HTVII: 1699 HtPek 15 a).

2.2.3.1.9. *kim ile Kurulanlar*

Türkçede sözcük grubu (öbekleşmiş) hâlindeki bağlaç kuruluşunda en çok kullanılan sözcük *kim* ve sonraki biçimi *ki*’dir. Uygurcada *amtı kim*, *anın kim*, *anı üçün kim*, *birök kim*, *kaçan kim*, *inçip kim*, *takı kim*, *yme kim* gibi cümle başı bağlaçları bu kuruluştaki bağlaçlara örnektir. Karahanlı Türkçesinde de *yana kim*, *neteg kim*, *ne kim*, vb. yapılarda bunun örneklerini görmekteyiz. *tañrıñın kudreti olar eliğlerinde kim andı sısı her-ayine ol sır öz özi üze yana kim vefa kılsa anı kim ahd kıldı anıñ üze tañrı birle bēür-miz aña yanut ulug* (Ku. T. 37/32a1-b1) “Allah’ın eli onların ellerinin üzerindedir. Kim ahidini bozarsa, ancak kendi aleyhine bozmuş olur. Kim de Allah ile olan ahidine vefa gösterirse Allah ona büyük bir mükâfat verecektir.”. *neteg kim sewindi seniñdin köñül / bayat birsü andag sewinç ay ogul* (KB 3066) “Benim gönlüm senden nasıl hoşnut ise, ey oğul, Tanrı seni de öyle sevindirsin.”; *ne kim işler erse tükelin küder / tükegli tükese inişke yanar* (KB 1050) “Her şey kendi kemalini bekler; tam kemale erişince, tekrar zevale başlar.”; *biz yarlıg ıdtımız sanja neteg kim yarlıg ıdtımız nuhka peygamberlarka* (Ku. T. 27/6b2) “Biz Nuh’a ve ondan sonraki peygamberlere vahyettiğimiz gibi sana da vahyettik.”

2.2.3.1.9.1. *amtı kim* “ki şimdi”

Uygurca *amtı kim* cümle başı bağlacı, < *amtı* “şimdi” + *kim* “ki” yapısındadır: *bilmeyüküg bilti : yarag/ay/ amtı kim ol körmiş yēr orunlarıg tuta bir kavi yaratız-un körgitgü-lük bolz-un körmeyük eşidmeyük-lerge tēp tēdi* : (HT VI 13/1-5). “Bilmemeyi (bilinmezi) bildi, uygundur

(doğru, tamam). Ki şimdi o görünen yerleri yurtları devamlı tutarak bir düzende yaratsın. Görmeyen ve duymayanlara gösterici olsun diye söyledi.”

2.2.3.1.9.2. *anın kim “onun için ki”*

Uygurca *anın kim* < *anın “bu nedenle” + kim “ki”* yapısındadır. Genellikle açıklama cümlelerinde kullanılmıştır: *anın kim kayu toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvrag kayuları erser birök kayu kayu yir orunta bo nom erdinin okısar sözleser kiñürü nomlasarlar ötrü ol yir orunta tört törlüg ulug asıg tusu bolgay ::* (AY 191/11). “Onun için herhangi bir rahip (Bhikşu), rahibe (Sramaneri); inançlı kişi (Uoasaka=, inançlı kadın (Upasika), bu dört tür topluluktan (Samgha) hangisi (olur) ise (olsun) ; eğer herhangi bir yerde (iki) bu öğreti mücevherini (Dharmaratna) okusa(lar), söylese(ler), bütünüyle anlatsalar, sonra o yerde (iki) dört türlü fayda olacaktır.”

Karahanlı Türkçesinde de Rylands Kur’an tercümesinde açıklama ve sebep işleviyle görülmektedir: *ol künke tegi kim körerler anı anın kim hilaf kıldılar* (Ku. T. 29/55b3). “o güne kadar onların kalbine nifak (iki yüzlülük) soktu.”. *yandılar tanrı yolından arturdumuz olarka kın kın üze anın kim yarlıg dın çıkar erdiler* (Ku. T. 30/77b2-3) “Allah yolundan alıkoyanlar var ya, işte onlara, yapmakta oldukları bozgunculuklar sebebiyle, azaplarını kat kat artıracaktır.”

2.2.3.1.9.3. *birök kim “eğer ki”*

Uygurcada şart ifadesi taşıyan, sözcük grubu hâlindeki bağlaçlardır (Eraslan 2012: 289). Cümle başında bulunan *birök kim* < *birök “eğer” + kim “ki”* yapısındadır. *birök kim kayu tözünler oğlu tözünler kızı bo d(a)r(a)nı nomug tutsarlar sözleserler ülgülençsiz tenlençsiz ulug törlüg buyanlığ yükmeği yıgğalı tırgeli kazgangalı ugaylar ..* (AY 360/8). “Eğer ki oğlu ve asiller kızı, bu dharanıyı tutsa ve söylese, ölçülmez ve karşılatırlmaz çok çeşitli sevapların yığınına toplayabilecek (onu) kazanabilecek.”

2.2.3.1.9.4. *kaçan kim “ne zaman ki”*

Uygurca *kaçan kim* bağlacı, soru sözcüğü ve bağlaç olan *kaçan “ne zaman” + kim “ki”* birleşimindedir. Cümle başında bulunan *kaçan kim*, ileri doğru referans yönünde bir bağlaçtır. *kaçan /kim/ ol haymagiri beg yavız-larığ /yo/lak-larığ arıtu tükedükte /ö/trü bir sanram itip : bursan /ku/vrag-ıg yığıp buşı bėrip yanturu /yana/ orınıja tegürdi :* (HT

V25/15-21) “Ne zaman ki o Haymagiri Bey kötöleri, fenaları temizleyerek bitirdiğinden sonra bir manastır yapıp rahipler cemaatini toplayıp sadaka verip tekrar yine yerine ulaştırdı”.

Karahanlı Türkçesi Kur'an Tercümesinde de cümle başında aynı anlamdadır. *kaçan kim* eşitse siz tañrının ayetlerini tanlur aña füsüs tutlur anı (Ku. T. 26/95a3-b1) “Allah'ın âyetlerinin inkar edildiğini ve onlarla alay edildiğini işittiğiniz zaman, başka bir söze geçmedikleri müddetçe, onlarla oturmayın”. *musa bi-huş bolup kaçan kim* usına keldi erse aydı: arıg sen yandım saña men mü' minlerniñ evveli men (Ku. T. 28/22b2). “Mûsâ da baygın düştü. Ayılınca, “Seni eksikliklerden uzak tutarım Allah'ım! Sana tövbe ettim. Ben inananların ilkiyim” dedi.”

2.2.3.1.9.5. *inçip kim* “bu durumda, şöyle ki”

Uygurca bir yerde geçen *inçip kim* < *inçip* “böyle” + *kim* “ki” şeklinde öbekleşmiş cümle başı edatıdır. Başında olduğu cümleye açıklama ifadesi vermektedir. *munda sözleser itiglig kayu erser akıglıg yme ol ok ol tip inçip kim ol yanğarigça bilmiş kergek itigsiz erser otgurak erür* (Üçtiğ 98b/3). “Burada ‘şartlı durum ne ise asravalı da tam odur’ diye söylense, bu durumda bu karşılaştırmaya göre şartsız durumun kesin olarak asravasız olduğu bilinmelidir.”

2.2.3.1.9.6. *yme kim* “yine ki”

Uygurca *yme* “yine, ve” + *kim* “ki” şeklinde öbekleşmiş cümle başı edatıdır. Uygurcanın çağdaşı Karahanlı Türkçesi metinlerinde de *yme kim*’in türevi olan *me kim* ve aynı anlamdaki *yana kim* öbeği bağlaç olarak kullanılmıştır: *bu kün me kim edgü atansa kişi / olar boldı aşnu ol edgü başı* (KB 253) “Bugün de kimler iyilik ile şöhret kazanmışlarsa, iyilerin başında en önce onlar gelir.”; *meniñ tapa kim tañrılarınız bir tañrı ol yana kim kim umanur erse ya korkar erse idisiñe tuşmaknı kılson tuşmaknı edgü iş ortak katmasun idi kullukı içinde biregüni* (Ku. T. 31/3a2-3b2). “De ki: “Ben de ancak sizin gibi bir insanım, (Ne var ki) bana, ‘Sizin ilah'ınız ancak bir tek ilâhtır” diye vahyolunuyor. Kim Rabbine kavuşmayı umuyorsa yararlı bir iş yapsın ve Rabbine ibadette kimseyi ortak koşmasın.”

2.2.3.1.10. *kin İle Kurulanlar*

2.2.3.1.10.1. *anda kin/ anta kin* “ondan sonra, o zaman”

“o zaman, ondan sonra” anlamındaki *anda kin*, ol işaret zamirinin bulunma durumu *anda* “ondan” + *kin* “sonra” yapısında öbekleşmiş

bağlaştır. Uygurcada düşünce sıralaması genellikle cümle başındaki *eñ aşnu, anta kin...., ötrü..., anta ulatı..... eñ ilki, ikinti..., üçünç....* sözcük ve sözcük gruplarıyla yapılmaktadır (Temir 1956/I: 53). *anta kin* de düşünce sıralamalarında cümle başında yer almaktadır: *samtso laç/ari bu orun-ta ygrmi kün /tur/dı : anta kin yana öñtün /tag/dın bulunça beş kün /yo/rıdı erdi : (HT V59/8-11). “Eğitmen Samtso bu yerde yirmi gün kaldı. Ondan sonra da doğuda dağ yönünde beş gün yürüdü.”*

2.2.3.1.10.2. *andın kin* “ondan sonra”

andın kin “ondan sonra” < *andın* “ondan” + *kin* “sonra” yapısında öbekleşmiş sıralama bağlacıdır. Altun Yaruk 26/18’de *anıñdın* hapaı *kin* ile birlikte “bundan sonra” anlamına gelmiştir (Erdal 2004: 204). *tişi balıkka kelser edgü ol . bu kişi burunda et’öz emgenmiş amtıma emgenip soñ yorıyu edgüke teger . andın kin menjilig bolur . (TT VII 28/46). “Kadın şehre girerse iyidir. Bu kişi önceden vücudu eziyet görmüş, şimdi de eziyetlenmiş (ama) sonrasında yürüyerek iyiliğe ulaşır. Daha sonra da sonsuz olur.”*

2.2.3.1.11. *yana* İle Kurulanlar

100

Eski Türkçe tekrar zarfı ve bağlaç olan *yana* sözcüğü, Uygurcada *azu, amtı, ançulayu, anta, basa, birök, inçip, kaltı, kin* gibi edatlarla öbekleşerek cümle bağlacı olarak kullanılmıştır.

2.2.3.1.11.1. *azu yana* “yoksa, veyahut, veya, acaba”

“veya, veyahut” gibi anlamlara gelen *azu yana* < *azu* “veya” + *yana* “yine” birleşiminde denkleştirme bağlaçlarındandır (Temir 1956: I/64-66; Ş. Tekin 1992: 95; Gabain 1988: 418; Räsänen 1957: 237; Eraslan 2012: 279). *netegin bir kşanta yindem bolur bir bilig. azu yana yomdarı mu bolur bir bilig. azu yana neteg ol (Üçitig 121a/1-3). “Neden bir anda yalnızca bir şuur olur? Yahut da bir şuur toplu olarak mı olur? Yoksa nasıldır?”*

2.2.3.1.11.2. *amtı yana* “şimdi de”

Uygurcada görülen *amtı yana* < *amtı* “şimdi” + *yana* “yine” birleşiminde cümle bağlacıdır. *ol ok tıltagdın ötgürü amtı yene üzeliksiz üstünki yig köni tüz tuymak burkan kutın bulup atım küüm ontın sınar yirtinçüde kinürü yadımış erür tip y(a)rıkadı :: (AY 188/2). “İşte o sebepten dolayı, şimdi yine, daha üstü bulunmayan, (en) üstün, mükemmel, doğru düz sezmek (Anuttarasamyaksambodhi) (adlı) Buda kutsal-*

lığını bulunca, adım, şöretim (de) on taraf dünyada bütünüyle yayılmış oldu diye buyurdu”.

2.2.3.1.11.3. *ançulayu yana* “aynı şekilde de”

Yalnızca Uygurcada görülen *ançulayu yana* < *ançulayu* “böylece, aynı şekilde” + *yana* “yine” birleşiminde açıklama ifadesi taşıyan cümle başı edatıdır. *ançulayu yene kutruldaçı tınl(ı)glar yme nomlug etöznün köligesi tétirler* (BT XXI. 417),

2.2.3.1.11.4. *anta yana* “burada yine”

Uygurca *anta yana* < *anta* “onda, ondan” + *yana* “yine” birleşiminde açıklama ifadesi taşıyan bağlaçtır. *bo üç miñ ulug miñ yirtinçüdeki tınl(ı)glar barça bir üdte koluda tükellig kişi et’özin bulup pratyikabud kutın bulsarlar anta yene kim erser bir kişi ol anca tenlig yañı kut bulmuş pratyikabud dıntarlarka bir ajunda tört törlüg tapıgın udıgın ağır ayag tapıg udug kılıp* (AY 175/23). “bu üç bin ulu bin dünyadaki canlılar hepsi aynı zamanda çağda eksiksiz insan vücudunu bulup Pratyekabuddha kutsallığını bulsalar ondan sonra yine eğer birisi o şekildeki yeni mutluluk bulmuş Pratyekabuddha (adlı) seçilmişlere bir varlık yolunda (Gati) dört türlü izzet ikramla, saygı (gösterip) hizmet edip...”

101

2.2.3.1.11.5. *basa yana* “sonra da”

Uygurca *basa yana* < *basa* “sonra” + *yana* “yine” birleşiminde sıralama ifadesi taşıyan bağlaçtır. ... ödi (?) : öz kılıkıña ... /ert/iñü uyadıp : kaşmir han-ı /bir/le edgüleşip kitdi : *basa /ya/na* öz-i yükünür /burh/an-ka barıp yükünti : (HT V72/1-5). “... zamanı (?), kendi huyuna... son derece utanıp, Kaşmir hanı ile birlikte anlaşıp gitti. Sonra da kendisinin ibadet ettiği Burkan’a gidip secde etti.”

2.2.3.1.11.6. *birök yana* “eğer yine”

Uygurcada şart ifadesi taşıyan *birök yana* < *birök* “eğer” + *yana* “yine” kuruluşunda bağlaçtır. Genellikle şart cümlelerinin başında bulunur (Eraslan 2012: 290). *birök yana tınl(ı)g tip yad sakıncılıg körüm turgursar yanturu yana evirilür b(e)lgüte tilikte* (BTT I: B/47-49) “Eğer yine canlı diye yabancı bakış meydana getirirse, tekrar sembolde dilekte döner.”

2.2.3.1.11.7. *inçip yana* “yine böylece, bunun üzerine, sonra”

inçip yana < *inçip* “böyle” + *yana* “yine” kuruluşundadır. Başında olduğu cümleye benzerlik ifadesi vermektedir (Eraslan 2012: 291). öz

biligsiz ters kılınçın bilmez ukmaz kim : meniñ aşnuķı ajunta kılmuş öz kılınçım meni inçe emgetür tip . inçip yana yırke tenrike burkanka ilke kanka begke işike yirinür övkileyür kut birmez igidmez tip . emti tenrim bu kutsuz kovı tınlıglar üçün ters biligin ayıg kılınçın kitermek alın çavışın yarlıkazun tenrim kim ukzun bilzünler . (TT V/14). “Benim önceki dünyada yaptığım kendi amelim bana öyle ızdırap çektirir ki diyerek kendi cahilliğiyle yanlış amelini anlayıp bilmez, böylece de yeryüzüne, Tanrıya, Burkana, Ülkeye, Hana, Beye, Hanıma öfkelenir, şans vermez, yetiştirip korumaz diyerek... Şimdi Tanrım bu talihsiz, kısmetsiz canlılar için yanlış bilgileri ve kötü amelleri yok etmek için öncelikli çareyi emredersin, (böylelikle) Tanrım anlasınlar bilsinler.”

2.2.3.1.11.8. *kaltı yana* “şöyle ki yine”

kaltı yana < *kaltı* “nasıl” + *yana* “yine” kuruluşundaki bu cümle başı edatına, yalnızca Altun Yaruk’ta rastlanmıştır. *k(a)ltı yene bo nomlug et’öz* (AY 68/23).

2.2.3.1.11.9. *kin yana* “sonra yine”

Uygurcada *kin yana* < *kin* “sonra” + *yana* “yine” kuruluşundadır. Uygurcada sık kullanılan *kin yana* “sonra yine”, Irk Bitig’de zarf görevindedir. *kanıgı ölmüş, köñeki toñmış. kanı nelük ölgey ol. beglig ol. köneki nelük toñgay. küneşke olurur ol. (a)nça bilinl(e)r : bu ırk b(a)şınta az (e) mg(e)ki b(a)r; kin y(a)na (e)dgü bolur . (IrkB 57). “(Kızın) gözde sevgilisi ölmüş, kovası (da) donmuş. Gözde sevgilisi niçin ölsün? Beydir o. Kovası niçin donsun? Güneşte duruyor. Öyle biliniz: bu fal(ın) başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur.”*

2.2.3.1.12. *yime* İle Kurulanlar

Eski Türkçe *yime* bağlacı, Uygur sahası metinlerde *amtı, ançula, ançulayu, ap, azu, azuçā, inçip, kaltı, kim, munta, ne, takı, yana* gibi sözcüklerle öbekleşerek cümle başında bağlaç olarak kullanılmıştır.

2.2.3.1.12.1. *amtı yime* “şimdi de”

amtı yime < *amtı* “şimdi” + *yime* “ve, yine” kuruluşunda cümle başı edatıdır. *amtı yime tenrim yarlıkasar, tarnı arwışımıznu ötünelim. ançulayu yime bu nom bitigig okıyur tutar ağırlayur tınlıglarig küyü küzetü tutalım, kim alku türlüğ anıgda kitzünler, adasızın tudasızın erzünler, tenrim. (TT V/368) “Şimdi de efendim buyurursa, büyü formülümüzü arz edelim. Aynı şekilde de bu yasa kitabını okuyup hürmet*

eden canlıları koruyup gözeterek tutalım, ki her türlü kötülükler gitsin, tehlikesiz sağ salim olsunlar, efendim.”

2.2.3.1.12.2. *ançula yme / ançulayu yme* “yine aynı şekilde”

Uygurca *ançulayu yme* ve bir yerde karşılaştığımız *ançula yme* yapısı < *ançula(-y-u)* “böyle, böylece, aynı şekilde” + *yme* “ve, yine” kuruluşunda cümle başı edatıdır. Başında olduğu cümleye benzerlik ifadesi vermektedir (Eraslan 2012: 291). *ançula yme* bu et’öz *kim* // // // // // *du// tutar* (M III 4/1-18). *ançulayu yme* öñre ertmiş üdteki tınl(ı)glarınñ kılğuluk buyanlarıña alkuka barça bir teg iñin öğirür m(e)n sevinür m(e)n :: (AY 152/5). “Öylece de önceki, geçmiş zamandaki canlıların işleyip tamamlama(n)mış iyiliklerine; ilerde, gelecek zamandaki canlıların işleyecekleri iyiliklerine (de) bütününe toptan, aynıymışaasına sevinir, kıvanırım.

2.2.3.1.12.3. *ap yme* “veya da, ve de”

Eski Uygurcada “veya” anlamına gelen bağlama edatı *ap*, bu çalışmada taranan metinlerde, sözcükleri birbirine bağlamaktadır; *ap yme* öbekleşmiş biçimi ise sözcükler yanı sıra cümleleri birbirine bağlayan bir yapıdadır. Bu nedenle sadece *ap yme* < *ap* “veya” + *yme* “ve, yine” öbekleşmiş biçimini ele almaktayız.

Kökeniyle ilgili olarak *ap* bağlacının Şinasi Tekin Toharcada “yahut, veya, eğer, yoksa, ya böyle, ya şöyle” anlamındaki *epe... epe* edatı ile cümle içindeki kullanılışı ve anlamının aynı olduğuna dair örneklerle *ap (yme)* bağlacının Toharca kaynaklı olduğunu söylemektedir (2001: 249). Talat Tekin olumsuzluk eki -ma/-me’nin etimolojisiyle ilgili makalesinde; *ap* olumsuzluk edatının Nanayca ve Mançuca olumsuzluk edatı *aba* ile aynı olduğunu dile getirmektedir (2003: 251).

Uygur metinlerinde “hem ... hem de” anlamında *ap ... ap* ikili yapısında bulunur (Erdal 2004: 508). *bodıs(a)t(a)olar bo montag yañın togmaksız nom taplağı atl(ı)g tütrüm teriñ bilge bilide turup ap yme içdin şınarkı nızvanılığ yağılar tölükün :: ap yme taşdın şınarkı ayıg ögli yağılar örletmekin emgetmekin ikegüni barça anşız ked sererler seriniürler ::* (AY 231/14). “Bodisatvalar bunun gibi yeniden doğmaksızın yasa kabulü adlı derin bilge bilgidendir. Veya da iç taraftaki ihtiraslı düşmanlı heyecanla.. veya da dış taraftaki kötü düşünceli düşmanlar acı çekmek ile ikisini birden istisnasız hepsine dayanırlar katlanırlar.” Orhun yazıtlarında rastlanmayan bu bağlaç, Uygur ve Karahanlı

Türkçesine ait metinlerde genellikle olumsuz fiilleri takip etmektedir (bkz. Erdal 2004: 338; Nalbant 2008: 258). *bilgisiz kişi könlü kum teg turur / ögüz kirse tolma ap ot yem önür* (KB 975) “Bilgisiz insan gönlü kumsal gibidir; nehir aksa dolmaz, orada ot ve yem bitmez.”.

İslami sahada yalnızca Rylands Kur’an Tercümesinde Uyurca eserlerdeki *ap yme* öbekleşmiş biçimi kullanılmıştır: *eger tilese Tanrı tapmagay erdimiz anda adın hiç nerseni biz ap yime atalarımız ap yime haram kıldımız nerseni* (Ku. T. 30/46a2) “Allah dileseydi ne biz, ne de atalarımız O’ndan başka hiçbir şeye tapmazdık, O’nun emri olmadan hiçbir şeyi de haram kılmazdık.”; *kaçan kim kelse ödleri kiterü kalmaslar bir öd ap yime aşnurlar* (Ku. T. 30/59b3) “Ecelleri geldiği zaman ise ne bir an geri kalabilirler, ne de öne geçebilirler.”; *ap yime tutmanlar andlarıñızni köñül kiri siziñ ara tayar bir adak anıñ bekümişinde kiñin tatar sizler eşizlikni anın kim yandıñız Tanrı yolındın* (Ku. T. 30/82b3) “Yeminlerinizi aranızda hile ve fesat sebebi yapmayın. Sonra sağlamca bastıktan sonra ayak(larınız) kayar da Allah yolundan sapmanız sebebiyle kötü azabı tadarsınız.”.

2.2.3.1.12.4. *azu yme* “ve yahut, veyahut da”

Uyurca *azu yme* “ve yahut” anlamında < *azu* “veya” + *yme* “ve, yine” öbekleşmiş cümle başı bağlacıdır. Denkleştirme edatları arasında sayılmaktadır (bkz. Temir 1956: I/65; Eraslan 2012: 279). *azu yme ulug tegirmi közüñgü bilge bilig tözlügin tüzülmek tözlüg bilge bilig tözlügin edgüti adırtlayur bilge bilig tözlügin ::* (AY 272/21). “Ve yine büyük yuvarlak ayna, bilge bilgi mahiyetini, sakın tabiatlı bilge bilginin mahiyetini iyice ayırt eden bilge bilginin mahiyetini (bilmen gerekir).”

2.2.3.1.12.5. *azuça yme* “ya da, yahut da, ve yahut, ve yine”

Uyurca *azuça yme* “ve yahut” anlamında < *azu* “veya” + *ça* + *yme* “ve, yine” şeklinde öbekleşmiş denkleştirme bağlaçlarındandır (Temir 1956: I/65; Erdal 2004: 338; Eraslan 2012: 279). *azuça yme* “ayrıca” anlamıyla istisna ifadesi de vermektedir (Eraslan 2012: 293). *eşidmek-ni[n]g azuça yme [.....] ukıtmak-nıñ bitit[mek-n]iñ[]* (AY. B13.01). “İşitmenin veya da anlatmanın, yazdırmanın...”

2.2.3.1.12.6. *inçip yme* “bu durumda, bu şekilde de”

Uyurca *inçip yme*, < *inçip* “böyle” + *yme* “ve, yine” şeklinde öbekleşmiş cümle başı bağlacıdır. Bazı metinlerde *yme inçip* biçimi de görülmektedir: ... *samaz yörüg büdser yme inçip viyakıran yañıña eyin bolmaz*

erti. (Abh.Sho. 578) "... sayılmaz, yorum tamamlanırsa da böylece Viyakıran'ın metoduna göre olmazdı". Benzerlik ifadesi taşımaktadır. *körser ertinü turuk erip : inçip yme le/mitmiş-i kamıtmuş-ı ...girmiş artamış /y/ok dyan olurgal-ı yedi yüz yıl bolmuş : (HT V59/3-8). "Gördüğünde çokça zayıfmış. Böylelikle de eğilmiş bükülmüş ... bozulmuş yoksul (olarak) istigrak oturması yedi yüz yıl olmuş."*

2.2.3.1.12.7. *kaltı yme* "eğer ki yine, ve de"

kaltı yme < *kaltı* "nasıl" + *yme* "ve, yine" şeklinde öbekleşmiş bağlaçtır. Başında olduğu cümleye sebep, sonuç ve açıklama ifadesi vermektedir (Eraslan 2012: 286). *k(a)ltı yme çambu atl(ı)g söğüt ıg[aç] tal söğütünü yimişi togmakı [bolsar].... (AY 34f/3). "Eğer ki yine, Çambu adlı söğüt, ağaç, ... dal, söğütün meyvesi olduğunda".*

2.2.3.1.12.8. *kim yme* "ki yine"

Uygurca *yme kim* bağlacının bazı metinlerde *kim yme* biçimi de görülmektedir. < *kim* "ki" + *yme* "ve, yine" şeklinde öbekleşmiştir. *bu tört sıçılıg borluk üze miñ yıl tümen küñkedeği basa togrıl erklig bolzun taplasar özi tudzun taplamasar adın kişiğe ödkürü satzun . men osmış togrılın inim içim tugmışım kadaşım kim yme çam çarım kılmazunlar (Sa 05/11-15). "Bu dört (tarafı) çevrilmiş üzüm bağının üzerinden bin yıl on bin güne kadar, sonrasında Togrıl yetkili olsun. İsterse kendisi (elinde) tutsun, istemezse başka kişiye bırakıp satsın. Ben Ozmış Togrıl'ın, erkek kardeşim, ağabeyim, akrabalarım da yine itiraz etmesinler!"*

2.2.3.1.12.9. *mo(u)nta yme* "bunda da, bu noktada"

Uygurcada açıklama ifadesi veren *mo(u)nta yme* < *mo(u)nta* "burada" + *yme* "ve, yine" yapısındadır. *bo erür biş .. monta yme bodis(a)t(a) olar 'eñ ilki alku nomlarınñ süüdin berü togmaksız öçmeksiz bar yme ermez tözinte köñüllerin turgurmak ornatmakka tayanıp kut kolunmak p(a) ramıtıg netegin bütürürler :: (AY 281/1). "Bu noktada da, Bodisatvalar ilkin bütün akidelerin çok önceden beri doğumsuz, sönmesizdir. Ve de özünde gönüllerini dinginleştirmeye, oturtmaya dayalı olarak saadet dileme faziletini nasıl (ortaya) çıkarırlar."*

2.2.3.1.12.10. *ne yme* "ya da, ne de"

ne "ve" + *yme* "ve, yine" kuruluşunda, bağlama göre sıralama ve denkleştirme bağlaçlarındandır. "ne de... ne de..." anlamıyla *ne yme...* *ne yme...* çiftli yapısında karşılaştırma edatı olarak da görülür (Temir

1956: I/67-68; Eraslan 2012: 280). *anta ötrü purnab(a)d(a)re mça [tép] tedi .. meniñ antağ küçüm küsünüm yok [kim] t(e)ñri t(e)ñrisi burhannıñ edgüsin [erдеми]ñ kēñ alkıg küleyü söz-legülük [ne] yme tere yıgıvırak ayu bēreyin (Maitr.1.14).* “Daha sonra Purnabadare şöyle dedi: Benim öyle isteğim arzum yok olduğu için tanrı Burkan’ın iyiliğini erdemini, açık seçik, genişçe söyleme ve de derleme (yaparak) söyleyeyim.”

2.2.3.1.12.11. *takı yme* “ve, ve yine, tekrar”

Uygurca “ve yine, ve de” anlamlarındaki *takı yme* öbeği < *takı* “ve” + *yme* “ve, yine” kuruluşundadır. Cümlelerde sıralama, sebep, sonuç, açıklama ifadelerinde bulunmaktadır (Hacıeminoğlu 1992: 255; Ş.Tekin 1992: 95; Eraslan 2012: 286). *bo iki et’özler tözi yok ermez yme bar titirler .. takı yme yöleştürser kök kalık ara umulıp titrü tül tüşeyü tülinte yine ulug suvka et’özi tokıtılıp barır erken iligi üze koldamlayu .. (AY 75/17).* “Bu iki vücudun esası yoktur da var derler. Ve de karşılaştırılırsa mavi gökyüzü arasında umut edilip, gerçek düş görerek ve büyük suya bedeni çarpılıp giderken...”

2.2.3.1.12.12. *yana yme* “ve yine, tekrar, onun için, bunun için, sonra da”

Eski Türkçe *yana* ve *yme* bağlaçları, Uygurcada ve Karahanlı Türkçesinde *yana yme* şeklinde öbekleşmiş olarak da karşımıza çıkmaktadır. *yana yme* < *yana* “yine” + *yme* “ve, yine” şeklindedir. Bulunduğu metne göre “ve yine, tekrar, onun için, bunun için, sonra da” gibi çeşitli anlamlara gelmektedir (Eraslan 2012: 287). *yılayu b(e)lgürtüp nandı atl(ı)g .. idacı kızı körki üze .. t(e)ñri birle sünüşüp .. ürüg uzatı utar siz .. udaçı erür siz ür üdün .. yırtınçüde turgalı .. yene yme siz yavız kadır kılıkıg .. ulug azrua körkitmiş .. tört törlüg yig şastırıg .. yivli belgürtme arvışıg .. kalısız barçanı bilmiş siz .. (AY 491/7).* “Kimi zaman Nanti adlı sığırtmaç olan kız biçiminde görünürsünüz. Tanrılarla ihtilafa düştüğünde her zaman kazanırsınız. Dünyalarda uzun süre kalırsınız ve de yüce Ezrua’nın gösterdiği kötü yaradılışı dört türlü bilgeliğin yorumlarını eksiksiz bütünüyle bilirsiniz.”

Karahanlı Türkçesinde Kutadgu Bilig’de *yana ma* şeklindeki türeviyle ve *yana....yime* şekliyle geçmektedir. Rylands Kur’an Tercümesinde de Uygur metinlerinde olduğu gibi *yana yime* biçimi kullanılmıştır. *yana ma ayıttı tilekiñ ne ol / negü iş kılur sen kerekiñ ne ol (KB 525)* “Yine tekrar sordu: Dileğin nedir, ne iş yaparsın, bir şeye ihtiyacın var mı?”; *yana sözledin sen yime sözledim / sewe baktıñ erse yüzüm kiz-*

ledim (KB 665) “Sen tekrar konuştun, ben de cevap verdim; sevgi ile bakınca, yüzümü sakladım.”; *yok kim idim hakkı kopargaylar sizlerni yana yime ukturgaylar sizke anı kim kıldınız ol tanrı üze asan turur* (Ku. T. 38/69a3-b1) “Hiç de öyle değil, Rabbime and olsun, mutlaka diriltileceksiniz, sonra da yaptıklarınız size elbette haber verilecektir. Bu, Allah’a kolaydır.”

2.2.3.1.13. Diğerleri

2.2.3.1.13.1. *ançulayu ma* “bunun gibi, böylece”

Eski Türkçe pekiştirme ve bağlama edatı *ma*, Uygur metinlerinde *ançulayu* bağlacı ile birleşerek *ançulayu ma* şeklinde cümle başında kullanılmıştır. *ma/me* “da/de, dahi” karşılığındaki pekiştirme edatı Batı Türkçesinde devam etmemiştir (Hacıeminoğlu 1992: 120; Eraslan 2012: 294). Ancak Dede Korkut’ta ve Anadolu ağızlarında bu edatın kalıntılarına rastlanmaktadır (bkz. Karahan 1996: 227, Atay 2002: 827, Üstüner 2003: 221-222, Demir 2014: 118). *ma/me* edatı, da-ima sözcüğünün sonuna gelmekte ve ses uyumuna uymaktadır (Hacıeminoğlu 1992: 248). Gabain, sona gelen *ma/me* edatının, < **yim-*’den “yine, ve, da” anlamında *yime* edatının bir değişkesi olduğunu kabul etmektedir. (1988: 291). Bkz. *ma* “da” anlamında bağlaç (Temir 1956/I: 57). *ançulayu ma* yapısına, taranılan eserler arasında sadece Maniheist çevrede rastlanmıştır. ... *ol ödün azın inçe küçlüg bolur .. k(a)ltı oot kurug oturug küy’ügürçe .. t(a)kı k(a)ltı balak suv içre yüzerce .. k(a)ltı urug evin yöp’üg yirde örerçe .. ançolayuma azın et’öz içre inçe küçlüg bolur ..* (M I 17/10-18). “O zaman azlığın öyle güçlü olur.. Şöyle ki ateş kuru odunu yakarcasına ... ve şöyle ki balık su içinde yüzercesine ... Şöyle ki tohum tane kırmızı yerde büyürcesine ... Böylece azlığın vücut içinde bu şekilde güçlü olur.”

2.2.3.1.13.2. *anı üçün* “bunun için”

Eski Türkçede sebep ve amaç bildiren *anı üçün* < **a* zamirinin yükleme durumu + *üçün* edatı kuruluşundadır (bkz. Hamilton 1998: 134; Bang 1996: 25-26).

uçun/üçün/içün/için “hakkında, hususunda, dolayısıyla, sebebiyle, yüzünden, maksadıyla” anlamında < *uç+u-n* kuruluşunda sebep ve gaye bildiren çekim edatıdır. *üçün* edatının kökeniyle ilgili olarak bkz. (Gabain 1988: 301; Hacıeminoğlu 1992: 98; Ş. Tekin 1992: 95). Eski Türkçede yalın sözcüklerle (*tınlıglar üçün* gibi), iyelik ekli söz-

cüklerle (*yonşurtukın için* gibi), isim-fiillerle (*yarlıkaduk için* gibi), *ne* soru edatı ile (*ne için* gibi), zamirlerin ilgi hâli ile (*mini için*, *anı için* gibi) kullanılmıştır (Hacıeminoğlu 1992: 99).

Soyut anlamlı edatlar içerisinde gösterilen *üçün*, sadece isme değil aynı zamanda cümlelere de etki eder (Erdal 2004: 404). Erdal, Uy-gur metinlerinde –gAll eki ile biten cümlelerin devamında *anı için* yapısının bağlama işlevinde bulunduğu dikkat çekmektedir: *men sini nizvanı kadgu ... tarkarıp arxant kutın bulturgalı anı için sürüp üntürdüm* “Ben senin arhathood şansını bulman ve ihtiras kaygısından kurtulman için sürgün ettim” (2004: 512). *itigligniñ yörügi timin ok için :: anı için kin söylemiş ol*. (Üçitig 101a/9). “Şartlı durumun iza-hı geniş olduğu için bunun için sonra söylemiştir.”

Karahanlı Türkçesinde, Rylands Kur’an Tercümesinde sebep ve açıklama göreviyle cümle başında bulunmaktadır: *anın için anların yanıtı tokuşurlar tanrı birle yalavaçı birle yoriyur katıglanurlar yer içinde artatur* (Ku. T. 27/42a1-3). *eger yüz ewürseler bilgil anın için tileyür tanrı kim tegürse olarka amarının yazukları birle bütünlükün üküşrek boğundın fasıklar* (Ku. T. 27/55b1) “Eğer yüz çevirirlerse, bil ki şüphesiz Allah, bazı günahları sebebiyle onları bir musibete çarptırmak istiyor. İnsanlardan birçoğu muhakkak ki yoldan çıkmışlardır.”

2.2.3.1.13.3. *antada öñi* “ondan başka, bundan başka”

Uygurca *antada öñi* yapısı < *anta* “onda” + *da* bulunma durumu + *öñi* “başka, ayrı” kuruluşunda cümle başı bağlacıdır bk. (Erdal 2004: 204). Cümleleri zaman bakımından sıralar. Uygurca *anta basa* bağlacıyla aynı anlam ve işlevdedir. *antada öñi arkant pratikubutlar ulatı kamağ şrawıklar, azu kamağ nızwanılarıg basmış yalañuklar bilgeler alku muni bilmez ukmaz, ötkürü umazlar*. (TT V/206). “... Bundan başka Arkant Pratikubutlar ve bütün Şrawıklar veya bütün ihtirasları bastırmış insanlar, bilginler bütünüyle bunu bilmez, anlamaz ve vaaz etmezler.”

2.2.3.1.13.4. *eñ kininte* “en sonunda, nihayet”

En üstünlük derecesi gösteren *eñ* ve “sonunda” anlamındaki *kininte* birleşimindedir. *kininte* < *kin* “sonra” + teklik ikinci kişi iyelik eki + zamir n’si + bulunma hali eki kuruluşundadır. Uygurca metinlerde, “en sonunda” anlamıyla, genellikle sonucu gösteren cümlelerin başında bulunur. Temel görevi cümle içinde zarf olmakla birlikte, cümle başında bulunduğu önceki cümleyle ilgi kuran bir bağ-

laçtır. ...tükel ülüglüg togar.. en kininte burkan yolına kirür.. (TT I/154).
 "...tamamen kısmetli doğar, en sonunda Buda'nın yoluna girer."

2.2.3.1.13.5. *mundata ulatı* "Bundan başka, bunun devamında, bunun yanı sıra"

Uygurcada, işaret zamirleri +dA durum ekiyle *anta*, *munta*, *muntada*, *antaça*, *mundaça*, *antada*, *antadin* vb. şekillerde birleşerek yeni anlamlar kazanırlar. Bu türden bir yapı olan *muntada* sözcüğüne, *ulatı* eklendiğinde "bunun yanı sıra" anlamı verilir. Benzer biçimde *muntada ken* "bundan sonra", *muntada öñre* "bundan önce", *muntada üstün* "bunun üzerine", *muntada adın* "bunun dışında" gibi örnekler çoktur (Erdal 2004: 204). Sıralama cümlelerinde görev alan bir bağlaçtır. *montada ulatı* ülgüsü .. *sansız edgü edrem[i]* .. *iýin kelgeý olarnıñ .. köñülteki küsüşçe .. birök usar monılayı .. bu törüşçe yorıǵalı .. odgurak bütgeý bo işi* .. (AY 487/1). "Bundan başka sayısız, iyilik ve erdem gönüllerindeki istekleri doğrultusunda yerine gelecek. Eğer bu kurallara göre yürümeyi başarabilirse, bütünüyle bitecek bu işi."

2.2.3.1.13.6. *ol ödün* "o zaman, bunun üzerine"

ol ödün < *ol* "o" + *ödün* "zaman" kuruluşundadır. Ş.Tekin +n ekiyle kurulmuş zarf grubu içerisinde değerlendirmiştir (1992: 101). *küniñe tıdıǵsız berdi ol ödün mançları buyrukları eşidip kanka inçe tęp ötüntüler* (Hamilton VIII/6). "Günlerce engelsiz verdi. Bunun üzerine, sadık dostları, bakanlar, bunu işitince, hana şöyle arz ettiler."

2.2.3.1.13.7. *yme ançulayı* "yine aynı şekilde"

yme ançulayı "bunun gibi, böylece" anlamlarda, benzerlik ifadesi veren bir bağlaçtır ve cümlelerin başında bulunur (Hacıeminoğlu 1992: 120; Eraslan 2012: 291). *ançulayı yme*, *ançulayı ok yme* biçimleri de vardır (Temir 1956/I: 52). *ikinti ada öçüǵü üçün sakınç ayı birelim [.] inir ogurta tagdın sınar yüzlenip yme ançulayı sakınç kılıp tarni sözlemiş kergek [.]* (TT V A.75). "İkinci tehlike olan üçü için kaygı duyarak söyleyelim. Şafak vaktinde dağ tarafından yola çıkıp yine aynı şekilde düşünce ile öğretiyi söylemeliyiz."

2.2.3.2. Üçlü Öbekler

Uygurcada, çeviri yapılan dilden bire bir aktarılmış yapılar olduğu anlaşılan üçlü öbekli bağlaçlar bulunmaktadır. Yalnızca Uygurca eserlerde görülen üç sözcükten oluşan bu bağlaçlara Türkçe karşılık vermek zordur.

2.2.3.2.1. *kaltı İle Kurulanlar*

2.2.3.2.1.1. *ançulayu ok kaltı “aynı şekilde sanki”*

< *ançulayu* “böylece” + *ok* pekiştirme edatı + *kaltı* “nasıl” yapısındadır. Benzerlik ifade etmektedir. *nomlamakınız iyin aç a adıra okitur siz .. ançulayu ok k(a)ltı .. tag kısıl yanıkusı tegin .. yalanuzın t(e)ñrim siz yme ..udunuz bilgeli ukgalı .. anı üçün birte adın öñi kölüngü yok titir ..* (AY 334/25). “Öğretiminize göre açık seçik okutursunuz.. Aynı şekilde sanki dağ ve vadi yankısı gibi.. Yalnızca Tanrım siz yine.. maiyetiniz bildiğiniz ve idrak ettiğinizden bu yana .. onun için bundan başka renkli araçlar yok denir.”

2.2.3.2.1.2. *azu yme kaltı / azuç a yme kaltı “ve de şöyle ki, veya da sanki”*

azu yme kaltı < *azu* “veya” + *yme* “de, ve” + *kaltı* “nasıl” kuruluşundadır. Benzerlik ifadesi taşımaktadır. Bunun yanı sıra Altun Yaruk’ta bir yerde geçen *azuç a yme kaltı* < *azuç a* “veya” + *yme* “de, ve” + *kaltı* “nasıl” yapısı da aynı işlevdedir. *amrak karları udu bir birem ök oğlagu oğlanı basa b(a)rmişça azu yme kaltı bilge bahşılar udu boşgutçı tıtsılar yorıyurça ulug ulug bramanlar .. bilgeleri-i uluş balık sayukı bay bayağut kişiler tıkmış teg yolta sığışmadın töz-ün maytri bodis(a)vtag körgeli küsüşin basa yorıyurlar ..* (Maitr.2.10) “Sevgili babalarının ardından biricik oğlu gitmiş gibi veya da sanki bilge üstadların ardından eğitmen talebelerin yürümesi gibi yüce yüce bramanlar, bilgeler, ülkedeki zengin seçkin kişiler yolda sıkıntısızca solu Maytri Bodisatva’yı görmeyi isteyerek yürüyorlar”.

2.2.3.2.1.3. *takı ançulayu kaltı “Ve de şöyle ki”*

Açıklama ifadesi taşıyan *takı ançulayu kaltı* < *takı* “ve” + *ançulayu* “böylece” + *kaltı* “nasıl” kuruluşunda bir bağlaçtır: *t(a)kı ançulayu k(a)ltı* *üdüñ b(a)zgan kışgaç kim k(e)ntü ol ok temiren etilmiş ol.. y(a)na k(a)mag temireg k(e)ntü yançar ..* (M I 8/9). “ve de şöyle ki, o zaman çekiç, kerpeten şöyle ki kendisi bizzat demirden yapılmıştır. Yine bütün demiri kendisi kırar.”

2.2.3.2.1.4. *takı inçe kaltı “ve şöyle ki”*

Mani metinlerinde rastladığımız *takı inçe kaltı* < *takı* “ve” + *inçe* “böyle” + *kaltı* “nasıl” kuruluşundadır. Cümle başında bulunarak benzetmeye dayalı açıklama yapan bir bağlaçtır: *t(a)kı inçe k(a)ltı tonnuñ bitı .. kim kişi neñ t(e)risinte önüp .. y(a)na kişi neñ kanın k(e)ntü sorar ..* (M I 8/13). “Ve şöyle ki kişafetin bitı ki kişinin derisini açar ve kişinin kanını kendisi emer.”

2.2.3.2.1.5. *takı yme kaltı “ve yine”*

Sebeup, sonuç ve açıklama ifade eden (Eraslan 2012: 286) bağlaçlar arasında sayılan *takı yme kaltı* < *takı “ve”* + *yme “ve, de”* + *kaltı “nasıl”* kuruluşundadır. *takı yme k(a)ltı* *neteg amitaayusı atl(ı)g t(e)ņri burkan vı-ayaprabı atl(ı)g t(e)ņri burkan kalyanaprabı atl(ı)g t(e)ņri burkan utaranadı atl(ı)g t(e)ņri burkanta ulatı monı monulayı ņre ertmiş ayagka tegimlig bğ biliglig burkanlar k(a)ltı neteg ņre ertmiş kin kelteçi amtı k-znr bo  üdlerte adınlar teginlk tş et’zli b(e)lgrtme et’zli zelik-siz yig üstünki kni tz tuymak burkan kutın bulu y(a)rlıkamışların krkiti y(a)rlıkap nomlug tilgen evirip ülgüsüz sansız tınl(ı)glarig ozguru kutgaru y(a)rlikadılar :: (AY 173/11). “Dahası şöyle ki, nasıl Amitayus adlı tanrı Buda, Vijayaprabha adlı tanrı Buda, Kalyanaprabha adlı tanrı Buda, Uttaraniti adlı tanrı Buda ve diğer bu şekilde önceden geçmiş, saygıya değer bilgelik sahibi Budalar, yle ki, nasıl önceden, geçmiş; ilerde, gelecek (ve de) şimdi, görünür bu zamanlarda, başka-larının ulaşması için ödül vücutlu, belirtme (= başkalaşmış) vücutlu, daha üstü bulunmayan, mükemmel, (en) stn, doğru-düz sezmek (adlı) Buda kutsallığını bulabildiklerini gösterip, öğreti tekerleğini virip, hadsiz hesapsız canlıları kurtarıp buyurdular.”*

2.2.3.2.1.6. *yana yme kaltı “ve de şöyle ki”*

Uygurcada *yana yme kaltı* < *yana “yine”* + *yme “ve, yine”* + *kaltı “nasıl”* kuruluşundadır. Açıklama cümlelerinin başında bulunmaktadır: *yene yme k(a)ltı* *alku buşılar arasınatı nom buşıg kamağda başdınkı yig ol tip y(a)rlıkayur m(e)n :: anı n kavşıkıya inçe bilgil  erdinilerke ağır ayag tapıg udug kılınmış buyan edgü kılınç yilikdin snkdin brki süzük kirtgünç ze isig özin tite  erdinig umug mağ tutup  mağ almak buyan edgü kılınka yitmez .. (AY 178/6). “Ve de şöyleki bütün sadakalar arasında öğre-ti sadakasını ‘hepsinden üstün ve mükemmeldir’ diye buyururum. Onun için ey Kavsika şöylece bil:  mcevhre saygı (iki) (gösterip) hizmet etmiş (olmak), iyi davranışı (ve) iliğinden kemiğine kadar temiz inanç ile sıcak (tatlı) canını terk edip,  mcevhre umut, sığınak kabul edip,  sığınak saymak (da) iyi (iki) davranışa yetmez..”*

2.2.3.2.2. *kim İle Kurulanlar*

2.2.3.2.2.1. *anı n kim “bunun için ki”*

anı n kim < **a(n)* zahirinin yükleme durumu + *n “için”* + *kim “ki”* kuruluşundadır. *anı n kim* *ol beg-lerig taştın öntürüp samtso aarı ina tnti* : (HT VI 15/0-5). “Onun için ki o beyleri dışarıya kararak Samtso stad şöyle arz etti.”

2.2.3.2.2.2. *anta birök kim “öyle ki eğer”*

anta birök kim < *anta* “ondan” + *birök* “eğer” + *kim* “ki” kuruluşundadır. Altun Yaruk’ta açıklama cümlelerinin başında görülür. *tört bölük süü b(e)lgürtser altun kümüş vaydurı sıparır ulatı yiti erdinilerin adruk adruk öñi öñi esringü ed tavarların tolu ulug ulug ağılıklar körkitser .. anta birök kim* *kayu tümke bilersiz yalañuklar erser .. ötrü olar ol antag yilviniñ tözin tüpin ad<ı>ra bilmedin ol yilvi küçinte b(e)lgürtmiş tınl(ı)glarınıñ körkin meñizin körmek üze ünin çoğısın eşidmek üze inçe tip sakınurlar :: (AY 384/16). “Dört bölük asker gösterse altın gümüş billur misk hepsi yedi mücevherini ayrı ayrı farklı farklı mal mülklerini dolu büyük büyük hazineler gösterse.. Öyle ki her biri tamamen bilgisiz insanlar olsa.. Ondan dolayı öyle sihrin üstünü altını ayırmadan o sihir gücünde göstermiş canlıların güzelliğini benzini görmek için sesini işitmek için şöyle deyip düşünürler..”*

2.2.3.2.2.3. *mo(u)nta birök kim “burada eğer ki”*

Hüentsang Biyografisinde rastladığımız *mo(u)nta birök kim* < *mo(u)nta* “bundan” + *birök* “eğer” + *kim* “ki” kuruluşundadır. Açıklama cümlelerinin başında bulunmaktadır. *inçe tıp tidürti : munta birök kim bu şastr-daki bir ky-e uj-ıkıg tevlisiz-in yörügsiz-in sıgalı buz-galı kı-lınsar ötüñürbiz: (HT V17/18-25). “şöyle deyip söyletti : Burada eğer ki Şastr’daki ky-e uj-ıkıg hilesizini, yorumsuzunu kırmak bozmak için yapsa ricada bulunuruz (dua edip isteriz).”*

2.2.3.2.2.4. *takı yme kim “ve yine”*

takı yme kim < *takı* “ve” + *yme* “ve, yine” + *kim* “ki” kuruluşunda bağlaçtır. Eraslan, sebep, netice ve izah ifadesi veren kelime grubu hâlinde olan cümle başı edatları arasında göstermiştir (Eraslan 2012: 287). Bağlam içerisinde bir çok işlevi bulunmaktadır. Bkz. 3.98. *takı yme kim* *kayu uzun tonlug tişi tınl(ı)glar bo t(e)ñri t(e)ñrisi burkanıg b(e)k katıg süzüük kirtgünç köñülin üküş atayu öğretig kılsarlar et’öz kod(ı) karsug üdte ol t(e)ñri t(e)ñrisi burkanıg körgeli bolgaylar .. (AY 190/18). “Hatta bazı uzun giyisili dişi canlılar, bu, tanrılar tanrısı Budayı sıkı, sağlam, temiz inanca gönülle pek çok (kez) anıp ders çalışsalar, vücudun bırakılacağı anda, o, tanrılar tanrısı Budayı görebilecekler.”*

2.2.3.2.3. *yana İle Kurulanlar*

2.2.3.2.3.1. *ançulayu ok yana “aynı şekilde de”*

Altun Yaruk’ta geçen ve benzerlik ifade eden *ançulayu ok yana* bağlacı < *ançulayu* “böylece” + *ok* pekiştirme edatı + *yana* “yine” kuru-

luşundadır. *ançulayu yana* “aynı şekilde” ile aynı işlevdedir (Temir 1956/I: 53). *antağ ol antağ ol tözünler oğlıya k(a)ltı s(e)n ötünmiş teg inçip bo dadı tıgme tuyunmak köñülüg soğançığ tatıglıg inçge nomnuñ işi ködü-gi itmeki yaratmakı alku barça bultukmaz .. ançulayu ok yene tuyunmakda :: köñül yme bultukmaz .. bodı tıgme tuyunmakıg yene sözlegeli bultukmaz :: (AY 202/19). “Öyle asillerin çocuklarına eğer sen arz etmiş gibi bu ... her bir hissetme gönü şirin, tatlı, ince kanunun işi ve ameli, yaratması bunların hiçbirisi bulunmaz. Aynı şekilde yine hissetmek için.. gönül de bulunmaz.”*

2.2.3.2.3.2. *anta kin yana* “ondan sonra da”

anta kin yana < *anta* “ondan” *kin* “sonra” + *yana* “yine” kuruluşundadır. Sıralanan cümleler arasında yer almaktadır: *samtso /aç/ari bu orun-ta ygrmi kün /tur/dı : anta kin yana öñtün /tag/dın bulunça beş kün /yo/rıdı erdi : (HT V59/8-11). “Eğitmen Samtso bu yerde yirmi gün kaldı. Ondan sonra da doğuda dağ yönünde beş gün yürüdü.”*

2.2.3.2.4. *yme ile Kurulanlar*

2.2.3.2.4.1. *ançulayu ok yme* “ayrıca da”

ançulayu ok yme < *ançulayu* “böylece” *ok* pekiştirme edatı + *yme* “ve” kuruluşundadır. Bkz. Temir 1956/I: 52. *ançulayu ok yme* *bo* iki törlüg nomlar adırtısız tüp tüz tutdaçı ök(!) erip bolarnıñ ok küçinte erkince tapınça işlegülük iş ködügüg bütürgeli bultukar :: (AY 52/9). “Ayrıca da bu iki türlü kanunları ayırmaksızın dos doğru tutacak olanların da gücünden, kuvvetince yaptıkları amelleri tamamlamış olurlar.”

2.2.3.2.4.2. *anı üçün yme* “Onun için de”

Uygurca *anı üçün yme* < *anı* “bunun” + *üçün* “için” + *yme* “ve” yapısındadır. Yalnızca Altun Yaruk’ta açıklama ifadesiyle kullanılmıştır: *tavar buşı yalanuz az nızvanıg ok kever kücsiretür .. anı üçün yme kavşı-kiya ötügl’lçi bolmakdın turmuş buyan edgü kılınç ülgülençsiz tenlençsiz yöleştürgülüksüz titir :: (AY 163/9). “Mal sadakası yalnız hırs (ve) tutkuyu (Klesa) zayıflatır, güçsüzleştirir. İşte o sebeptendir ki, ey Kavsi-ka, ricacı olmaktan meyadana gelmiş iyi davranış hadsiz hesapsız (ve) (dahi) benzersizdir.”*

2.2.3.2.4.3. *inçip yme ok* “Bu durumda da”

Üç İtigsizlerde rastladığımız *inçip yme ok* < *inçip* “böyle” + *yme* “ve” + *ok* pekiştirme edatı kuruluşundadır. Açıklama ifadesi taşımaktadır.

tört kirtül(e)rde tutulmakduk üçün inçip yme ok bar üçün tıtağı tutul-
durup turgurguluk akıgsız nomta kergeklep sözlemiş erür (Üçitig 100b
/6). “Dört gerçeklerde tutulmadığı için. Bu durumda da asravasız
dharma’da alıkonur durduracak sebebi var olduğu için, sönme
gerçeğini gerek görüp söylemiştir.”

2.2.3.2.5. Diğerleri

2.2.3.2.5.1. *ne yme amtı* “ve de şimdi”

Mani metinlerinde rastladığımız *ne yme amtı* bağlacı < *ne* “ve” + *yme*
“ve” + *amtı* “şimdi” kuruluşundadır. Sıralama ifadesi taşımaktadır.
inçe tipü y(a)rlıkayur ne yme amtı siz kızargar svagg ogulan(ı)m iniler(i)
m (M III 4/4). “Şöyle diyerek buyurur: Ve de şimdi, siz ... evlatlarım,
kardeşlerim”.

2.2.3.2.5.2. *ötrü antada kin* “sonra bundan sonra”

Altun Yaruk’ta görülen bu bağlaç öbeği, zaman bakımından cüm-
leleri sıralamaktadır. *olar barmış-[ta] kin ötrü m(e)n enç boltum tēp*
tēti ::ötrü antada kin ol kunçuylar kün küniñe edgü bolup öñreki teg igsiz
kem[siz bol]tı :: (AY 20/17). “Onlar gittikten sonra, ben rahatladım
diye söyledi. Sonra bundan sonra bu prenses günden güne iyi olup,
önceki gibi sağlam oldu.”

2.2.3.2.5.3. *ötrü ol ödün* “sonra o vakit”

ötrü ol ödün < *ötrü* “sonra” + *ol* “o” + *ödün* “zaman” kuruluşunda, za-
man bakımından sıralama yapan bir bağlaçtır. Ayrıca bkz. (Ş.Tekin
1992: 101). *y(a)vlak sakınç sakın[*...] küñiledi=i .. ötrü ol üd[ün] hormuz-*
ta t(e)ñri=i beş t(e)ñri=i küç[i] y(a)rok üzütler ş(ı)mnuka=h [iki] törlüg
yeklerke ü[...] üñd[**]müz ..* (MTT0851-0870). “Kötü düşünce düşün[-
düşünde] .. kıskandı. Sonra bunun üzerine, Hormuzta tanrı beş tan-
rı gücü, ışıklı iki türlü şeytanlara.....-dık.”

2.2.3.2.5.4. *takı yme birök* “ve yine eğer”

Uygur dönemi eserlerinde ender rastlanan *takı yme birök* bağlacı <
takı “ve” + *yme* “ve, yine” + *birök* “eğer” kuruluşundadır. Eraslan,
“sebeplere, netice ve izah ifadesi veren kelime grubu hâlinde olan cüm-
le başı edatları” arasında göstermiştir (Eraslan 2012: 286). *takı yme*
birök bu üç miñ ulug yir suvda tolu yavlak yek içgek erser... (Kuanşi:
29-30) “ve yine, bu sayısız memleketlerde birçok kötü (insan yiyen)
devler bulunsa...”

2.2.3.2.5.5. *yme kim inçip “yine böylece”*

Başında olduğu cümleye benzerlik ifadesi veren, *yme kim inçip* yapısı < *yme* “ve, yine” + *kim* “ki” + *inçip* “böyle” birleşimindedir (Eraslan 2012: 292). *buyan evirmek bir namoratnatıray(a)ya imaho yme kim inçip ol arıg örtügsüz nomlug et’özke yükünür m(e)n .. y(a)ruk çoğsıramaksız tüş et’özke yükünür m(e)n ..* (AY 678/1). “Sevabın tevcihi bir Namoratnatıraya.. yine böylecedir.. temiz, gizli olmayan, akide sahibi vücuda saygı gösteririm.”

2.2.3.3. Dörtlü Öbekler

Uygur metinlerinde yer yer dört öbekli bağlaçlarla karşılaşılır. Bu yapıdaki bağlaçlar, Türk dilinin başka hiçbir döneminde ve sahasında görülmez. Aslında Uygurcada da bu yapıdaki örneklerin çoğu tek örnektir. Tek bir metinde bulunup başka bir metinde yer almazlar. Taranan metinlerde tespit edilen *anta birök yene kim*, *azu yme kaltı birök*, *takı yme ançulayu kaltı*, *takı yme inçe kaltı*, *takı yme anta-da basa* şeklindeki bağlaçların Türkçe karşılıklarını vermek zordur. Ancak öbek içerisindeki bütün bağlaçların işlevlerinin devam ettiği görülür.

2.2.3.3.1. *anta birök yana kim “Ondan dolayı da şöyle ki”*

< *anta* “ondan” + *birök* “eğer” + *yana* “yine” + *kim* “ki”. Bu yapıya yalnızca Altun Yaruk’ta rastlanmıştır. Altun Yaruk bilindiği, aslı Sanskritçe yazılmış, daha sonra Çince ve başka dillere çevrilmiş Budizmin öğretilerinin yer aldığı bir eserdir. X. yüzyılda *Şinjo Şeli Tutun* tarafından Çince’den Uygurcaya çevrilmiştir. Sadece bu metinde geçen bağlaç öbeğinin, çevrildiği dilden bire bir aktarma olduğu anlaşılıyor. Türkiye Türkçesindeki karşılığını tam olarak vermek zor olmakla birlikte metinde “açıklama” işlevi dikkat çekmektedir. ... *kinki tüpin çınkaru bugünü bilü umazlar .. anta birök yene kim kayu bilge yalanjuklar erserler olar yene neñ antag sakınmazlar :: inçip ol antag yilvoiniñ tözin tüpin yme adırtlıg bilirler ..* (AY 385/7). Metni “doğrusunu bilemezler dahası, hatta herhangi bir bilgin kişi de yine öyle düşünmezler” şeklinde çevirebiliriz.

2.2.3.3.2. *azu yme kaltı birök “ve de eğer şöyle ki”*

< *azu* “veya” + *yme* “ve” + *kaltı* “nasıl” + *birök* “eğer” birleşiminde bir bağlaçtır. *azu yme kaltı birök* bağlacı da sadece Altun Yaruk’ta tanıklanmıştır. Bu yapının da Çince’den bire bir çeviri bir bağlaç olduğu açıktır. Tam olarak anlam vermek zor olmakla birlikte, kendinden

önceki cümleyi “açıklama” işlevi anlaşılmaktadır. *t(e)ṇri t(e)ṇrisi burhan şarırın ..azu yme k(a)ltı birök eşgek irinin neşede bumba atl(ı)g yimiş teg kızıl öñlüg bultukup ked uz oynayıp yırlayı bödigeli udokda .. ançata temin tilegölük ol ..* (AY 34ğ/10). “Tanrılar Tanrısı Burkan’ın hatırasını, ve de eğer şöyle, eşek irinin ne kadar Bimba adlı yemiş gibi kırmızı renkli bulunup çok ustalıkla oynayarak şarkı söyleyerek ... şöyle hemen dilemeli.”

2.2.3.3.3. *takı yme ançulayı kaltı “Ve de şöyle ki”*

< *takı* “ve” + *yme* “ve, yine” + *ançulayı* “böylece” + *kaltı* “nasıl” birleşiminde “ve de şöyle ki” anlamında bir bağlaçtır. Bu bağlaç yalnızca Mani metinlerinde görülmektedir. Kendinden önceki ifadeyi “açıklama” işlevinde bulunmaktadır. .. *t(a)kı yme ançulayı k(a)ltı kuz’ı bozagu et’özi tegşilip arslan oğlu bör’i oğlu bol’up tugsar .. ol ödün y(a)na k(e) ntü sürüg udug kuyanug alk(a)nur yok kılır* (M I 8/4). “Ve de şöyle ki, kuzu buzağı vücudu değiştirilip aslan yavrusu, kurt yavrusu olarak doğsa, o zaman da kendi sürüsü nesli tümüyle yok olur.”

2.2.3.3.4. *takı yme inçe kaltı “ve de şöyle ki”*

< *takı* “ve” + *yme* “ve, yine” + *inçe* “şöyle” + *kaltı* “nasıl” birleşimindedir. *takı yme inçe kaltı* öbeği içerisindeki her bir bağlaç kendi anlamını korumaktadır. Yani *takı* sıralama, *yme* pekiştirme, *kaltı* benzetme işlevlidir. *kuşug ölüür .. t(a)kı yme inçe k(a)ltı oot kim ıgaçdan öñüp .. y(a)na ıgaçağ örteyür* (M I 7-8). “Kuşu öldürür. Ve de şöyle ki ateş, ağaçtan yükselir ve ağacı yakar.”

2.2.3.3.5. *takı yme antada basa “ve de bundan sonra”*

< *takı* “ve” + *yme* “ve, yine” + *antada* “ondan” + *basa* “sonra” birleşimindedir. Yalnızca Maitrisimit’te geçen *takı yme antada basa* bağlaç öbeği ekleme işlevinde kullanılmıştır. *enetkek êlteki vaybaş şasatar yaratağayı koyranagayave sangabatre gunaprabe manortay-da ulatı bahşılar kutıña yükünür m(e)n .. takı yme antada basa üküş törlüg nom bitig êtdiler yaratdılar sakantile işvarişüre gotike matarçete aşvagoşeda ulatı bodi-s(a) vt bahşılar kutıña ayayu ağırlayı yinçürü yükünür m(e)n* (Maitr.0.12). “Hint ülkesindeki Vaybaş şastırı yaratan Koyranagayave Sangabat-re Gunaprabe Manortay’dan başka diğer bahşıların kutsallığına secde ederim. Ve de bundan sonra çok türlü kanun kitabı yazdılar yarattılar. Sakantile, İşvarişüre, Gotike, Matarçete, Aşvagoşe ve diğer Bodisatav bahşıların kutsallığına saygı ve hürmet göstererek secde ederim.”

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

İŞLEVLERİ BAKIMINDAN BAĞLAÇLAR

Bağlaçların metin içindeki işlevlerine ve kullanılış biçimlerine göre incelendiği bu bölümde, Uygurca bağlaçlar alfabetik sırayla ele alınmıştır. Bu bölümde, bağlam içerisinde, bir bağlacın ne kadar işlevi varsa, hepsi gösterilmiştir. Bazı bağlaçların ise, yalnızca bir metinde ve bir defa geçmesi nedeniyle, sözcüğün sadece anlamı verilmiş, kullanılış biçimiyle ilgili bir genelleme yapılamamıştır.

Eski Uygurca metinlerde geçen ve cümleler arasında ilişkiler kuran bağlaçlar şu şekildedir:

3.1. *amtı* “şimdi, böylece, ayrıca, öyleyse”

Eski Türkçede temel anlamı “şimdi” olan *amtı*, Uygurca metinlerde zaman zarfından başka “şimdi, böylece, ayrıca, öyleyse, bu durumda, bu noktada” gibi anlamlarla cümle bağlayıcısı olarak cümleler arasında ilişki kurmaktadır.

Uygurcada cümle bağlacı olarak *amtı* bir kaç işlevle görülmektedir. Sebep gösterici bir işlevle “bu nedenle, bu bakımdan, öyleyse, bu noktada” şeklindeki anlamlarla cümleleri bağlamaktadır. Aşağıdaki [1] numaralı tanıkta bağlaçlı ikinci cümle “şimdi bu durumda” anlamlarında şarta bağlı bir gerçekleşme ifadesi taşımaktadır. Birinci cümledeki durumun gerçekleşmesi ya da var olması, öznenin tam temiz inançlı bir gönülle sevinmesine sebep olacaktır. Benzer biçimde [2], [3], [4], [5], [6] ve [7] numaralı tanıklarda da “bu durumda, bu noktada, öyleyse” anlamlarıyla sebep-sonuç ilişkisi görülmektedir.

[1] *biş ajun tınl(ı)g oğlanların süzük kirtgünç köñül öritip nom bulunçıña tegürüp alkınmaksız tükemeksiz inçkü menji üze todurup k(a)ltı bodıs(a)t(a)vlarnıñ pratyıkabudlarnıñ arhantlarnıñ edgülig töz yıltızlarıña tükellig kılı y(a)rıkamaklıg kayu iduk işleri erser amtı m(e)n ol kamag burkanlarnıñ ol antag iduk işleriñe kop süzük kirtgün köñülin artukrak iyin ögirür m(e)n sevinür m(e)*

n :: (AY 154/6). “Beş varlık şeklindeki (Panca-gati) canlılar için temiz inançlı gönül besleyip, öğreti (Dharma) kazancıma ulaştırıp, (onları) bitmez, tükenmez rahat, huzur ile doyurup, böylelikle Bodisatvaların, Pratyekabudaların, Arhantların iyi köklerine hakim duruma getirip, buyurmaklı hangi işleri (var) ise, şimdi ben, o, bütün Budaların o, öylesi kutsal işlerine tam temiz inançlı gönülle, fazlasıyla sevinir, kıvanırım.”

[2] *neçe aşnu akıgılg yörgüte öñi kiterü tüketser yme amtı akıgsızg yörgüte tutuldurmasar sizinmiş üçün sizingülük bolgay sudurandiki nikaylıglar sözlegüçi öñ birle birikip yomdaru akıgılg akıgsız ermiş tip amtı bildürkelir üçün adırtılg otgurak akıgsız ertükin. anın munda katnayu sözleser yme ok mün kadak bolmaz tip. (Üçitig 97b/1). “Her ne kadar daha önce asravalıyı izah ederken, (yol gerçeğini) tamamen çıkartsa da şimdi asravasız izah ederken alıkoymasa, Sautrantika okuluna mensup olanların söylediği (yol gerçeği) renk ile birleşerek toplu olarak asravalı ve asravasız imiş diye şüphelendiğinden şüphelenilecek bir şey olacak. Şimdi (yol gerçeğinin) net ve kesin olarak asravasız olduğunu bildirmek için, bu yüzden burada tekrar ederek söylese de, hata olmaz.”*

[3] *ögüm.. kañım sönde bërü meni sewmez erti eçim teginke sewer erti.. amtı bu erdini birle tegdükte eçim kök tenrike yoklagay .. men özüm itta sansız yer körü yorımış kergek (KP LVII/1). “Annem ve babam, uzun zamandan beri beni sevmezlerdi; ağabeyim prensi severlerdi. Şimdi, bu mücevherlerle birlikte oraya gidince ağabeyim göklere çıkacak. Oysa ben boşuna sayısız yer görmüş, taban tepmişim.”*

[4] *kayu kişi ög kañ köñlin bertser ol tınlıg tamulug bolur ogul kızka sanmaz men amtı ... ög kañ köñliñ bertmeyin (KP XI/4). “Hangi kişi ana ve babasının gönlünü kırarsa, o kişi cehen-nemlik olur, oğul ya da kız sayılmaz. Öyleyse, ben şimdi ana ve babamın gönlünü kırmayayım.”*

[5] *amtı tokuz türlüğ işiklerniñ edgü yavız(ların) ayu birelim. kayu kişi yek işikiñe kir(ser) ol bir yıl yekke sanlıg bolur. (TT VII: 12/4). “Şimdi, dokuz türlü eşiklerinin iyi kötü (ne varsa) söyleyelim. Hangi kişi şeytan eşiğine girerse, o bir yıl boyunca şeytan gibi olur.”*

[6] *an bitigde savı takı adırıp barmayuk ... isig özi üzülmez.. amtı s(e)n nomlug savıg birtin urup altun-önlüg- y(a)ruk- yaltrık-lıg- kopda- kötrülmiş- nom- iligi atl(ı)g nom erdinig tavrata bititgil .. (AY 18/16). “İlk yazıdaki sözü de ayırmaz, .. hayatı kesilmez. Şimdi sen, dini işe birdenbire karar verip, altın renkli parlak ışıklı her şeyden yüce sutra hükümdarı adlı sutra cevherini çabucak yazdır.”*

[7] *anı negülük monça keç kelürtünüzler.. amtı anın turuşçı-ların okınlar saoların ayıtalm tip y(a)rıkadı (AY 13/8). “Onu niçin bu kadar geç getirdiniz? Şimdi onun davacılarını çağırın, sözlerini soralım diye buyurdu”*

Bazı durumlarda da *amtı* bağlacı, “sonuç olarak” ifadesiyle, daha önceki söylenen önermeleri özetlemede kullanılmıştır. [8] ve [9]’daki tanıklarda bu şekilde bir özetleme ve sonuç çıkarma söz konusudur.

[8] *amtı m(e)n kirtgünç köñüllüg ertmiş ög kanlarım idege (?) toyun sundarı (TRY) terim azgançeçek terim tolپ nom ugu-şıntağı tın(ı)glar birle isig özümün berü umug mağ tutup :: (AY 137/16). “Şimdi ben inançlı gönle sahip, ölmüş anne ve babalarım İdege Tayın, Sundarı Terim, Azgan Çeçek Terim (ve) öğreti soyundan (olan) bütün canlıları canımdan öte umut, destek sayıp..”*

[9] *(a)mtı (a)mr(a)k ogl(a)n(ı)m, (a)nça bilinler : bu ırk bitig (e)dgü ol . (a)nç(ı)p (a)lku k(e)ntü ülügi (e)rklig ol . (IrkB 65-sonu-). “Şimdi sevgili oğullarım, şöyle biliniz : Bu ırk bitig (fal kitabı) iyidir. Böylece herkesin kendi kısmeti ne ise o olur”.*

Uygurcada hitap ya da seslenme cümlelerinin başında da *amtı*, söz açıcı olarak görev almıştır. Genellikle saygı duyulan varlık ve kavramlara hitap edilirken bu bağlaç görülmektedir. Aşağıdaki tanıklarda, hitap sözünden önce ya da hitap sözünden sonra *amtı* yer almaktadır.

[10] *.. amtı y(a)rlagkançuçı elig t(e)ñrim y(a)rl(a)kañ ol m(e)ñigü tükellig münsüz özünüzün körelim.. (M I 11/14). “Şimdi, merhametli bey tanrım, lutfedin de o sonsuz günahsız şahsınızı görelim.”*

[11] *ayagka tegimlig tözün maitria . amtı biz yme ol edgülig ç(a)ştani iliggerü yakın barıp ol kutlug tın(ı)gıg körmekin közü-*

müzni kutlug kıvılg kılalım . (U IV: A/287). “Saygıdeğer soylu Maitri. Şimdi biz de o iyi Çaştani Bey’e yakın gidip, o şanslı canlıyı görmek için gözümüzü şanslı bahtlı kılalım.”

[12] *amtı, teñrim, bu muntag ters tetrü biliglig tınıglarka köni yol oruk körtkürü birgey erti, kim köni yolca, köni biligçe yoruzunlar erti. (TT V/235). “Şimdi, tanrım, bunun gibi ters çarpık bilgili canlılara doğru yol istikamet gösterecekti ki doğru gidiş ile, doğru bilgiyle ilerlesinlerdi.”*

Kullanım bakımından *amtı* bağlacının bulunduğu cümlelerin genellikle tasarlama kipinde olması dikkat çekicidir. [4], [5] emir-istek kipinde; [6] ve [7] emir kipindedir.

3.2. *amtı inçip “şimdi o hâlde”*

Uygurcada *amtı* sözcüğü, söz açıcı olarak hitap cümlelerinin başında ve sonunda yer almaktaydı. Bkz. [10], [11] ve [12]. Aynı şekilde *amtı inçip* yapısı da benzer işleve sahiptir. Aşağıdaki örnekte, seslenme ifadesinin ardından gelen *amtı inçip* öbeği “şimdi o hâlde, öyleyse şimdi” gibi anlamda söz açıcısıdır.

120

[13] *tözün t(e)ñri kıızıya s(e) amtı inçip inçe ukıl.. (AY 345/13). “Ey asil tanrı kızı! Sen, şimdi o hâlde şöyle bil :”*

3.3. *amtı kim “ki şimdi”*

amtı kim öbeği, konuyu açıklama ve örnekleme gibi durumlarda kullanılmaktadır. Aşağıdaki *tép tedi* yüklemli aktarma cümlesi, üç cümleyi aktarmaktadır. Birinci cümle gelecek zaman, ikinci ve üçüncü cümle emir kipindedir. İkinci cümlelerin başındaki *amtı kim* bağlaç öbeği, birincinin açıklayıcısıdır.

[14] *bilmeyüküg bilti : yarağ/ay/ amtı kim ol körmüş yer orunlarig tuta bir kavi yaratız-un körgitgü-lük bolz-un körmeyük eşidmeyük-lerge tép tedi : : (HT VI 13/1-5). “Bilmemeyi (bilinmezi) bildi, uygundur (doğru, tamam). Ki şimdi o görünen yerleri yurtları devamlı tutarak bir düzende yaratsın. Görmeyen ve duymayanlara gösterici olsun diye söyledi.”*

3.4. *amtı takı “şimdi de”*

amtı takı bağlaç öbeği “benzer şekilde, (eskiden olduğu gibi) şimdi de” gibi anlamlarda, başında olduğu cümleye benzerlik ifadesi katarak, cümleleri bağlamaktadır. [15] numaralı örnekte de, birinci

cümlede “daha önce iyi ameller ve sevaplar sonucunda sıkıntılardan kurtulunduğu”, bağlaçlı ikinci cümlede de “bunun sonucunda benzer biçimde karşıdakine de sıkıntı verilmeyeceği” ifade edilmektedir.

[15] *[amtı senin atın]-ka bizni için [buyan] edgü kılınç kılınlar .. ol ... [buyan] edgü kılınç küçinte yılki aşunıntaki emgek-imiztin ozup kutrulup kişi kerkülüğ boltumuz .. amtı takı sini örletgeli emgetgeli kelmez biz.. (AY 20/10) “Şimdi senin adına bizim için sevap ve iyi ameller kıldılar. O sevap ve iyi ameller gücünden hayvanlar alemindeki sıkıntımızdan kurtulup insan olduk. Şimdi de seni kızdırmaya, sıkıntıya sokmaya gelmeyeceğiz”.*

3.5. *amtı yana* “şimdi de”

Uygurcada, *amtı yene* öbeği, başında bulunduğu cümleyi önceki ifadeye zaman bakımından benzerlik ilgisiyle bağlamaktadır. [16]’da birinci cümlede tanrıçaya hitaben tanrıçanın, eskiden beri, belagatte usta olduğu ifade edilmiş; ikinci cümlede *amtı yana* bağlacıyla benzer bir biçimde şimdi de tanrıçanın belagatteki ustalığını gösterdiği dile getirilmiştir. Burada birinci cümledeki *ürtin berü* “eskiden beri”, *amtı* “şimdi” bağlacıyla zaman bakımından ilgi kurulmuş; *tılanırmak edremde üküş telim öğretinmiş erür* “konuşmada belagat sahibisin, pek çok talim etmişsin” ifadesi de *yana* “yine, da, de” bağlacıyla benzerlik bakımından genişletilmiştir. [17]’de de daha önce vaaz edildiği gibi şimdi de söyleneceği belirtilmiş ve cümleler arasındaki zaman bakımından benzerlik *amtı yana* bağlacıyla sağlanmıştır.

[16] *edgü kıızıya ürtin berü tilanırmak edremde üküş telim öğretinmiş erür s(e)n.. amtı yene mini üküş telim nomlar yörügin kinjürü okıtdaçı biltürteçi üstünki yig ögdi üze öge küleyü ötüntün.. (AY 660/23). “Ey asil tanrıça: Eskiden beri konuşmada belagat sahibisin, pek çok talim etmişsin. Şimdi yine pek çok dharma yorumlarını ayrıntılarıyla açıklayan ve (pek çok dharma yorumu) ortaya çıkaran en üstün medih ile beni övdün.”*

[17] *aşnuça m(e)n adın öñi.. terin yörüglüğ nomlarta :: aç a yada nomladım .. arıg sogançig nomlarig :: amtı yene bo nomda .. altun yaltrıklıg sudurta :: kışga kavıra sözleyin .. (AY 363/7). “Daha önce, ben diğer derin yorumlu öğretilerde açıklayarak mükemmel öğretileri vaaz ettim. Şimdi yine bu sutrada, altın ışıklı sutrada kısaca özetleyerek söyleyim.”*

Uygurcada soru cümleleri ya da hitap sözlerinden önce de bazı bağlaçlar kullanılmıştır (Bkz. Çetin 1998: 328). *amtı yana* bağlaç öbeği de hitap cümlelerinin başında, söz açıcı olarak kullanılmıştır. [18]'deki tanıkta Buda'ya seslenip, ricada bulunulurken *amtı yana* ile söze başlanmıştır.

[18] .. *amtı yene t(e)ñrim yok tip y(a)rlıkasar siz bo yirtinçüdeki tınl(ı)glarka sizingülük kedgirgülük [bolm]az mu [amtı] küsüşüm [ol atı] kötrülmüş t(e)ñrim ..* (AY 341/1). “Şimdi Tanrım, siz bu dünyadaki canlılara ‘yok!’ diye buyursanız bu onları ürkütmek olmaz mı? Şimdi isteğim odur adı yüce tanrım.”

3.6. *amtı yme* “şimdi de”

amtı yme öbeği, hitap cümlelerinin başında söz açıcı olarak ve sebep-sonuç işleviyle bulunmaktadır. [19]'da Buda'ya hitap edilirken cümleye *amtı yime tenrim yarlıkasar*, ifadesiyle başlanmış ve ardından düşünceler aktarılmıştır.

[19] *amtı yime tenrim yarlıkasar, tarnı arwışımızın ötünelim. ançulayu yime bu nom bitigig okıyur tutar ağırlayur tınlıglarig küyü küzetü tutalım, kim alku türlüg anıgda kitzünler, adasızın tudasızın erzünler, tenrim.* (TT V/368). “Şimdi de efendim buyurursa, büyü formülümüzü arz edelim. Aynı şekilde de bu yasa kitabını okuyup hürmet eden canlıları koruyup gözeterek tutalım, ki her türlü kötülükler gitsin, tehlikesiz sağ salim olsunlar, efendim.”

amtı yme, cümleler arasında sebep-sonuç ilişkisi de sağlamaktadır. Aşağıdaki tanığın birinci kısmında bilge insanın iyi ameller yapması gerektiği, çünkü bu davranışın dünyada insana gölge gibi olacağı önermesi yer almakta; *amtı yme* ile başlayan cümlede böyle olduğu takdirde Kral Çakravartin'in belireceği dile getirilmektedir. Yani birinci cümlelerin yapılması durumunda ya da sonucunda ikinci cümledekilerin gerçekleşeceği vurgulanmakta, böylece *amtı yme* cümleleri arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmaktadır.

[20] *anın bilge yalñok oğlu edgü kılınç kılınış k(e)rgek .. kim aj-un aj-unta kölige teg basa barır .. körü tıdmaz amtı yime bo yer suvda nomlug ç(a)kr(a)v(a)rt elig han b(e)lgürmüş erür .. kim anar umug mag tutsar tört törlüg toyın tüşin ögdir bërü y(a)rlikar ..* (Maitr. 2.07). “Bu nedenle bilge insan oğlu iyi ameller yapmalıdır. Ki dünyada gölge gibi bastırır. Bunu görüp engel ola-

mazsınız. Böylece de bu yer yüzünde yasalı Çakravartin kral belirmiş olur. Kim ona umut sığınak tutar ise, o rahib dört çeşit meyve, övgü olarak (keşiş birisi meyve) sunar.”

3.7. *ançula kaltı* “aynı şekilde”

ançula kaltı öbeği “aynı şekilde, benzer şekilde” gibi anlamlarla cümleler arasında benzetmeye dayalı bir ilişki kurmaktadır. [21]’deki tanıkta *ançula kaltı*’dan önceki kısımda yerden rüzgar kalktığına, o suyun dalgalanmasının kün ortasından (öğleden) tarafa döneceği belirtilmekte; *ançula kaltı* ile başlayan kısımda ise benzer biçimde güneyden rüzgar kalktığına da aynı şeylerin gerçekleşeceği ifade edilmektedir. *ançula kaltı* iki cümle arasında benzerlik ilgisini kurmaktadır.

[21] *k(a)ltı yme yırdə sıyarkı yıl tursar ol suv bulgakı köpikleri bulganmakı yaykanmakı esmeki kün ortudun sıyar tegirer yanturur ançula k(a)ltı ol taluy kim bıkarudun sıyar yıl tursar bulgak tlgekk [örk]üçlenmek anta içre b(e)lgülüğ [bolurlar . (M III 4/1-18). “Şöyle ki yerden taraftaki rüzgar kalktığına, o suyun dalgası, köpükleri, dalgalanması, çalkalanması, esmesi kün ortasından (öğleden) tarafa döner. Aynı şekilde o okyanus ki güney tarafından rüzgar kalksa dalga, bulanma ondan içerde belli olur.”*

ançula kaltı öbeği cümle içerisinde *ançula* + benzeyen şey + *kaltı* + benzetildiği unsur şeklinde, araya cümle alabilmektedir. [22]’de *ançula menizlig erürler* “öyle türüdür” ibaresinin açıklanması ve benzetildiği unsur *kaltı* ile sağlanmaktadır.

[22] .. *ançola menizligig erürler kaltı ulug taluy smutri kim bulgak t[elgek] üküş ol. (M III 4/16). “Öyle türüdürler sanki büyük okyanus smutri çok dalgalı ve bulanıktır.”*

3.8. *ançulayu* “aynı şekilde”

ançulayu bağlacı genellikle, benzerlik, sebep-sonuç, açıklama ilgisi ile cümleleri birbirine bağlamada kullanılmıştır. *ançulayu*, [25] ve [26]’daki tanıklarda bulunduğu cümleyi önceki cümledeki duruma benzetmekte; [24]’te önceki kısımda bahsedilen Buda’nın kollarının “söğüt ağacının dalları gibi sallandığı”nı benzetme ilgisiyle açıklamaktadır. [23]’te ise cümleler arasında sebep-sonuç ilgisi kurmada *ançulayu* görülmektedir. Altı fazilete sebat gösterenlerin, bunun sonucunda Buda’nın vücudunda var olmaları ilgisi *ançulayu* ile kurulmuştur.

[23] *kirtü köñül köni kirtgünç üçün turkaru buşı ulatı altı paramutka katıglanur ertiler . ançulayu katıglanıp burkan yolın tüketi burkanlarınıñ akmaz akıtmaz artamaz buzulmaz arıg turuk et'öz boltilar . tüz kerinçsiz tuymakka tegdiler . (TT V / 134). “Hakiki gönül doğru inanç için daima sadaka fazileti ve altı fazilete sebat eder idiler. Bu şekilde Buda yoluna sebat edip tamamen Budaların akmayan, akıtmayan, bozulmayan, yok olmayan, temiz ve duru vücudunda var oldular. Düz ve geçilmez duymaya ulaştılar.”*

[24] *yalınlıg körkle y(a)rukunıuz ol .. tiz tilgenim bürtdeçi .. uzun körkle iliglig .. iki iduk kollarıñız ol .. ançulayu tokılıg salınurlar .. şala söğüt butıgı teg .. (AY 349/1). “Diz kapağı ile temas eden uzun güzel elli kutsal iki kolunuz vardır. Öylece, söğüt ağacı dalı gibi güzelce salınıyorlar.”*

[25] *ançulayu meniñ yme tsuy irinçü ağır ayıg kılınçlarım olarınñ teg arısın alkınsun dışıt kşantı bulsunlar .. (AY 139/11). “Benzeri şekilde benim de kötü , fena davranışlarım, onların ki gibi temizlensin, yok olsun, affedilsinler.”*

Uygurcada, sözde soru cümlelerinin ardından açıklama cümlesi gelmekte ve soru açıklanmaktadır. Aşağıdaki tanıkta da, *neteg* ile başlayan sözde soru, *ançulayu* bağlacı ile açıklanmaya başlanmıştır.

[26] *[kök kalı]k neteg uçsuz kırıksız [erse]r .. ançulayu t(e) ğrim sizin edğüleriñiz yme antag ok erür .. (AY 113/12). “Gökyüzü nasıl uçsuz ve bucaksız ise, şöyle ki Tanrım sizin iyilikleriniz de öyledir.”*

Uygurca eserlerin bölümleri kimi zaman bir bağlaçla başlamaktadır. Aşağıda Sekiz Yükmek'e ait parçada birinci bölüm *ançulayu erür meniñ eşitmişim* : *yime bir ödün* şeklindeki kalıp ifade ile başlamakta ve ardından açıklama yapılmaktadır. Burada, *ançulayu* ile başlayan ifade konu açıcı bir işlevdedir.

[27] *bir tegzinç . ançulayu erür meniñ eşitmişim : yime bir ödün ulug uluğı tükel bilge biliglig tenrı tenrısi burkan waişalı atlıg nomlug törülüğ balıkta, kiñ alkıg orduda ontın sınarkı burkanlar uluşıntın kelmiş erüş öküş bodis(a)t(a)wlar bu yirteki dört türlüğ tirin kuvrağı birle yarlıkayur . (TT VI 04). “Birinci bölüm. Benim duyduğum şu şekildedir: Yine bir vakitler yüceler yücesi tam*

hikmet sahibi bilgili tanrılar tanrısı Buda, Waişalı adlı yasa ve kanun sahibi şehirde, geniş şekildeki sarayda sağ taraftaki Budalar ülkesinden gelmiş oldukça çok esen (sakin) Bodisatvalar bu yerdeki dört türlü topluluk ve cemaati ile buyuruyor.”

3.9. *ançulayu kaltı* “aynı şekilde”

Temel işlevi benzetme olan *ançulayu kaltı* bağlacının, karşılaştırma ve açıklamalarda da kullanıldığı görülmektedir. Aşağıdaki tanıklarda, *ançulayu kaltı* yapısı, bulunduğu cümleyi önceki cümleye benzerlik bakımından bağlamaktadır. *ançulayu kaltı*’nın başında bulunduğu cümle ise genellikle *teg* benzetme edatı veya *-çA* eşitlik ekiyle son bulur.

[28] *takı yme kamağ tınlıglarınñ köñüli biligi et’özi burkanlarınñ nom idişi titir. kim üç ağılık nom iki yigirmi bölük yarlıg tüketi köñül içinte tutar ançulayu kaltı kegdege bitmiş kuin bitig teg* (TT VI: 200-203). “ve de bütün canlıların gönül bilgisi vücudu budaların öğretilerinin çanağı denir. Aynı şekilde üç hazine bilgisi, yirmi bölük yarlık tamamı kağıda yazılmış bir tomar gibi gönül içindedir.”

[29] *(ötr)ü biş türlüğün b(e)lgülüğ bol(ur)lar . bir yumşakın in[çe] k(a)ltı xurmuzta t(e)ñri belgüsinçe . ikinti kad(a)ran ançulayu k(a)ltı wadjiz(a)nta t(e)ñriçe . üçünç yme körtle körkün inçe k(a)ltı y(a)ruk kün t(e)ñriçe . törtünç bilge biligin ançulayu k(a)ltı ölüğüg tiriglügli beg ay t(e)ñriçe . yme bişinç körk menjiz tegşürmek ançulayu k(a)ltı . ulug ilig t(e)ñri xanı ezrua t(e)ñrinin amrak kızı y(a)ltr(a)gı yaşın t(e)ñriçe .* (M I 24/8-34). “Sonra beş türlü şekilde belli olurlar. Birincisi yumuşaklık ile, şöyle ki Hormuzta tanrı işaretince. İkinci olarak Kadaran böylece Vazdizanta tanrı. Üçüncü olarak yine muhteşem güzelliği öyle ki aydınlık güneş tanrısı. Dördüncü bilge bilgisiyle bunun gibi ölüyü diriltten bey ay tanrısı. Yine beşincisi de güzel görünüşe ulaştırmak ve bunun gibi.. yüce ülkeyi tanrı Hanı Ezrua Tanrının sevgili kızı parlayan yaşı ile tanrı...”

Uygurcada karşılaştırma yardımcı cümlesi (yc) *kaçan-maz*, (ac) *ançulayu kaltı-maz* yapısıyla da sağlanabilmektedir (Ş. Tekin 1992: 107). [30]’da da at ve eşekle usta kişiler karşılaştırılmakta ve aralarında şöyle bir benzerlik kurulmaktadır. Nasıl ki atın ve eşeğin boynuzu olmazsa, usta kişilerin de lüzumsuz işleri olmayacaktır.

[30] ... *k(a)çaŋ neŋ atn(a)ŋ eşkekneŋ müyüzi örmez .. ançulayu k(a)ltı uzlar edsiz neŋ iş işleyü umaz ...* (M I 16/11). “Nasıl ki atın, eşeğin boynuzu çıkmazsa, aynı şekilde mahir kimseler de, faydasız işler yapmazlar.”

3.10. *ançulayu ma* “bunun gibi, böylece”

ançulayu’nun pekiştirilmiş biçimi olan *ançulayu ma* bağlacı da *ançulayu* gibi, cümleler arasında benzerlik ilgisi kurmaktadır. Kullanım olarak geniş zaman sıfat fiili + -çA eşitlik eki + *ançulayu ma* kurulumunda yer almaktadır.

[31] *bişinç onınta t(e)ŋri yiringerü kapağın açdı .. inçe k(a)ltı su ı ıgaç kapağın yirde aç birürçe .. ançulayuma xrostag t(e)ŋri xurm(u)zta t(e)ŋrike biş t(e)ŋrike kapağın aç birti ..* (M I 13/5-12). “beşinci olarak sağında Tanrı yerine doğru kapısını/engeli açtı.. Şöyle ki su, orman, ağaç kapısını yerde açiverircesine ... Böylece Hrostag Tanrı, Hormuzta Tanrı’ya ve beş tanrıya kapısını açiverdi...”

[32] ... *ol ödün azıŋ inçe küçlüg bolur .. k(a)ltı oot kurug otuŋug küy’ügürçe ... t(a)kı k(a)ltı balak suv içre yüzerce .. k(a)ltı urug evin yöp’üg yirde örerçe ... ançulayuma azıŋ et’öz içre inçe küçlüg bolur ..* (M I 17/10-18). “O zaman azlığın öyle güçlü olur.. Şöyle ki ateş kuru odunu yakarcasına ... ve şöyle ki balık su içinde yüzercesine ... Şöyle ki tohum tane kırmızı yerde büyürcesine ... Böylece azlığın vücut içinde bu şekilde güçlü olur..”

3.11. *ançulayu ok* “aynı şekilde”

ançulayu bağlacı gibi, pekiştirilmiş biçimi olan *ançulayu ok* da cümleler arasında benzerlik ilgisi kurmaktadır. Aşağıdaki tanıklarda birinci kısımdaki cümleyle “benzer şekilde” ikinci cümlenin gerçekleştiği *ançulayu ok* yapısıyla sağlanmıştır. Bu örnekler, bağlaç öncesi ve bağlaç sonrasındaki cümlelerin aynı zamanda gerçekleşmesi nedeniyle eş zamanlı (zaman uyumlu) ifadelerdir.

[33] ... *tsuy irinçü ağır ayıg kılınçları neteg arıtı alkıntı dışıt kşantı bultı erser:: ançulayu ok meniŋ yme olarnıŋ teg tsuy irinçü ağır ayıg kılınçlarım arısun dışıt kşantı bulsunlar ..* (AY 138/22). “Kötü berbat, fena davranışları nasıl temizlendi ve yok olduysa; aynı şekilde benim de, onların(ki) gibi kötü, berbat davranışlarım temizlensin, yok olsun, bağışlansınlar.”

[34] *altı atkangular kamagun .. öz kaçışka sanlığın :: öñin öñin tururlar .. olar yme öz için .. ançulayu ok bilişmez :: (AY 364/4). “Altı duyu objesinin (Skr. visaya) hepsi kendi duyu organına (Skr. İndriya) ait olarak, ayrı ayrı dururlar. Onlar da yine öylece kendi içinde birbirini tanımaz.”*

[35] *küntüz enç esen tünle enç esen күntүз түнle altı üdte enç esen ançulayu ok alku üdte enç esenig utlu tükellig bahşı berzün biziñe (Bahşıögdisi 76). “Gündüz rahat ve huzurlu, gece rahat ve huzurlu, gündüz ve gece altı öğünde rahat huzurlu (olalım). Böylece günün her vaktinde rahatı, huzurlu olma ödülünü tam olarak Guru bize versin.”*

[36]’da ise *ançulayu ok* yapısı bağlam içerisinde “bu durumda” anlamıyla sonuç ifadesi için kullanılmıştır. Burada, *üzeliksiz üsdünki yig köni tüz tuymak burkan kutıña evirdiler evirerler evirgeyler erser* “daha üstü bulunmayan, (en) üstün, mükemmel, doğru, düz sezmek (Anuttarasamyaksambodhi) (adlı) Buda kutsallığına çevirdiler, çevirirler, çevirecekler ise” bu durumda bu şekilde “Buda kutsallığına saygıyla erişiriz deneceği” ifade edilmiştir.

[36] *.....üzeliksiz üsdünki yig köni tüz tuymak burkan kutıña evirdiler evirerler evirgeyler erser :: :: ançulayu ok biz yeme ötüğçi bolmuş buyan edgü kılınçımıznu üzeliksiz yig üsdünki köni tüz tuymak burkan kutıña evire teginür biz tip timiş kergek.. (AY III 161/1). “.... Daha üstü bulunmayan, (en) üstün, mükemmel, doğru, düz sezmek (Anuttarasamyaksambodhi) (adlı) Buda kutsallığına çevirdiler, çevirirler, çevirecekler ise; bu durumda biz de ricacı olmuş iyi davranışımızı daha üstü bulunmayan, mükemmel, (en) üstün, doğru düz sezmek Buda kutsallığına saygıyla erişiriz demeli.”*

3.12. *ançulayu ok kaltı* “aynı şekilde sanki”

ançulayu bağlacında olduğu gibi *ançulayu ok kaltı* yapısıyla da cümleler arasında benzerlik ilgisi kurulmaktadır. Aşağıda ilkin Buda’ya hitaben *nomlamakıñız iyin aça adıra okıtur siz* yani “Öğretinize göre açık seçik okutursunuz” denmekte ve bu okutma eyleminin dağ ve vadi yankısına benzediği *ançulayu ok kaltı* bağlacı ile sağlanmaktadır.

[37] *nomlamakıñız iyin aça adıra okıtur siz .. ançulayu ok k(a) ltı .. tag kısıl yankısı tegin .. yalanuzın t(e)ñrim siz yme ..uduñuz bilgeli ukgalı .. anı üçün birte adın öñi kölünü yok titir .. (AY*

334/25). “Öğretinize göre açık seçik okutursunuz.. Aynı şekilde sanki dağ ve vadi yankısı gibi.. Yalnızca Tanrım siz yine.. maiyetiniz bildiğiniz ve idrak ettiğinizden bu yana .. onun için bundan başka renkli araçlar yok denir.”

3.13. *ançulayu ok yana “aynı şekilde de”*

ançulayu ok yana öbeği, cümleleri benzerlik ve pekiştirme ifadesiyle birbirine bağlamaktadır. [38]’deki tanıkta, tanrılar tanrısı Buda’nın *Sinhanımitaprabankarı* adlı Buda’ya vaazı konu edilmiştir. Burada Buda’nın *antag ol antag ol tözünler oğlıya k(a)ltı s(e)n ötünmiş teg inçip bo dadı tigme tuiyunmak köñülüğ sogançığ tatıglıg inçge nomnuñ işi ködüğü itmek i yaratmakı alku barça bultukmaz ..* cümlesi söylemin birinci kısmıdır ve “eğer sen bu yasayı anlatmazsan, yasaların hiçbirini yaşamaz, var olmaz” anlamındadır. Söylemin ikinci kısmı ise *ançulayu ok yene tuiyunmakda köñül yme bultukmaz* “aynı şekilde de, hissetmek için gönül de bulunmaz” cümlesidir. *ançulayu ok yene* öbeği burada “benzer bir biçimde, dahası” gibi bir anlamla daha önceki söylenenlerle ilgili yargıyı pekiştirmekte ve benzer şeylerin olacağını ifade etmektedir. Her iki kısım da geniş zamanda geçmektedir; bu nedenle söylem eş zamanlıdır.

128

[38] *antag ol antag ol tözünler oğlıya k(a)ltı s(e)n ötünmiş teg inçip bo dadı tigme tuiyunmak köñülüğ sogançığ tatıglıg inçge nomnuñ işi ködüğü itmek i yaratmakı alku barça bultukmaz .. ançulayu ok yene tuiyunmakda :: köñül yme bultukmaz .. bodı tigme tuiyunmakıg yene sözlegeli bultukmaz :: öñsüz b(e)lgüsüz işsiz ködüğsüz titir ::* (AY 202/19). “Öyledir ki asiller çocuğu, eğer sen bu yasayı açıklamazsan, her bir hissetmiş gönlü, şirin, tatlı, ince akidenin işi ve ameli, yaratması bunların hiçbirini bulunmaz. Aynı şekilde de hissetmek için.. gönül de bulunmaz. Boyu her bir hissetmeyi söylemek için de bulunmaz. İşaretsiz alametsiz işsiz denir.”

3.14. *ançulayu ok yme “ayrıca yine”*

Genellikle açıklama işlevine sahip olan *ançulayu ok yme* öbeği, cümleler arasında benzetmeye dayalı bir ilgi de kurabilmektedir. [39], [40], [41]’deki tanıklarda açıklama, önceki cümleye benzer şekilde yapılmaktadır. Yani [39]’da birinci cümlede özetle “Budaların kutsal güçlerine sevinirim” yargısı, ikinci cümlede de özetle “gelecekteki ve bütün Budaların kutsal güçlerine sevinirim” yargısı yer almakta-

dır. İki cümledeki *ançulayu ok yme* bağlacı ile ikinci yargının, birinci ile benzer şekilde olacağı vurgulanmıştır.

[39] öge alkayu teginür *m(e)n k(a)ltı bo közünür üdteki ontın sıñarkı burkanlarınıñ iduk iş ködügle ringe neteg iyin ögirür erser m(e)n ançulayu ok yme* öñre ertmiş üdteki ontın sıñarkı kamağ burkanlarınıñ kılı tüketmiş iduk işlerine kin keligme üdteki ontın sıñarkı kamağ burkanlarınıñ yme alkuka barça bir teg iyin ögirür *m(e)n sevinür m(e)n öge alkayu teginür m(e)n* (AY 154/17). “(O işleri) överek, methederek yerine getiririm. Öyle ki, bu şimdiki zamandaki, sağ taraftaki bütün Budaların kutsal işlerine güçlerine nasıl sevinirsem, işte öylece de önceden, geçmiş zamandaki, on yöndeki bütün Budaların yapıp tamamlamış (oldukları) kutsal işlerine; ilerde, gelecek zamandaki sağ taraftaki bütün Budaların da hepsine, bütünüyle aynı şekilde sevinir, kıvanırım, överek, methederek yerine getiririm.”

[40] *amtı közünür üdteki kin keligke üdteki bodıs(a)t(a)olar yme kılmış buyan edgü kılınçların neteg burkan kutıña tükel bilge biligke evirtiler evirerler evirgeyler erser :: ançulayu ok yme m(e)n evrinçençig kog parmanular sanınca tınl(ı)g uğuşları birle kop kamağ kılmış buyan edgü kılınçlarımın üzeliksiz üstünki yig köni tüz tuymak burkan kutıña tükel bilge biligke evire teginür m(e)n ..* (AY 171/3). “Şimdi (bu) görünür zamandaki, ileride gelecek zamandaki Bodisatvalar da işlemiş (oldukları) makbul davranışlarını nasıl Buda kutsallığına, eksiksiz bilge bilgiye çevirdiler, çevirirler, çevirecekler ise, aynı şekilde ben de (havada) dönüp dolaşan zerreler sayısınca canlı soyları ile, bütün işlemiş (olduğum) iyi davranışlarımı, daha üstü bulunmayan, (en) üstün, mekemmell, doğru ve düz sezmek (adlı) Buda kutsallığına, eksiksiz bilge bilgiyle saygıyla çeviririm.

[41] *k(a)ltı bo biziñ bahşımız kañımız umugumuz inagımız ulug y(a)rılkançuçı köñüllüg tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrısı burkan anımağad ilte narayançan ögüz kızıgında m(a)habodı söğüt tüpin-te v(a)jırlıg v(a)çırasan örgün üzesinte b(e)k bağdaşını oluru y(a)rılkap sakınguluksuz sözlegülüksüz tıdıksız arıg süzük alkıncsız tüketinçsiz nom ağılıkda ornanıp d(a)r(a)nı tigme edremler şurungga-samabadı atl(ı)g teriñ samadı dyanka tayaklığın korkınçig kasıncıg ş(a)mnu kanın ülgüsüz sansız süüllüg kuvarağı birle barçanı utup yigedip kayu neçe tuyguluk bilgülük nom erser alkunu barça bir*

kşan üdte kedin tuyunup üzeliksiz üstinki yig burkan kutın bulu y(a)rıkay artamaksız menjülüğ nomug artamaksız menjülüğ asığıg birtemleti tanuklayu y(a)rıkadı erser ançulayu ok yme biz umugsuz kañım idege (?) toyın ögim sundarı azgançeçek terim imerigm(e) alku kamağ tınl(ı)glar birle iış alnıp monçulayu yig başdınkı köni tüz tuymak tuyup üzeliksiz üstünki yig burkan kutın bulayın .. (AY 171/22-173/11). “Bu bizim öğretmenimiz, babamız, umudumuz, sığınağımız, ulu merhametli gönüllü, eksiksiz bilge tanrılar tanrısı Buda, olağanüstü Magadha ülkesinde, Nairanjana ırmağı kıyısında, Mahabadhi (adlı) ağaç dibinde, elmas işlemeli taht üzerinde sağlam (bir şekilde) bağdaş kurup oturup buyurup düşünilemeyecek, söylenilemeyecek (kadar) engelsiz, temiz, pak, tükenip bitmeyen öğreti hazine-sinde yerleşip, Dharani denilen erdemler (ve) Suram-gama-samadhi adlı derin iç bakışa dayalı olması sayesinde korkunç şeytan hanını, hadsiz hesapsız asker topluluğu ile, hepsini yenip, alt edip, ne kadar anlaşılması, bilinmesi gerekli öğreti var ise, hepsini, toptan bir anlık sürede kendiliğinden sezip, daha üstü bulunmayan, en üstün, mükemmel Buda kutsallığını buluverip, bozulmasız, sonsuz öğretiyi; bozulmasız, sonsuz yararı bütünüyle tanıtlatıp buyurdu ise, aynı şekilde de biz, umutsuz(lar), babam İdege Toyın, annem Sundari Azgan Çeçek Terim, çevredeki bütün canlılar ile bu bütün beş varlık yolundaki canlıları kendisine arkadaş seçip, böylesi mükemmel, başta gelen, doğru, düz, sezmeyi sezip daha üstü bulunmayan, (en) üstün, mükemmel Buda kutsallığını bulalım..”

[42]’de *ançulayu ok yme*, şarta bağlı bir açıklamada bulunmaktadır. *ançulayu ok yme* bağlantı ögesi ikinci cümledeki *kuşrulmak küsüşlüğ t(e)ñrim kamağ tınl(ı)g oğlanları birle ol antag yöleştürğülüksüz üstünki yig tözkerinçsiz edğülerig egşüksüz tükel bütürgeli udaçı bolayın* durumunun birinci cümledeki *y(a)rıkayurlar y(a)rıkagaylar erser* “buyururlar ya da buyuracaklarsa” ifadesindeki durumun sonucu olarak ortaya çıktığına işaret etmektedir.

[42] *y(a)rıkayurlar y(a)rıkagaylar erser .. ançulayu ok m(e) n yme kuşrulmak küsüşlüğ t(e)ñrim kamağ tınl(ı)g oğlanları birle ol antag yöleştürğülüksüz üstünki yig tözkerinçsiz edğülerig egşüksüz tükel bütürgeli udaçı bolayın* (AY 174/17). “Buyururlar, buyuracaklar ise; bu şekilde, ben de kurtulmak istekli (ola-

rak), efendim, bütün canlılar ile, öylesi karşılaştırılmaz, (en) üstün, mükemmel, benzersiz derecedeki iyilikleri, eksiksiz, tüketesiye bitirebilecek olayım.”

Aşağıdaki tanıkta, yalnızca, açıklama işlevi görülmektedir.

[43] ... iş ködüglerin bütürür erser, ançulayu ok yme bu iki türlüğ nomlar adirtsar, ... iş ködügü bütürgeli boltukar (AY 52/8). “Amelleri tamamlama hususunda ise (Eğer Buda pek çok) daha sonra da esas olarak bu iki yasayı tutarsan... böylece amelleri tamamlanabilir”.

Kullanım olarak ançulayu ok yme bağlaç öbeği metin içerisinde, genellikle şu sıralamadır:

Zarf-fiil öbeği	Bağlantı ögesi	... yüklem
neteg/neçe –sAr	<u>ançulayu ok yme</u>	 istek kipi/geniş zaman
[39]’da <u>neteg</u> için ögirür erser m(e)n	<u>ançulayu ok yme</u> ,	 öge alkayu teginür m(e)n
[40]’ta <u>neteg</u> burkan kutıña tükel bilge biligke evirtiler evirerler evirgeyler erser	<u>ançulayu ok yme</u> m(e)n,	 bilge biligke evire teginür m(e)n
[41]’de <u>neçe</u> tuyguluk bilgülık nom erser alkunı barça bir kşan üdte kedin tuyunup üzeliksiz üstinki yig burkan kutın bulu y(a) rlıkap artamaksız meñülüğ nomug artamaksız meñülüğ asıgıg birtemleti tanuklayu y(a)rlıkadı erşer	<u>ançulayu ok yme</u>	burkan kutın bulayın

3.15. ançulayu yana “bu şekilde de”

ançulayu ile kurulan diğer yapılarda olduğu gibi, ançulayu yana öbeği de benzerlik ifade etmektedir. [44]’te birinci cümlede Tanrıların gölgesinin gösterileceği; bağlaçlı ikinci cümlede ise benzer şekilde, buna kanunlu vücudun gölgesi deneceği belirtilmektedir. Buradaki benzerlik, birinci kısmın gerçekleşmesi sonucunda olmaktadır.

[44] antag erip yine kün ay t(e)ñrilerniñ y(a)ruklarıña tayanmak üze öñlüğ b(e)lgülüğ köligeg körkitür.. ançulayu yine kutruldaçı tın(ı)glar yme nomlug etöznüñ köligesi tétirler .. (AY 53/19; BT

XXI. 417). “Öylece ulaşip yine güneş ay Tanrılarının ışıklarına dayanma üzerine işaretli nişanlı gölgeyi gösterir. Bu şekilde de kurtulacak canlılar da bu kanunlu vücudun gölgesi denir.”

3.16. *ançula yme / ançulayu yme* “yine aynı şekilde”

ançula yme ya da *ançulayu yme* bağlacı “yine aynı şekilde” anlamıyla, genellikle cümleler arasında benzerlik bakımından karşılaştırma yapmaktadır. Aşağıdaki örneklerde benzerlikleri bakımından cümleler karşılaştırılmıştır. [45]’teki tanıkta ise sondaki eksiklikler nede-niyle tam olarak bir yargıda bulunamıyoruz.

[45] (ka)ltı küntugsukdunkı yıl [tursar] ötrü ol bulxakıg tilgekig [ör]küçlenmekig esmekig kün batsıknıaru elitir ..yme k(a)ltı künbatsıkdın sınar yıl y(a)ltrısar ol bulgamakıg yaykanmakıg küntugsukdan sınar el’itir yanturur .. y(a)ltı yme kün ortuda sınar yıl tursar ötrünol bulgaklarag irdin sınar el’itir tegirer .. k(a)ltı yme yırd sınarkı yıl tursar ol suv bulgakı köpikleri bulganmakı yaykanmakı esmeki kün ortudun sınar tegirer yanturur *ançula* k(a)ltı ol taluy kim bırkarudun sınar yıl tursar bulgak tlgekk [ör]küçlenmek anta içre b(e)lgülüg [bolurlar . *ançola yme* bu et’öz *kim* //////////////du// tutar (M III 4/1-18). “Şöyle ki doğudan rüzgar kalksa sonra o dalgayı, çalkantıyı, esmeyi gün batısına ulaştırır. Ve şöyle ki batı taraftan rüzgar parıldasa o çalkantıyı, dalgayı doğu tarafa ulaştırır, döndürür. Ve şöyle ki gün ortasından rüzgar kalksa, sonra o dalgaları sabah tarafına doğru ulaştırır. Şöyle ki, topraktan taraftan rüzgar çıksa, o su dalgası, köpükleri, çalkantısı, titremesi, esmesini öğleden tarafa ulaştırır. Aynı şekilde şöyle ki bir okyanus üzerinden tarafta bir rüzgar çıksa dalgalanma, çalkantı, esinti ondan içerde açıkça olur. Aynı şekilde de bir vücut da tutar.”

[46] *ikinti yazınçsız arıg ç(a)hşap(u)d tutmak üze bodı tıgme tuyunmak köñülüg netegin bulurlar netegin bütürürler tip tiser .. inçe k(a)ltı yitınçsız yidiz yağız yir alku edlerin neteg kötürür tutar erser *ançulayu yme* bodıs(a)t(a)olar bo köñül küçi uğrınta burkanlar y(a)rılıgı ç(a)hşap(u)d törünün asıglığın edgüligin tuyunup :: (AY 206/21). “İkinci olarak günahsız temiz Çahşapud tutma hususunda vücudu her bir hissetme niyetini nasıl bulurlar nasıl bitirirler denirse.. Şöyle ki erişilemeyen yüksek kara yer hepsi mallarını nasıl kaldırıp tutar ise, aynı şekilde Bodisatvalar bu gönül gücü uğrunda Burkanlar emri Çahşapud töresinin yararlılığını iyiliğini hisseder.”*

[47] *bişinç amrılmış turulmuş dyan üze bodı tıgme tuyunmak köñlüg netegin bulurlar netegin bütürürler tip tiser :: inçe k(a)ltı kim erser bir kişi erdinin itiglig tört<d>in yınak kapıglıg tapdulug esriñü erdinilig <kök> kalık içinte olurup tört yınakdınkı kapıgların tın kirmiş sogık esinler üze neteg sogınu menjileyür ilinçüleyür erser .. ançulayu yme bodıs(a)t(a)olar bo köñül küçi üze dyannın sogan-çıg tatıglıg teriñ tözin tuyunup ol tuyunmakları küçinte çökmekig kurgurmakıg b(e)lgüke azlanmakıg öñi kiterip örügin amılın ermek atl(ı)g dyanıg :: alku kuo kelig edremlerig b(e)lgürtdeçi kuo kelig edremiñ tartdaçı atl(ı)g dyanıg :: adınagunıñ aç kız ig kegente ulatı adlarıg emgeklerig tarkartaçı inç menjilig kılmak atl(ı)g dyanıg :: bo üç törlüg adrukka tükellig dyanıg uzun turkaru ermeksizin erinüksizin bışırınurlar öğretinürler :: (AY 209/10). “Beşincisi: sakinleşmiş, durulmuş tefekkür üzerine vücudu, idrak duygusu nasıl elde ederler, nasıl tamamlarlar diye sorulursa, şöyle ki bir kişi mücevherin süslü, dört taraftan kapılı bulunmuş mücevherli mavi gökyüzü içinde oturup dört taraftaki kapılardan giren soğuk rüzgarlar üzerine nasıl serinleyerek sevinir, mutlu olursa.. Aynı şekilde Bodisatvalar da bu gönül gücü üzerinde tefekkürün lezzetli, tatlı, derin esasını hissedip, o hisleri gücünce çökmeyi kurumayı fala tamah etmeyi ve başkalarını giderip sakinliğe erme adlı tefekkürü; bütün Kuo erdemleri belirtecek Kuo erdemi çıkaracak adlı tefekkürü; başkalarının aç kız, hastalı, sıtma ve diğer tehlikeleri, sıkıntıları çıkaracak sakin, huzurlu kılma adlı tefekkürü. Bu üç türlü tamamen farklı tefekkürü uzun süre ulaşamaksızın temrin ederler, öğretirler.”*

[48] *k(a)ltı ulug ganjliniñ boyundurukı yok erser . kiçig ganjliniñ kızgaçı boguz bağı yok erser ol ganjlı yorıyu umaz . ançulayu yme kişiniñ kirtgüñçi yok erser ol kişi edikü umaz tip munçulayu sözlemiş ol . (TT V B.114). “Eğer ulu Ganj nehrinin boyunduruğu yok ise.. Küçük Ganj’in kısıkcı boğaz bağı yok ise o Ganj akamaz.. Aynı şekilde bir kişinin imanı yok ise o kişi başaramaz diye böyle söylemiştir..”*

[49] *adaşlarıma bükün barmanlar yarın mindide tapag udug alıp timin bargaysızler . anıñ arasın tı bodıs(a)t(a)v oğuşlug tavişgannıñ katıg köñül örimişine inçe kaltı türk yigit kunçuylar sever begdin adırılıp neçük titreyür bezer erser. ançulayu yme bu yitiniñsiz yitiz yazız yir titreyü altı türlüğ ogrın tebredi kamşadı... (U*

IV: D/85). “Ey arkadaşlarım, bugün gitmeyiniz, yarın sabah benden hizmete tabi olup hemen gideceksiniz.. Onun içinde Bodisat soylu tavşanın katı gönül yüksekliğince böyle güçlü kuvvetli prensesler sevdikleri beylerden ayrılıp nasıl titriyor ise.. Aynı şekilde bu erişilemeyen yüksek yağız yer titreyerek altı türlü gizlice salladı sarstı..”

[50] *mini anası ol tēp sakınur, meniñ oglum neteg...ançulayu yme yılkı ajunıta barmış tınlıglarınñ oğlanı ... ok... öğsüz kalmış bo irinç tınlıg emigimin emip bolzun meniñ oglum,* (U III, U IV, PhTF II: 224). “Beni anası sanıyor. Benim evladım nasılsa ... aynı şekilde hayvanlar aleminden gelmiş canlıların oğulları ... öksüz kalmış bu zavallı canlı da, göğsümü emip benim oğlum olsun.”

[51] *neteg yme köz ad[akka] s(e)vüg . neteg yme elig agazka s(e)vüg erür ançurayu (ançulayu) yme muñar menzeti yme dıntar kişike s(e)vüg köñül y(a)raşur .* (M, T II D 171-159). “Nasıl ki göz ayağa sevgilidir, ve de nasıl ki el ağza sevgilidir. Aynı şekilde de, buna benzetilirse dindar kişiye de sevgi dolu bir gönül yakışır.”

Kullanım bakımından *ançulayu yme* bağlacından önceki cümle genellikle *neteg*, *neçük* gibi soru sözcüklerinin bulunduğu sözde soru cümlesidir. Zaman olarak da her iki cümle de genellikle geniş zamandadır ve eş zamanlı bir ifadededir. Cümleler arasındaki sıralama *ançulayu ok yme* ile benzerlik göstermektedir, bkz. *ançulayu ok yme*.

3.17. *anda kin/ anta kin* “ondan sonra, o zaman”

anta kin bağlacı, genellikle cümleler arasında zaman bakımından sıralama yapmaktadır. Aşağıdaki tanıklarda, “ondan sonra” anlamıyla cümleler sıralanmıştır.

[52] *‘eñ başlayuçı köñül [bir] uçlug kılıp anta kin şakımını burkanığ gr(a)ıtrakut tagda tışdant[ı tiriğ] [esen]i üze tört yınakki burkan(lar) birle (AY 25/6).* “En baştaki gönül bir uçlu kılıp ondan sonra Sakyamuni burkanı Gratrakut adlı dağda Diri sağlamlık için dört taraftaki burkanlar ile ...”

[53] *yme t(e)ñri ilig dındarlar birle iki kün tün bu sawlarığ sözleştiler [...] üçünç künte bir köz’ine tegi t(e)ñriken inçek kat(ı) glantı[.] anta kin t(e)ñri ilig köñülü az kogşadı.* (TT II A/27). “Yine Hükümdar Tanrı dındarlar ile iki gün iki gece bu sözleri söylediler. Üçüncü günde bir gözünde kadar Tanrı öyle dayandı. Ondan sonra hükümdarın gönlü bir az gevşedi.”

[54] *hiska özlüg yaslğ tınlglarınñ üçün .. tözünler oglı erser yme .. tözünler hızı inçip aınñ bēş ygrmisinte arıg yunup arıtınıp .. arıg ton kedimlerig kedip baçağta turup min hata bu darnını[!] sōz-leser anta kin özi yası algınmış ol tınlğ-nıñ yana özi yası usanmağı bolur ..* (U II, T. III M. 185.27-36).

[55] *eñ mintın yılğı azunıta barmış huslarınñ keyiklerniñ hulkag-lar-ınta yme bu darnı-nıñ ün-in eşidtürser .. anta-ta kin aınñ ayıg yolınıñ bu og üzlünçüsi erür* (U II, T. III M. 207.12-17). “En önce hayvanlar aleminden gitmiş kuşların geyiklerin kulaklarında da bu Daraninin sesini duyurduklarında, daha sonra onun kötü yolunun bu bizzat sonucudur.”

Zaman bakımından sıralamanın yanı sıra, düşünsel olarak da cümleler sıralanırken *anta kin* yapısı kullanılmıştır. Aşağıda [56]’daki birinci cümlede özetle “sağ taraftaki Budalara tapınmalı”, ikinci cümlede de “büyük rüzgar oluşturmaktan kaçınmalı” şeklindeki iki yargı, *anta kin* bağlacıyla “bundan başka, ve de” gibi anlamlarla sıralanmaktadır.

[56] *ontun sınarkı burkanlarıg yultuz teg yaruk yula b(e) lgürtüp edgü yıdl(ı)g yıparl(ı)g tütsükin köyürmüşin sakınıp ontun sınarkı burkanlar(ı)g tapınmış kergek . anta kin çmbudwip yer suw tolu ulug yil turkurmuşin sakınmış kergek [.]* (TT V A.78). “Sağ taraftaki Budaları yıldız gibi ışık kümesi belirtip güzel kokulu tütsü ile tütütterek yandığını düşünüp sağ taraftaki Budalara tapınmış olmalı. Daha sonra Çambudivip ülkesi çok büyük bir rüzgar oluşturmaktan kaçınmalı.”

[57]’de ise *anta kin* bağlacı “o zaman, o hâlde” gibi anlamlarda sonuç çıkarma işlevinde kullanılmıştır.

[57] *birök lokik yol üze bululsar . bağtın öñi üdrülmeklig pi-rapti . anda kin netegin atatı lokik yol tip ...* (Üçİtig 109b/9). “Eğer lokika yol ile bağdan ayrılmanın prapti’si bulunursa, o zaman neden lokika yol diye adlandırdı?”

[58] *anta kin ulatı et’özin buluglı tınlğ-lar antag ol klı üzeki toprak-ça :* (Jut.Sek.T-2.11-12). “Daha sonra diğer bedeni bulan canlılar şöyle ki (tırnak) beyazı kadar toprak kadar.”

[59]’daki metindeki eksiklikler nedeniyle, *anta kin*’in buradaki işlevi anlaşılamamıştır.

[59] *burhan-lar / bilige [yme tıdıgsız bodisto? k[... [] ev-bark [... eñ [] bitig [anta kin toprak / kaza ötrü siziksiz [-lk : (Jut. Sek.T-2.10-15). “Burkanlar bilgisine de engelsiz Bodisatva k..., ev bark ... en ... yazı. Daha sonra toprak kaza sonra şüphesiz..”*

3.18. *andın kin “ondan sonra”*

andın kin yapısı, sonralık ifade eden zaman bağlaçlarındandır. Aşağıdaki metinde önceleri bazı sıkıntılar çeken bir kişinin daha sonra iyiliğe ulaşacağı, birinci cümlede belirtilmektedir. Bağlaçlı kısımda ise, daha sonra, bunların sonucu olarak sonsuz olacağı dile getirilmektedir. Yani, *andın kin* yapısı, zaman bakımından sonralığı ve işin sonucunu ifade etmektedir.

[60] *tişi balıkka kelser edgü ol . bu kişi burunda et’öz emgenmiş amtı ma emgenip soñ yorıyu edgüke teger . andın kin meñilig bolur . (TT VII 28/46). “Kadın şehre girerse iyidir. Bu kişi önceden vücudu eziyet görmüş, şimdi de eziyetlenmiş (ama) sonrasında yürüyerek iyiliğe ulaşır. Daha sonra da sonsuz olur.”*

3.19. *eñ kininte “en sonunda, nihayet”*

Uygurca *eñ kininte* yapısı “en sonunda” anlamında zaman zarfıdır ve aslında bir bağlaç değildir. Bununla birlikte *eñ kininte* öbeği cümleler arasında “en sonunda, nihayet, sonuç olarak” gibi anlamlarla sonuç çıkarma işlevinde bağlaç görevini de almaktadır.

[61] *kutlug kıvılg bolur, ödsüz kolusuz ölmez, tükel ülüglüg togar, eñ kininte burkan yolına kirür, burkan kutın bulur (TT I/154, TT IV B/54, TT VI 118, 349). “O şanslı mutlu olur, zamansız ölmez, tamamen kismetli doğar, en sonunda Buda’nın yoluna girer, Buda’nın şansını bulur”.*

[62] *ne köñül [-ser azu / ogrı tut...[nom bitigig üç / kata oklg siziksiz / kirtgünç köñ [..]sar okısar tütrüm teriñ udunu tutsar antag ugurı bar suvda ölmegey tagda öñ yırde / kanta yorisar bars irbiz böri-te ulatı yolak tınlğ-lar / yimegeyler kamağ kutlar haşıklar tukaru küü küzedü tutgaylar eñ kininte tüzgerinçsiz yig tüzü köni tuymakka teggeyler : (Jut.Sek.T-2.20-28). “Gönülde ne (geçer) se veya hırsız rast gelirse bu akide yazısını üç defa okusun. İmanlı bir gönülle, şüphe duymadan okursa, çok derin saygı göstererek tutarsa, bu sebeple suda ölmez, dağda ovada neredede yürüse, pars, vaşak, kurt ve diğer vahşi canlılar yemezler.*

Bütün kutlular, ulular sürekli olarak o kimseyi gözetip kollarlar. Ve nihayet, engelsiz dümdüz doğru duyuşa ulaşırlar.”

[63] *tolp et'özde yadılıp 'eñ kininte barırlar .. (AY 366/1). “Bütün vücuda yayılıp, en sonunda varırlar.”*

[64] *... bo nom erdinig eşidteçi tınl(ı)glar sakınu sözleyü yitin-çisiz bilge biliglig y(a)rukın y(a)rup yaltrıp buyanlıg bilge biliglig yiv-veklerig yivetip kin kin ajunlarta ülgüsüz sansız koltı nayut sanınça kalp üdlerke tegi üstün t(e)ñri yirinteki altın yalañuk yirtinçüsinteki menjilerig menjilep.. 'eñ kininte burkanl[ı][g] edgü üd kolu birle tuş bolup başdınkı yêg kutrulmakl[ı][g] tüşke teggeyler :: (AY 542/7-9). “bu akide cevherini duyan canlılar, sakınarak söyleyerek erişilmez hikmet bilgisi parıltısını ısıldatarak sevaplı hikmet bilgisi süüyle donatıp sonra sonra dünyalardan sayısız milyonlarca sonsuz sayısınca, sayısız devirlere kadar yüce tanrı katındaki altın insan yerinde sevinerek, en sonunda Budalı iyi zaman devri ile dost olup önceki iyi kurtulmalı mükafaata ulaşacaklar.”*

[65] *tenri yêrinte kodı ênip şanki ç(a)kr(a)v(a)rts êlig kan birle menj menjilep eñ kininte sizin şazanınızta ulug edgüke teggey erdimiz.. (Maitr. 072.34-38) “Tanrı katından aşağıya inip, Şanki Çakavart Han ile sevinerek, en sonunda sizin disiplininizden büyük iyiliğe ulaşacaktık.”*

Cümle bağlacı olarak kullanılan *eñ kininte* öbeği, genellikle metin içinde iki dizilişte bulunmaktadır. Ya [63] ve [65]'te olduğu gibi, zarf-fiilli bir yapının ardından gelebilmektedir. Ya da [61] ve [62]'te olduğu gibi eş zamanlı cümlelerin arasında bulunmaktadır.

3.20. *anı için* “bunun için”

Uygurcada, *anı için* bağlacı genellikle sebep bildiren cümlelerin başında bulunmakta ve geriye doğru bir referans yönüyle cümleleri bağlamaktadır. Bu cümleler birbiriyle sebep-sonuç ilişkisi içindedir.

[66] *üç işleri adaşları bar erdiler . bir biçin ikinti kuntuz . üçünç irbiç . üçegü yme tözün yavaş erip ertinju simtagsız erdiler . anı için bodıs(a)t(a)v oguşlug tavışganınñ edgü yoldaşı bolyuklar erdi . (U IV : D/5). “Üç eşleri, arkadaşları vardı. Birisi maymun, ikincisi kunduz, üçüncü de vaşak. Her üçü de asil ve yumuşak huylu olup son derece çalışkandılar. Bunun için Bodisatav soyundan olan tavşanın iyi yoldaşları olmuşlardı.”*

[67] *sogançig bar atl(ı)g erdini teg kirtü tözüg arıg tanuklamaknuñ üç y(a)wlak yoldın ertürgeli umaknuñ . yok çıgay bolmaktın öñi kitergeli umaknuñ . tiltegi titir . anı üçün bodis(a)t(a)wolar yorigıña kutbulmuş tözünler kezikiñe kirü tükeser. tört türlüg ewrilinçsiz süzüük kirtgünç köñülüğ tanuklayur. (TT V B. 31). “Sevimli bar adlı inci gibi gerçek temiz tanıklamanın üç kötü yoldan ulaşmak için yapabilirliğinin.. fakir yoksul olmaktan başka gidermek için yapılabilirliğinin sebebidir. Onun için Bodisatvalar sayesinde kut bulmuş asiller etrafında sonuna kadar tamamlasa, dört türlü girdapsız temiz imanlı gönlü tanıklar.”*

[68] *..... köni tınlıglar az teñrim . tewlig kürlüg tınlıglar üküş teñrim . tükel bilir, tawar tilemez tınlıglar az . üküş tileyür, tükel bilmez tınlıglar üküş teñrim . buşı birgeli akı tınlıglar az . kızgak buşı birmez tınlıglar üküş teñrim . kirtü tınlıglar az. ezük yalğan tınlıglar üküş teñrim . anı üçün bu yırtınçüteki tınlıglar kutsuz, ülügsüz erür teñrim . (TT VI 1). “Dürüst canlılar az Tanrım. Aldatıcı, hilekar canlılar çok Tanrım. Her şeyi bilen, mal istemeyen canlılar az. Herşeyi isteyen, hiç bilmeyen canlılar çok Tanrım. Sadaka vermek için cömert canlılar az. Cimri ve sadaka vermeyen canlılar çok Tanrım. Dürüst canlılar az. Yalancı canlılar çok Tanrım. Onun için bu yerdeki canlılar talihsiz ve kısmetsizdir Tanrım.”*

[69] *bo monça törlüg edgülüğ işlerig bütürgeli ötleme buyan edgü kılınç yalanuz nom tilgenin evirtgüke ötüğçi bolmak buyan edgü kılınça yitmez .. anı üçün kavşıkıya ontın sınar yırtınçüdeki kamağ üç üdki p(a)ramıtlarig toşgurtguka ötigçi bolsar .. yene sansız sakışsız üdler kolular ertginçe nıroanka kirmedin yırtınçüde menjün turguka tütrüm teriñ nom tözin aç a yada okıtguke ötüğçi bolsar ol buyan edgü kılınç yöleştürgülüksüz ok ogşatguluksuz erür tip y(a)rılıkadı :: (AY 181/7). “Böylesi değişik işleri bitirmeyi öğütlemek iyi davranış(ı), yalnız öğreti tekerleğini çevirtmeye, ricacı olmak iyi davranışına (bile) yetmez. Onun için ey Kausika, sağ taraftaki dünyadaki bütün üç dönemki bilgelik sahibi Budaları öğreti tekerleğini çevirtmeye, altı erdemleri (bütünüyle) tamamlatmaya ricacı olsa; yine sayısız zamanlar geçene değin, Nirvana’ya girmeden, dünyada sonsuza değin durmaya, keskin, derin öğreti esasını açıklayarak anlaşılmasını sağlamaya ricacı olsa, o iyi davranış (başkasıyla) karşılaşılmayacağı gibi benzersizdir diye buyurdu.”*

[70] *etöz kodsar, awıış tamuda togar, tamudaki emgekin tükel kötürür, bir ödün sönmez tinturmaz emgetirirler . anı üçün tenrı burkan ol yazuklug tınlıglarka inçe tip yarlıkadı : (TT V/445). “Vücudu terk ederse, Awiş cehenneminde doğar. Cehennemdeki eziyeti büsbütün artar. Bir an bile (ateşi) söndürmeden, dindirmeden eziyet ederler. Onun için tanrı Burkan, o günahkar canlılara şöyle buyurdu:”*

[71] *munuñ anasın men öldürdüm anı üçün bo irinç tınlıg ög-süz bolup kaltı muñar ne erser yazuk yok, mini anası ol tıp sakınur, (U III, U IV, PhTF II: 224). “Bunun anasını ben öldürdüm. Bu nedenle bu zavallı canlı, öksüz kaldı. Buna çok yazık. Beni anası sanıyor.”*

anı üçün, sebep-sonuç ilişkisinin yanı sıra, bazı cümlelerde şüphe, tahmin, zanda bulunma anlamlarını sağlayabilir. [72]'deki tanıkta şüphe işlevi görülmektedir. Kendisini bırakıp giden sevgilisine hitaben “yoksa başka bir sevgilin mi var, bunun için mi bırakıp gidiyosun?” ifadesinde *anı üçün* yapısı şüphe gerekçesini göstermektedir.

[72] *amrak begim meni orunta yatgaru kodup kaçça bargalı sakınur siz . azu yme adın sewer amrakıñız bar erki . anı üçün meni kodup barır siz . (U IV : A/143). “Sevgili beyim, beni yatakta bırakıp, nereye gitmeyi düşünüyorsunuz? Yoksa başka bir sevgiliniz mi var? Bunun için beni bırakıp gidiyorsunuz.”*

139

Uygur metinlerinde –gAll eki ile biten cümlelerin devamında *anı üçün* yapısı bağlama işlevinde bulunmaktadır (Erdal 2004: 512). Aşağıdaki tanıklardagAll + *anı üçün* ... yapısı görülmektedir.

[73] *men sini nizvanı kadgu ... tarkarıp arxant kutın bulturgalı anı üçün sürüp üntürdüm (Ht X 256). “Ben senin arhathood şansını bulman ve ihtiras kaygısından kurtulman için sürgün ettim.”*

[74] *yalañuzın t(e)ñrim siz yme ..uduñuz bilgeli ukğalı .. anı üçün birte adın öñi kölüngü yok titir .. (AY 334/25). “yalnız olarak Tanrım siz de.. ineğiniz bilendir anlayandır.. bunun için birden başka hayvan arabası yok denir.”*

3.21. *anı üçün kim “bunun için ki”*

anı üçün kim öbeği sebep bildiren bir bağlaç olarak cümleler arasında yer almaktadır. Aşağıdaki tanıklarda da görüldüğü gibi, bi-

rinci cümle sebep ve gerekçeyi bildirmekte; *anı için kim* bağlaçlı ikinci cümlede bu sebeple ortaya çıkacak sonuçlar açıklanmaktadır. [75]'te birinci cümlede (*ertmiş kelteçi közünür bo üç üdki buyanlar barça anta tutulur için*) özetle “üç zamana (Trişkala) ait iyiliklerin hepsinin orada tutulduğu” sebeptir ve bu nedenle “bazı canlıların iyi davranış sahibi olmak istiyorlarsa bu öğretiyi öğrenmeleri” ikinci cümlede açıklanmaktadır.

[75] *yene ertmiş kelteçi közünür bo üç üdki buyanlar barça anta tutulur için anın antag bolur anı için kim kayu tınl(ı)glar ülgülençsiz tenlençsiz üstünki yig buyan edgü kılınçig alayın tip küseserler .. ötrü ol tınl(ı)glar bo iyin ögirmeklig yig ögretigde üzüksüz tutçı ürüg uzatı ögretinmiş k(e)rgek :: (AY 156/20). “Yine geçmiş, gelecek ve şimdiki bu üç zamana ait iyilikler, hepsi orada tutulur olduğu için o şekilde olur. Onun için bazı canlılar, ölçülemez, karşılaştırılmaz, üstün, mükemmel, iyi davranışı olayım diye dileseler.. Sonra o canlılar bundan dolayı sevinilesi daha iyi öğretiyi kesintisiz, sürekli, uzun süre öğrenmiş (olsalar) gerek”.*

Aşağıdaki [76]'daki tanıkta da ilk cümlede özetle “üç beden prensibini bilmenin iyiliklerle donanmak için gerekli olduğu” (*bo iki üç etöz tözin köni-sinçe tetrü bilmek ukmak erür*) sebep olarak dile getirilmektedir. İkinci cümlede bu nedenle “dört cemaatin mukaddes cevher içindeki sözü dinleyip icapları yerine getirmeleri” gerektiği açıklanmaktadır.

[76] *bo iki [törlüg] edgü-lerke tükel-liğ bolmak-nıñ ugrayu tıltag-ı yana bo nom erdini içinteki özlüg-lerig ölürmemek burhanlar-nıñ üç etöz tözin köni-sinçe tetrü bilmek ukmak erür .. anı için kim kayu toyın şamnanç upası upasanç tört törlüg tirin kuvrag bo nom erdini içinteki arıg sözün eşidü tıñlayu ögret[inü] bilseler .. anıñ tüş-i utlı-sı sözleyü yetinçsiz tétir .. (AY 23/13). “Bu iki türlü iyilere donanmış olmanın uğramasının sebebi yine bu kanun mücevheri içindeki canlıları öldürmeme, Burkanların üç beden prensibi doğrusunca tam olarak bilmek ve anlamaktır. Onun için her rahip, rahibe, mümin, mümine, dört türlü cemaat bu mukaddes cevher içindeki arı sözü dinleyerek dinî icapları eda edebilseler, onun mükafaatı ulaşamaz denir.”.*

3.22. *anı için yme* “bunun için de”

anı için yme sebep gösterici bir bağlaç olarak cümleler arasında sebep-sonuç ilişkisi kurmaktadır. Aşağıdaki örnekte, birinci kısımda

sadaka vermenin insanın içindeki hırs ve tutkuyu azalttığı ifade edilmekte; ikinci kısımda da, duanın ve buna benzer diğer sevapların karşılığının büyük olduğu dile getirilmektedir. *anı için yme* birinci kısımdaki sebebin sonucunun ikinci kısımda anlatılanlar olduğunu göstermektedir.

[77] *tavar buşı yalanuz az nızvanıg ok kever küçsiretür .. anı için yme kavşıkıya ötügl']çi bolmakdın turmış buyan edgü kılınç ülgülençsiz tenlençsiz yöleştürgülüksüz titir :: (AY 163/9). “Mal sadakası yalnız hırs (ve) tutkuyu (Klesa) zayıflatır, güçsüzleştirir. İşte o sebeptir ki, ey Kavsika, ricacı, duacı olarak kazanılan sevaplar iyi davranışlar hadsiz hesapsız (ve) (dahi) benzersiz denir.”*

3.23. *anılayı ok “o şekilde”*

Cümleler arasında *anılayı ok* bağlacı benzerlik işlevine sahiptir. [78] numaralı tanıkta “yedi sekiz bölüklü klesalar uzaklaştırıldığı zaman diğerlerinin adının, benzer şekilde, bağlayan olduğu” *anılayı ok* “bu şekilde” bağlacıyla sağlanmaktadır.

[78] *yana kaltı bışrunmak yoltaki tokuz bölükl(e)rte tarkarsar öndünki azuçı yme biş altı yiti sekiz bölüklüg nızvanil(a)rıg. adın tarıkmadukı erser anılayı ok atı bolur badaçı tip (Üçitig 107a/4). “Yine şöyle ki, olgunlaşma yolundaki dokuz bölükte öndeki veyahut da beş altı yedi sekiz bölüklü klesaları uzaklaştırdığında, diğer uzaklaşmamış olanların adı ise bu şekilde bağlayan diye olur”.*

3.24. *anın “o sebeple, onun için, bu nedenle”*

Uygurcada *anın* bağlacı, cümle içinde ve cümleler arasında sebep belirtmekte kullanılmıştır. Aşağıdaki tanıklarda birinci cümlede gerekçe anlatılmakta, *anın* ile başlayan ikinci cümlelerde bu sebebe bağlı gelişen sonuçlar açıklanmaktadır.

[79] *amtı sizinmiş için yol kirtü yanduru ol öñke birikip yandaru akıglıg akıgsız tıgey tip kiterkelir için bo sizikiğ anın karıkta sözlemiş ol akıgsız erser kaltı yol kirtü erür tip. (Üçitig 97a/15). “Şimdi, yol gerçeği tekrar renkle birleşerek bir arada asra-valı ve asravasız (olur)” diyecek diye şüphelendiğinden, bu soruyu gidermek için bu Karika’da Asravasız ise, şöyle ki yol gerçeğidir diye söylemiştir.”*

[80] *kösüşüg kanturtaçı erür (siz) t(e)ñrim. anın bizniñ kop kamağ kösemiş kösüşümüz alku sakınmış sakınçımızni köñülümüzçe kanturuñ bütürüñ t(e)ñrim.* (TT VII 40/87). “Arzuları teskin edersiniz Haşmetlim. Onun için bizim bütün arzuladığımız arzularımızı, bütün düşündüğümüz düşüncelerimizi gönlümüzce teskin edin, tamamlayın Haşmetlim.”

Çoğu sebep cümlelerinin kuruluşunda olduğu gibi, *anın* ile başlayan bu yapılarda da önceki cümle *üçün* edatıyla son bulmakta, ardından *anın* ile devam edilmektedir (bkz. Erdal 2004: 487). Aşağıdaki [81], [82], [83] ve [84]’teki tanıklar bu kuruluştadır.

[81] *yiri yawız buyan yok üçün. anın sizni ödleyür biz. bar-makuğa tip tidiler.* (Hüent. I: 178). “Ülke kötü olduğu için ve (bunun) sevabı olmadığı için, onun için size (buradan) gitmeyi öğütlüyoruz.”

[82] *una kirtgünç kösüşke tayak bolmakı öze bu munça edgü nomlar büter üçün anın kirtgünç kamağ nomların başı titir::* (TT V B/80). “İşte, imanın isteğe dayanak olması hususunda, bunca kanunlar inanıldığı için, onun için iman bütün kanunların başı denir.”

[83] *bon nom erdinig ayayu ağırlayu yir oruntakı ilig kanıg begig iışig bodunug karag azrua hormuzta tört m(a)haranç t(e)ñriler başın kamağ t(e)ñriler ürüg uzatı küyü küzeti tutarlar .. üçün anın antag bolur ..* (AY 192/7). “Bu öğreti mücevherini sayıp, saygı gösterip, (o) yerdeki hakanı, hanı, beyi, hanımı, halkı Brahma, İndra, dört Maharaja tanrılar başta olmak üzere, bütün tanrılar uzun süre koruyup, gözetip tutarlar .. Onun için böyle olur..”

[84] *kök kalıkññ yörügi az üçün . anın aşnuça sözlemiş ol :: iki törlüg içmekl(e)rniñ yörügi üküş üçün kin sözlemiş ol . azuça yme kök kalık idiz teg erür* (Üçitig 101a/15). “Göğün izahı az olduğu için, bu yüzden önce söylemiştir. İki türlü sönmelerin izahı çok olduğu için sonra söylemiştir. Veyahut da gökyüzü, sığırdıran olduğu için ulvidir.”

3.25. *anın amtı* “bu sebeple şimdi”

anın amtı öbeği “bu sebeple şimdi” anlamında nedenleyici bağlaçlardır. *anın*’da olduğu gibi birinci cümle sebebi veya gerekçeyi ifade etmekte; bu bağlacın başında olduğu cümle ise bu sebebe dayalı olan sonucu açıklamaktadır.

[85] .. *tengeşisiz uz körkle... tegirmi sizin yüzünüz ol .. onaru evrilmiş orun lakşanın .. kaş kavışığınta tokılığ .. yılgu yumşak yıldırdırğa .. yürün s(a)parır erdini teg .. kök kalıkda turugma .. tolun ayka ogşatı .. anın amtı yükün[ür m(e)n] antag osuglug bahşıka ..* (AY 652/12). “Sizin yüzünüzün yuvarlaklığı istisnasız olağanüstü güzelliكتedir. Sağa doğru dönük laksananız ürna, kaşınızın arasında pek hoştur. Yumuşak parıltınız, bembeyaz sphetika mücevheri gibi gökyüzünde duran dolunaya benziyor. Bundan dolayı şimdi ben böyle vasıflı üstada hürmet ediyorum.”

[86] *anın buldukma bu ikigü üzeki mün kadag tēp ... bu biligsizlig karanğu kayuka tayaklıgın inçip turmuşka amtı kergeleyür targargalı tēp ... bu alku bilgülık nomlug adakangularka tayaklıgın turmuşka anın amtı kergekleyür targargalı tēp bu ok inçip erür yētinç* (Abh.Sho. 559-562). “Bunun için bulunmaz bu ikisi önceki kabahat kusur denir, bu hikmetsiz karanlık nereye dayalıdır, böyle hayata şimdi gerekli lüzumlu denir, bu bütün bilgili akideli diğer şeylere de. Bu sebeple şimdi, gerekli lüzumlu denir, işte yedincisi budur.”

3.26. *anın birök* “onun için eğer”

anın birök öbeği “onun için eğer, dolayısıyla” gibi anlamlarda, şart ve sonuç anlamı taşıyan cümle başı bağlaçlardandır. *anın birök*, önceki cümlelerin izahı olarak ikinci cümlelerin başında bulunur ve başında bulunduğu cümleyi şarta bağlı olarak açıklar. Bu bağlaçla kurulu yapılar, -sAr ekli zarf-fiil öbekleridir.

[87] *bo nom erdinig saçılğalı yokadğalı idmamakınızlartın ötgürü k(a)ltı ganj ögüzdeki kum sanınca kalp üdlerke tegi sözlep nomlap alkmaguluk ulug buyan edgü kılınçig kaz[gantınız]lar .. anın birök kimler toyın şamnanç upası upasanç [tört törlüg] titsilig kuvrag ar[asınta kayu]lar<ı> birök bo nom [erdinig] ayasar <agırlasarsar> tapınsar [udunsar bitiser] bititser ötgürü yene adınlarka okıtu biltürü <nomlayu> bilserler .. olarnıñ buyan edgü kılınçları yme sizlerniñ teg ök uçsuz kızıgsız ülgülençsiz tenlençsiz ol tip bilmiş ukmuş k(e)rgek..* (AY 671/13). “Bu kanun cevheri saçılmış yok olmuş bırakamadıklarınızdan ötürü sanki Ganj ırmağındaki kum sayısınca, sayısız devirlere kadar söyleyip vaaz edip bitmeyen yüce sevap ve iyi ameli kazandınız. Onun için eğer (dolayısıyla) hangi rahip, rahibe, mümin, mümine dört tür-

lû talebeli topluluk arasından hangileri (olursa), eğer bu kanun cevherine saygı gösterip hürmet etse, tapınsa, yazsa ve yazdırsa ve başkalarına okutup bildirip vaaz etseler onların sevap ve iyi amelleri de sizlerinki gibi uçsuz bucaksız, ölçülemezdir diye bilmek ve anlamak lazımdır.”

[88] *tükel bilge biligke tegip ötrü bo iduk nom erdinig aç a yada okıtu nomladım.. anın birök kayu êligler hanlar bo nom erdinig boşgunsarlar tutsarlar ayasalarlar ağırlasalarlar eşidserler tınlasarlar.. ötrü ol êliglerniñ hanlarınñ iğ ağıg ada tudaları bar erser barça yokadıp ençgülig esengülig bolgaylar..* (AY 410/6). “Tamamen hikmete erişip sonra bu kutsal akide cevherini açıklayarak okutarak bildirdim. Dolayısıyla herhangi bir hükümdar bu öğreti mücevherini öğrenip tutsa saygı gösterse, dinlese ondan sonra hükümdarların hastalık sıkıntıları var ise hepsi yok olup huzurlu olacaklar.”

3.27. *anın kim* “onun için ki”

anın kim “onun için ki, bu nedenle ki” gibi anlamlarda sebep ve açıklama işlevli bir bağlaçtır. Birinci cümledeki sebebe bağlı olarak, *anın kim* ile başlayan ikinci cümlede açıklamada bulunmaktadır. [89]’da özetle birinci cümlede “Bu (öğreti cevheri), canlılarının kir ve pasaklarını yıkayacak, son derece yararlı bir şey” olduğu için, ikinci cümlede “Bu öğreti cevherini dört topluluktan hangi kişi okursa okusun fayda göreceği” açıklanmaktadır.

[89] *tınl(ı)glarnıñ öñi öñi toorlug tsuy irinçü ağır ayıg kılınçlıg kkir tapçaların yudaçı arıtdaçı ertinü ulug asıglıg titir .. anın kim kayu toyın şamnnaç upası upasañ tört törlüg tirin kuwrag kayuları erser birök kayu kayu yir orunta bo nom erdinin okısar sözleser kiñürü nomlasarlar ötrü ol yir orunta tört törlüg ulug asıg tusu bolgay ::* (AY 191/11). “Canlılarının ayrı ayrı, değişik kötü, fena davranışlı kir ve pasaklarını yıkayacak arıtacak (olan) son derece ulu (ve) yararlıdır. Onun için herhangi bir rahip, rahibe; mümin ve mümine, bu dört türlü topluluktan hangisi (olur) ise (olsun) ; eğer herhangi bir yerde bu öğreti mücevherini okusa(lar), söylese(ler), bütünüyle anlatsalar, sonra o yerde dört türlü fayda olacaktır.”

[90]’daki tanıkta da birinci cümlede “Bu öğreti cevherinin Ganj’daki kum sayısınca koruyup gözetme gibi faydalarının” bulunduğu için,

ikinci cümlede bu sebeple “Bunu okuyan her canlının her türlü tehlikeden kurtulacağı” açıklanmaktadır.

[90] *bo d(a)r(a)nıg öñre ertmiş üdki bir gañ ögüzdeki kum sa-
nınça burkanlar başdınkı oruntaki bodıs(a)t(a)ıların küyü küzetü
tutgalı nomlayı y(a)rılıkadılar :: anın kim kayı tınl(ı)glar bo d(a)
r(a)nı nomug tutsarlar sözleserler :: ötrü bars irbiz arslan börıde
ulatı kadır yavlak keyikler adasıntın yağı yavlak yik içgekler kişili
kişi ermezlide ulatı tınl(ı)glar adasıntın yağı yavlak adasıntın ada
tuda adasıntın yala yañku adasıntın ..bo biş törliüg adalartın kor-
kınçartın ozar kutrular .. (AY 325/13). “Bu öğretici kitabını ön-
ceden, geçmiş zamanki bir Ganj nehrindeki kum sayısınca
Burkanlar, ilk yerdeki Bodisatvaları koruyup gözeterek tut-
tuğunu vaaz ederek buyurdular. Onun için ki hangi canlı bu
öğretiyi, kanunu tutsa söylese; sonra pars, vaşak, aslan, kurt
ve diğer vahşi ve yabani hayvanların tehlikesinden vb. bu beş
türli tehlikelerden korkulardan uzaklaşır, kurtulur.”*

anın kim ile başlayan cümlelerin, genellikle şartlı bir öbek ve *ötrü* ile devam eden cümleden oluştuğu görülmektedir.

Birinci cümle	İkinci cümle
Bildirme kipiyle	<i>anın kim</i> +.... -sAr + <i>ötrü</i> + -gAy/-Xr

3.28. *anta basa* “ondan sonra”

Sonralık bakımından cümleleri sıralamada kullanılan *basa* bağlacı-
nın yanı sıra *anta basa* da aynı işlevde cümleleri sıralayan bağlaçlar-
dandır. Aşağıdaki örneklerde olduğu gibi, *anta basa*, cümleleri yapı-
lan eylemler bakımından sıralamaktadır ve cümleler genellikle eş
zamanlı gerçekleşmektedir. *anta basa* bağlacı, sonralık bakımından
sıralanan her cümlelerin başında bulunmaktadır.

[91] *ulug suuka buyanı tegzün . anta basa aka ini ogullarka
buyanı tegzün basa koça il begdleriñe ançasılarka şazın ayguçika
şazın uluglarıña ilke bodunka kuvragka alku tınlıg uguşıña anta
basa baxşım ulugum kev baxşıka meniñ öz bodumka kişimke ogan-
larımka basa esen togrıl turmış tutuñ aday tutuñ ögrünç kız başaka
başlap urugka kadaşka buyanı tegzün (Em01 / 2-6). “Ulu majeste
sevabı ulaşsın. Ondan sonra ağabey kardeş çocuklara sevabı
ulaşsın, sonra Hoço ülkesinin beylerine, onun gibi din bü-
yüklerine, memlekete, millete, cemaate, bütün canlı halkına;*

ondan sonra hocam ve büyüğüm Kev Bahşı'ya, benim bizzat kendime, eşime, çocuklarıma; sonra Esen Togrıl Tutung, Aday Tutung ve Öğrünç kız Başaka başlayıp aileye kardeşe sevabı ulaşsın."

[92] /ö/güz-ler keçig-ler suvın kidin /enet/kek yerinte : keçti gan ögüz suvın öndün buluñ sıgımışın sıgmayukın ukıtu : ıdmış bitiginteki savı bu erür : aşnu-ça yėti şlok söz-leyür : anta basa uzun kezik üze sözleyür : şloki bu erür : : (HT VIII 1-22). "Irmaklar vadiler suyundan batıda Hint ülkesinde, Ganj nehrini, doğudan tarafta yakışanı yakışmayanı anlatarak geçti. Göndermiş olduğu mektubundaki sözü budur. Önce yedi beyit söyler. Daha sonra uzun sırayla konuşur. Beyiti şudur."

[93] *tavranm[ak kön]g[ü][in] yükünür biz tañlançig kö[rkle] maytri burhan kut[-ıñ]a : anta basa [yükünür][biz] akıgsız arıg [ulug][ar]hantlarka üç erdinilerke inanıp : (BT13.12.J.03). "Davranmak gönlüyle mükemmel güzel Maytri Burkan şansına secde ederiz. Ayrıca kesintisiz temiz büyük azizlere üç mücevhere inarak secde ederiz."*

3.29. *anta birök kim* "öyle ki eğer"

anta birök kim öbeği "öyle ki eğer" anlamında, açıklama işlevinde cümle bağlacıdır. Cümle başında bulunan *anta birök kim*'in kullanım sıralaması *anta birök kim* +-sAr + ötrü..... şeklindedir. Aşağıdaki tanıkta da *anta birök kim*'in ardından örnek verilerek açıklamada bulunulmaktadır.

[94] *tört bölük süü b(e)lgürtser altın kümüş vaydurı sıparır ulatı yiti erdinilerin adruk adruk öñi öñi esriñü ed tavarların tolu ulug ulug agılıklar körkiter .. anta birök kim kayu tümke biligsiz yalañuklar erser .. ötrü olar ol antag yilviniñ tözin tüpin ad<ı>ra bilmedin ol yilvi küçinte b(e)lgürtmiş tml(ı)glarınñ körkün menjizin körmek üze ünin çoğısın eşidmek üze inçe tip sakınurlar :: (AY 384/16). "Dört bölük asker gösterse altın gümüş billur misk hepsi yedi mücevherini ayrı ayrı farklı farklı mal mülklerini dolu büyük büyük hazineler gösterse.. Öyle ki her biri tamamen bilgisiz insanlar olsa.. Ondan dolayı öyle sihrin üstünü altını ayırmadan o sihir gücünde göstermiş canlıların güzelliğini benzini görmek için sesini işitmek için şöyle deyip düşünürler.."*

3.30. *anta birök yana kim* “Ondan dolayı da şöyle ki”

Uygurcada yalnızca Altun Yaruk'ta bir örnekte karşılaştığımız *anta birök yana kim* cümle bağlacının anlam olarak karşılığını vermek zor olsa da, aşağıdaki örnekte açıklama işlevinde olduğu söylenebilir.

[95] *bo sakınçlarinta yine b(e)k tururlar kinki tüpin cınkaru bugünü bilü umazlar .. anta birök yine kim kayu bilge yalañuklar erserler olar yine neñ antag sakınmazlar :: inçip ol antag yilwinin tözin tüpin yme adırtlıg bilirler ..* (AY 385/7). “Bu düşüncelerinde yine sağlamdılar, sonraki esas şüphesiz bugün bilemezler.. Ondan dolayı da şöyle ki, her bir bilge insanlar ise onlar da herhangi bir şeyi öyle düşünmezler. Şöyle ki büyüünün esasını ve temelini de farklı bilirler.”

3.31. *anta kin yana* “ondan sonra da”

anta kin yana öbeği, cümleleri zaman bakımından sıralayan bir bağlaçtır. Aşağıdaki tanıklardan [96]'da özetle, birinci cümle “vücudunu bırakırsa üç kötü yola girer”, ikinci cümle “vücudunu bulur” şeklindedir. *anta kin yana* iki cümle ard arda olduğunu göstermektedir. [97]'deki olay aktarımı şu şekildedir. Önce “yirmi gün orda kaldı” ve sonra “beş gün boyunca doğuya yürüdü” önermeleri bu bağlaçla öncelik-sonralık bakımından sıralanmaktadır.

[96] *ol ayıg kılınç küçinte etözi kodsar, üç yawlak yolka barır. anta kin yana etözin buluglı antag ol, kaltı tırñak özeki toprak teg. üç yawlak yolka tüşügli ança ol, kaltı bu yırtki toprakça . kaltı ol kişi etözin buluglı yalañuklarta kirtgünç köñüllüg tınlıglar ança ol, kaltı tırñak üzeki toprakça . yana kirtgünçsüz tınlıglar ança ol, kaltı yırtki toprakça .* (TT V/334). “O kötü amelin zorluğundan vücudunu bıraksa, üç kötü yola gider. Ondan sonra da vücudunu bulur. Şöyle ki, tırnağın beyazı, toprağın gibi. Üç kötü yolan düşen öyle ki, bu yerdeki toprak gibi, öyle ki o kişi vücudunu bulan insanlarda inançlı gönüllü canlılar öyledir. Şöyle ki tırnağın beyazı ve toprak gibi. Yine imansız canlılar öyledir o yerdeki toprak gibi.”

[97] *samtso laç/ari bu orun-ta ygrmi kün /tur/dı : anta kin yana öñtün /tag/dın bulunça beş kün /yo/ridı erdi :* (HT V59/8-11). “Eğitmen Samtso bu yerde yirmi gün kaldı. Ondan sonra da doğuda dağ yönünde beş gün yürüdü.”

anta kin yana ile kurulu yapılar, eş zamanlıdır (zaman uyumludur). Zaman olarak [96]’daki cümleler geniş zamanda, [97]’dekiler görülen geçmiş zamandadır.

3.32. *anta ok* “o zaman”

anta ok “o zaman” anlamıyla başında bulunduğu cümleyi önceki cümleye bağlamaktadır. *anta ok*, zaman bağlacıdır ve birinci cümledeki eylemle, ikinci cümledeki eylemin aynı zamanda ya da çok kısa aralıklarla yapıldığına işaret eder. [98]’de Çaştani Bey’in şeytanın başını kesmeye yeltenmesiyle, şeytanların korkuya kapılmaları çok kısa aralıklarla gerçekleşmektedir. Diğer tanıklarda da kısa zaman aralığı ya da aynı zaman söz konusudur.

[98] *terkin munı sançınlar bıçınlar . isig özin üzüp adın azunka ıdınlar. anta ötrü ç(a)ştani ilig beg bar küçin öntürüp tölükün sikriyü barıp urumuki atl(ı)g yekniñ töpüsinteki saçın tarta tutup kılıçın örü kötürüp başın bıçgalı ogradı . anta ok ol yekler ç(a)ştani iligniñ küçin küsünün çoğın yalının kutın kıwın körüp artukrak korktılar .* (U IV: A/43). “Derhal bunu kesin, mızraklayın. Tatlı canını kesip diğer dünyaya gönderin. Daha sonra Çaştani Bey var gücüyle çıkarıp, kuvvetle sıçrayarak gidip Urumuki adlı şeytanın tepesindeki saçı çekerek tutup kılıcını yukarı kaldırıp başını kesmeye yeltendi. O zaman, o şeytanlar Çaştani Bey’in gücünü kuvvetini, parıltısını ışığını, şansını bahtını görüp iyice korktular.”

[99] *toña yaña teg küçlüg erser yime .. anta ok tolپ marımları etözleri barça kogşa-yur .. kögüzinte yüreki suçınur .. bütün etözintin ter akıp ünür .. küñ teñri ya-ruki kapkara közüñür* (U II: 20). “Yiğit (bir) fil kadar güçlü olsa da, o zaman bütün organları, vücudu zayıflayıp tümünden direncini yitirir. Göğsünde yüreği çarpar, bütün vücudundan ter boşanır. Güneş ışığı (gözüne) kapkara görünür.

[100] *eştılür öñre ertmiş üdün adın bir arıgda sémekde tişi aslanınñ tugurguluk üdi kolusı yakın kel-ti, anta ok buzagulaçı kotuz inekig tirig tutup için içegüsin teşip kotuz inek ... tugurdı, kotuz* (U III, U IV: PhTF II: 224). “Rivayet edilir: Geçmiş zamanda farklı bir ormanda dişi bir arslanın doğum vakti yaklaşır. O sırada yavrulayacak bir yakı (Tibet sığırı) tutup karnını deşip bir yak doğurdu.”

3.33. *anta ötrü* “ondan sonra”

anta ötrü öbeği “ondan sonra” anlamıyla başında olduğu cümleyi öncekine bağlamaktadır. İşlevi zaman bakımından sıralamadır ve daha çok tahkiyeli eserlerde görülen bir bağlaçtır. [101] numaralı tanıkta olduğu gibi, *ötrü* bağlacıyla başlayan cümlelerden sonra, *anta ötrü* ile başlayan cümle gelebildiği gibi; kendinden önceki ifadelerde *ötrü* olmadan da, sadece *anta ötrü* bağlacı tek başına gelebilmektedir.

[101] *ötrü olar bodis(a)t(a)vnıñ adaşları arıgdakı simekteki yig edgü tüş yimiş kelürüp bodis(a)t(a)v oğuşlug tavişganka suna birdiler . anta ötrü edgülig tavişgan olarnıñ arukları tınımısta kin . yig edgü nomlug sav sözlegeli ogradı. (U IV: D/24). “Sonra onlar, Buda’nın arkadaşları, ormandaki en iyi meyve ve yemişi getirip Buda asıllı tavşana sundular. Daha sonra saadetli tavşan, onların yorgunlukları geçtikten sonra, en iyi akide sözünü söylemeyi tasarladı.”*

[102] *yme biş törlüg ıda ıgaçda utru (ötrü?) bu ögsüz et’özde tugdular.. anta ötrü uzıtı uzakı özke emgentükin iglemekin ölmekin.. kop yirde açığ emgek körtükin.. .. yme irinç kişi oğlu k(e)ntü körmiş ötegin emgekin atayurlar.. (M I 9/1). “Ve beş çeşit bitkiden sonra bu öksüz vücutta doğdular. Ondan sonra sürekli kendisine sıkıntı verdiği, hastalandığı, öldüğü her yerde acı ve elem gördüğü.. ve zavallı insanoglu kendi gördüğü sıkıntıları dile getirirler.”*

[103] *ol antag edgü kılınçların edgülig yiltızların neteg burkan kutına evirgülik ol tip ötünti :: :: anta ötrü tükel bilge biliglig t(e)ñri t(e)ñrisi burkan hormuzta t(e)ñrike inçe tip y(a)rılıkadı .. (AY 168/4). “O, öylesi iyi davranışlarını, iyi esaslarını Buda kutsallığına çevirmek nasıl mümkündür? diye sordu. Ondan sonra eksiksiz bilge bilgili, tanrılar tanrısı Buda, İndra Tanrı’ya şöyle diyerek buyurdu.”*

Asıl işlevi zaman bakımından sıralama olmakla birlikte, aşağıdaki örnekte eylem bakımından bir sıralama bulunmaktadır. Buradaki tanıkta, “dahası, daha sonra” anlamıyla önceki söylenenlerin üstelendiği görülmektedir.

[104] *buluñ sayu sekiz sim küzedgüçi tenrilerig linxua örgün öze olurmuşın sakınıp öz öz biligleri tuta ört yalınlig küzedgü turmuşın sakınmış kergek. anta ötrü tarnı arwiş sözlemiş kergek. (TT V*

A/62). “(Dört) tarafa doğru sekiz ciheti gözetici tanrıları nilüfer çiçeği taht üzerinde oturmuş olmayı düşünerek öz kendi bilgilerini tutarak alev ve ateşli gözetken olmak gerekir. Daha sonra Darani ve büyü formülü göylemek gerekir.”

anta ötrü bağlacı, *bölük* “kitap” ve *tegzin*lerden (bölümlerden) meydana getirilmiş olan Altun Yaruk adlı eserde, bölüm başlarında konu açıcı bir işleve sahiptir. Aşağıda [105], [106] ve [107]’deki tanıklarda görüldüğü gibi, önce kitaptaki bölümün adı söylenmekte, ardından *anta ötrü* ile konuya başlanmaktadır. Bu yönüyle *anta ötrü* için bölümler arası bağlaçtır denebilir.

[105] *altun önlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi atl(ı)g nom bitigde ilinmeksiz tıgme d(a)r(a)nı nomug okıtmak atl(ı)g üç yigirmınç bölük yitınç tegzinç :: :: anta ötrü tükél bilge t(e)ñri t(e)ñrısı burkan ayagka tegimlig şarıputrı arhantıg okıyu y(a)rılıkap (ınçe) tip y(a)rılıkadı .. (AY 459/2). “Altın renkli, parlak ışıklı, herşeyden yüce öğret(i)ler) hükümdarı adlı öğret(i) kitabında bağlanmama denen dharaniyi anlatmak adlı yedinci kitap on üçüncü bölüm ... Ondan sonra eksiksiz bilge Tanrısı Buda, saygıdeğer Aziz Şariputri’yi çağırarak şöyle buyurdu.”*

[106] *altun önlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi atl(ı)g nom bitig(’de) çıntamanı atl(ı)g dar(a)nı nomug okıtmak atl(ı)g dört y(i)g(i)rminç bölük:: :: anta ötrü tükél bilge t(e)ñri t(e)ñrısı burkan anand toyınug okıyu y(a)rılıkap ınçe tip y(a)rılıkadı ananda sizler kamağun ınçe bilinler.. (AY 465/5). “Altın renkli, parlak ışıklı, herşeyden yüce öğret(i)ler hükümdarı adlı öğret(i) kitabında çıntamanı adlı dharani öğret(i)yi anlatmak adlı on dördüncü bölüm... Ondan sonra, eksiksiz bilge Tanrılar Tanrısı Buda, Rahip Anant’ı çağırarak şöyle buyurdu. Ey Anant, sizler hepiniz şöyle biliniz.”*

[107] *altun önlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmüş nom iligi atl(ı)g nom bitigde somaketu bodıs(a)t(a)v t(e)ñri t(e)ñrısı burkanug ögmek atl(ı)g sekiz otuzunç bölük anta ötrü somaketu bodıs(a)t(a)v olurmış orunıntın örü turup (birtin) sınar oñ (egninte)ki ton(ın) açınıp oñ (tizin) yırke) urup ayasın kavşurup t(e)ñri t(e)ñrısı burkanka yolanıp yümçiksiz közin titrü körüp ınçe tip ögdi:: :: (AY 649/9). “Altın renkli, ışık parıltılı herşeyin üstündeki dharma hükümdarı adlı sutrada Bodisatva Somaketu’nun tanrılar*

tanrısı Budhayı övmesi adlı yirmisekizinci bölüm. Bir vakit, Bodisatva Somaketu sağ tarafta oturduğu yerinden ayağa kalkıp, sağ omuzunun üzerindeki kıyafetini açıp sağ dizini yere koyup ayalarını birleştirerek tanrılar tanrısı Budha'ya yönelerek kırpmayan bir gözle dikkatlice bakıp şöyle diyerek övdü."

3.34. *anta yana* "burada yine"

Cümle başında kullanılan *anta yana* öbeği, "burada yine, bununla birlikte, ilaveten" gibi anlamlarda kendinden önceki öbeğe ya da cümleye ekleme yapan sıralama bağlacıdır. Aşağıdaki tanıkta, özetle birinci cümlede "Pratyekabuda kutsallığını bulsalar", ikincide de "Pratyekabuda (adlı) seçilmişlere varlık yolunda saygı (gösterip) hizmet etseler..." denmekte ve *anta yana* bağlacı ile ikinci cümle birinci cümleye eklenmektedir.

[108] *ne üçün tip tiser.. k(a)ltı bo üç miñ ulug miñ yirtinçüdeki tıml(ı)glar barça bir üdte koluda tükellig kişi et'özin bulup pratyikabud kutın bulsalar anta yana kim erser bir kişi ol anca tenlig yanı kut bulmuş pratyikabud dıntarlarka bir ajunda tört törlüg tapıgın udıgın ağır ayağ tapıg udug kılıp birer birer pratyikabudlarka birer birer sumır tagça yiti erdinilerig üküp buşı birser kaçan yene ol pratyikabudlar nırvanka kirtüklerinte şarırılığ süñüklerin yiti erdini üze ikirer y(i)g(i)rmi yoçan idiz körkle körü kanıñsız astuplar itip ol şarırılarn anta urup tüü törlüg hua çeçekin yıdın yıparın erdini toog pra kuşatırlarn uzatı ayasar ağırlasat tapınsat udunsat kavşıkıya köñülünge neteg ol.. (AY 175/23). "Ne için denirse, örneğin bu üçbin ulu bin dünyadaki canlılar hepsi aynı zamanda çağda eksiksiz insan vücudunu bulup Pratyekabuda kutsallığını bulsalar ondan sonra yine eğer birisi o şekildeki yeni mutluluk bulmuş Pratyekabuda (adlı) seçilmişlere bir varlık yolunda dört türlü izzet ikramla, saygı (gösterip) hizmet edip (etse) (ve yine) tek tek (bütün) Pratyekabudaları tek tek (bütün) Sumeru dağı kadar yedi mücevherleri övüp sadaka verse (ve) ne zaman ki yine Pratyekabudalar nirvanaya girdiklerinde geride kalan kemiklerini yedi mücevher ile süslü on ikişer Yojana yüksekliğinde güzel bakmaya doyulamayan Stüpalar yükseltilip, o geride kalanlarını orada (bir araya) koyup bin bir türlü çiçekle, güzel kokuyla, mücevher ve gölgeliklerle sürekli saygı gösterse, hizmet etse, ey Kavsika gönlünde nasıldır?"*

Aşağıda da *anta yana*, ekleme işleviyle görülmektedir. Dikkat edileceği gibi, *anta yana* ile sıralanan cümleler ve öbekler eş zamanlıdır. [108]'de zarf-fiil öbekleri, [109]'da geniş zaman cümleleri ve [110]'da görülen geçmiş zaman cümleleri *anta yana* ile sıralanmıştır.

[109] *bo bilmetin öçmekniñ yörügi bolur üküş yollug . anda yana ukıtmak üze ol birin uçuz bolur bilgeli körkitgeli anıñ belgüsin okşatıgın .* (Üçİtig 118a/14). “Bu bilmeden sönmenin izahı çok yollu olur. Burada yine onlardan birini anlatmak ile, onun alametini, benzerini bilmek göstermek kolay olur.”

[110] *ötr/ül/ /kam/ag yaña-lar yarşmala /şul/ tüş yemiş kelürüp toym-ka tapıg udug /kıl/tı-lar : anta yana bir yaña /alt/un kamtsı kelürüp balık /ya/ña-ka bërdi:* (HT V27/3-8). “Sonra bütün filler uygun bir biçimde şu rüya yemişini getirip, rahib için tapınma ve saygı kıldılar. Sonra da bir fil altın bir sepet getirip şehir filine verdi.”

3.35. *antada basa* “ondan sonra”

“Ondan sonra” anlamındaki *antada basa* öbeği eylemleri sonralık işleviyle birbirine bağlayan sıralama bağlacıdır. Aşağıda [111]'de özetle birinci cümlede “en başta bu daraniyi bin sekiz defa söylemen gerekir”, ikinci cümlede de “ondan sonra şu şu.... ritüelleri yapmalısın” denerek, daha sonra yapılacaklar sıralanmaktadır.

[111] *’eñ başlayı bo d(a)r(a)nıg ağızda tutup bir tümen sekiz kata sözlemiş k(e)rgek .. antada basa bir karanıku ev içinte suv yadıp pra kuşatrı asıp tayçu etiğin kılıp kara ay bir yañıka suvka kirip arıtı yunup arıtınıp yañı arıg ton kedip ol tayçu bamış ev içinte kirip tütsüg köyürüp hua saçıp aşın suvsuşın tapıg udug kılıp.. ötrü öñre sözlegüçi burkanlar bodıs(a)t(a)olar atın birer birer atayı birer bire yükünüp..* (AY 361/13). “İlk olarak, bu dharaniyi ağızda tutup binsekiz defa söylemen gerekir. Daha sonra karanlık bir ev içinde banyo hazırlayıp, gölgelik asıp dua hazırlığı yapıp, kara bir dolunayda suya girip temizlenerek arınıp, temiz, yeni giysi giyip, o dua bağlanmış ev içine girip, tütsü yakıp, çiçek saçıp, yiyecek ve içeceklerle hizmet edip, daha sonra öncelikli söylenecek Budalar, Bodisatvalar unvanı ile tek tek zikredilerek (onlara) tek tek secde ederek, saygı gösterip”.

[112]'deki tanıkta da, özetle birinci cümlede “.... şeklinde Buda’ya tapınsınlar”, ikinci cümlede de “ondan sonra da bana tapınsınlar”

denerek, tapınılacak nesneler öncelik ve sonralık bakımından sıralanmaktadır.

[112] : *ulugı kiçigi tapınça: tört burnaçta tolu suvın: arıg edgü tatıglıg: tütsügin çeçekin tapınsun: üd kolu eyin ançulayı ok as-sun tütsüg esriñü: pra küsetriler içinte: saçıp türtüp yıd yıpar bar-çasın uz kılzunlar: tapınzunlar burkanka: antada basa maña yme: “Büyüğü küçüğü ne varsa, dört su kabında dolu suyla, saf, iyi, güzel kokulu, mevsimine uygun çiçeklerle tapınsın, ipekli güneşlikler içinde, saçıp sürerek güzel kokuları. Bunların bütününe gereğince yerine getirsinler, tapınsınlar Buda’ya, sonra da bana.” (AY 678/8).*

Cümle başı *anta basa* bağlacı, [113]’te görüldüğü gibi, zarf-fiille biten öbeklerden sonra geldiğinde de aynı işlevde kullanılmaktadır.

[113] *bo darnıg yüz sekiz kata sözlep antada basa temin çinta-mani erdini atlıg darnıg sözlezün.. “Bu Dharani’yi 108 kez söyleyip ondan sonra hem çintamani mücevheri adlı Dharani’yi söyleyin.” (AY 440c/18).*

3.36. *antada öñi “ondan başka, bundan başka”*

153

antada öñi yapısı başında bulunduğu cümleyi, “bundan başka, ila-veten” gibi anlamlarla, önceki cümleye ekleme yapan bir bağlaçtır.

[114] *ol burkanların koimsosı ağılığı titir . kim köñül bi-lir nom ıltızın, köñül tözin körmış bilmiş ötkürmiş tınlıglar erser, ol timin anı körür, anı bilir, anı ötkürür . antada öñi arkant pra-tikubutlar ulatı kamağ şrawıklar, azu kamağ nızwanılarıg basmış yalanuklar bilgeler alku munı bilmez ukmaz, ötkürü umazlar . (TT V/206). “Ona, Budaların Koimsosı ve hazinesi denir. Çünkü gönül bilici kanun yıldızını, sadece gönlün esasını gören, an-layan ve vaaz eden canlılar onu görür, onu anlar ve onu vaaz eder. Bundan başka Arkant Pratikubutlar ve bütün Şrawıklar veya bütün ihtirasları bastırmış insanlar, bilginler bütünüyle bunu bilmez, anlamaz ve vaaz etmezler.”*

3.37. *ap, ap yme “veya da, ve de”*

ap yme, seçme işlevinde kullanılan cümle başı bağlacıdır. Ancak *ap yme* bağlacı, genellikle olumsuz eylemleri “veya da” anlamıyla birbirine bağlamada kullanılmaktadır. Genellikle *ap yme... ap yme... veya ap... ap yme...* şeklinde çiftli yapıda kullanılmaktadır.

[115] *terinǵe terinǵ timek erser :: k(a)ltı başdınkı oruntın sek(i) zinç orunka tegi bo bilge bilig yinçülü üstelü barır üçün anın antag titir :: inçip bodıs(a)t(a)ılar bo montag yanın togmaksız nom taplaǵı atl(ı)ǵ tütrüm terinǵ bilge bilide turup ap yme içdin sıǵarkı nızvanılıǵ yaǵılar tölükün :: ap yme taşdın sıǵarkı ayıǵ öǵli yaǵılar örletmekin emgetmekin ikeǵünü barça anısız ked sererler serinürler :: (AY 231/14). “Derinden derin demek ise, şöyle ki başta-ki yerden sekizinci yere kadar bu bilge bilgi incili çoǵalttıǵı için onun gibidir. Bu şekilde Bodisatvalar bunun gibi yeniden doğmaksızın yasa kabulü adlı derin bilge bilgidendir. Veya da iç taraftaki ihtiraslı düşmanların heyecanıyla.. veya da dış taraftaki kötü düşünceli düşmanların acı çekmek ile ikisini birden istisnasız hepsine dayanırlar katlanırlar.”*

[116] *Kavşiki-y-a kim kayu tınlıǵlar ap ıduk tayşınǵ nomtakı yorıǵça yorıǵalı udaçı bolzunlar .. ap yme ıduk tayşınǵ nomtakı yorıǵça yorıǵalı umadaçı bolzunlar .. (AY III 150/16). “Ey Kavsika, bazı canlılar hem kutsal Mahâyâna öğretinin usülüncece davranabilsinler, hem de kutsal Mahâyâna öğretisinin usülünce davranamayabilsinler”.*

Olumsuz cümleler arasında *ap yme*, “ne... ne de...” anlamını kazanmaktadır.

[117] *[...] uusıntın odunsar ap [yme] sıuvı közünmez : ap yme [ıntı]n muntın üǵüz kızıǵı-nın [adır]tı közünmez : (AY.B01.25). “Uykusundan uyandıǵında ne onun uykuda gördüǵü görünü, ne de nehir kıyısının ötesindeki görünür”.*

3.38. *apam* “şimdi, eğer, şayet”

Daha çok Uygur sivil belgelerinde kullanılan *apam*, olasılık ifadesi taşıyan ve şartlı öbeklerin başında bulunan bir bağlaçtır. Cümle başı bağlacı *apam*, ileriye doğru referans yönüne sahiptir. Aşağıdaki tanıklarda da görüldüǵü gibi *apam* ile başlayan öbek, “... durumunda” diye olasılıǵı dile getirir ve bu durumda ne yapılacaǵı, takip eden ifadelerde açıklanır.

[118] *men osmıǵ toǵrılnıǵ inim içim tuǵmıǵım kadaşım kim yme çam çarım kılmazunlar apam çam çarım kılǵalı sakınsarlar bu borluk teñinçe iki borluk basa toǵrılkı yaradı birip yulup alzunlar (Sa05/14-17). “Ben Osmıǵ Tuǵrul’un ağabeyim, küçük kardeşim, eşim, çocuklarım, kardeşim ki yine itiraz etmesinler.*

Eğer itiraz etmeyi düşünürlerse bu üzüm bağı değerince, iki üzüm bağı kadar Tuğrul'a hazırlayıp satın alsınlar.”

[119] *meniñ yme küdegüm samsıba . inim sisi // (.) inim sisi Ulu (?) . takı kim kayu çam çarım kılmazunlar apam çam çarım kılsarlar . bu karabaş // (...) tenjinçe iki karabaş yaradu birip yulup alzunlar* (Sa21/11-15). “Benim yine güveyim Samsıba, kardeşim Sisi, kardeşim Sisi Ulu ve herhangi biri itiraz etmesinler. Eğer itiraz ederlerse, bu carıye dengince iki carıye hazırlayıp satın alsınlar.”

[120] *men ineçi . alp togrılka tutar yiti küri üyürni . apam klmişte alp togrılka yiti küri üyür köni birgül tiser . men ineçi koyın yıltın berü tüsi birle köni birürmen . apam (...) birgü ermez tiser . men ineçi çamsız tutar men .* (Mi08/1-4). “Ben İneçi. Alp Togrıl’a yedi ölçek darıyı veririm. Eğer geldiğinde Alp Togrıl’a yedi ölçek darı, ver derse, ben İneçi koyun yılından itibaren tümüyle veririm. Eğer... verilmez denirse (itiraz edilirse), ben İneçi (bunu) geçersiz sayarım.”

Bu bağlaç ile başlayan cümlelerin yüklemi çoğunlukla emir kipinde bulunmaktadır. Bazen geniş zamanda da görülebilir. Kullanım şekli şöyledir:

Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>apam..... -sAr</i>	emir kipi, geniş zaman

3.39. *apam birök* “eğer şimdi, şayet ki, eğer ki”

Uygur sivil belgelerinde sıklıkla rastlanan *apam birök* yapısı da şartlı zarf-fiil öbeğinin başında bulunmakta ve yüklemle olasılık veya şart işlevleriyle bağlantı kurmaktadır. Aşağıdaki tanıklarda *apam birök*’ün başında bulunduğu cümlelerde “ola ki karşı çıkarsalar, ola ki şöyle şöyle düşünen olursa” vb. ifadelerle gerçekleşmemiş ama gerçekleşme olasılığı olan durumlar dile getirilmektedir. Şartlı öbeğin bağı olduğu ikinci kısımda ise, bahsedilen durumda yapılması gerekenler açıklanmaktadır.

[121] *men çintso ayagka tegimlignin inim içim oglum kam kadaşım . ilmezün tartmazun apam birök . ilgili tardglı sakınsar savları yorımazun* (Ad01/6-9). “Ben saygıdeğer Çintso’nun erkek kardeşim, ağabeyim, akrabalarım çekip almasınlar. Eğer ki çekip almayı düşünürlerse sözleri geçerli olmasın.”

[122] *bu yirke kim kim me bolup çamlamasunlar apam birök erklig beg işi küçin tudup alayın tip çamlasalar bu ögen üze suvak-lıg bu yir t(e)ñinçe iki yir birip yulup alsunlar* (Sa09/17-19). “Bu yere herhangi bir kişi de itiraz etmesin. Eğer şayet güçlü bey, kadın zorla tutup alayım diye itiraz etseler bu ırmak üzerinde sulak bu yer dengince iki yer verip satın alsınlar.”

[123] *bu üğşürü /// ötügümin bütürü y(a)rıkazun (.) apam bi-rök idmaguca erser minte yme yawız y(a)wlak kılınçım bar . yaguru şışaki ilig teg takı burxan şazının alkıp bodı sögütüg kesti m(e)n.* (Hüent. I: 310). “Bu tekrarlanan arzuhâlimi tamamıyla buyur-sun. Eğer şayet göndermez ise benim de kötü amelim var. Ya-kın Şışaki hükümdar gibi de Burkan disiplini tükenince Bodi söğüdünü kestim.”

[124] *... bu borluk yolınta men terbişniñ agam yigenim tagayım kim kimme bolup çam çarım kılmazunlar apam birök erklig beg işi yat y(a)rl(ı)gınça küçin tudup çam çarım kılsarlar ulug süüke bir altun yasduk içkeri ağırlıkka bir kümüş yasduk begetlerke birer ider-ke yaraşu at kışgut birip sözleri yorımazun* (AratUyg II/13). “Bu bağ hususunda, ben Terbiş’in ağabeyim ve küçük kardeşim, yeğenim ve dayımı hiç kimse itirazda bulunmasın. Fakat eğer yabancıların sözü ile idare amirlerine istinad ederek, itirazda bulunurlarsa, büyük orduya bir altın yastuk, saray at ceza ve-rip, sözleri geçmesin.”

Kullanım şekli *apam* bağlacıyla benzer biçimdedir:

Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>apam birök..... -sAr</i>	emir kipi, geniş zaman

Altun Yaruk’ta geçen aşağıdaki ifadede ise *apam birök*, şart anlamıyla bağlantı kurmaktadır. *apam birök bo etözümün titser men* “Eğer ben bu vücudumu atarsam” cümlesinde belirtildiği gibi buradaki şart du-rumunda *...ağırığ korkınçığ ayınçığ barçanı titmiş idalamış bolur men* “... sızıları, korkuyu hepsini atmış bırakmış olurum” denilmektedir.

[125] *apam birök bo etözümün titser men ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiriñig kanıg igig ağırığ korkınçığ ayınçığ barçanı titmiş idalamış bolur men ..* (AY 614/1). “Eğer şayet (ben) bu vücudumu atsam, sonra sayısız günahları si-vilceli şışlikleri, irini, kanı, ağırları, sızıları, korkuyu hepsini atmış bırakmış olurum.”

3.40. *azu* “veya, yahut, ya da, hem... hem de”

Orhun, Uygur ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde yaygın olarak görülen *azu*, karşılaştırma ya da denkleştirme bağlacıdır. Cümleler arasında seçim, tercih, seçenklendirme gibi işlevlere sahiptir. *azu* bağlacı aşağıdaki tanıklarda, cümleler arasında seçim, tercih işlevinde kullanılmıştır. [126]’da *bir teg bululurmu bir bilip öçmek* “bir bilip sönme aynı mı bulunur” *kentü kentü adırt öñi mü ol* “kendi kendine ayrı farklı mıdır?” şeklinde iki soru sorulmakta iki cümle arasındaki *azu* ile bir seçimde, tercihte bulunma istenmektedir. [127]’de *bu bitigig üç kata okızun* “bu mektubu üç kez okusun” *yiti kata okızun* “yedi kez okusun” ifadelerinde, bahsedilen yazının üç veya yedi kez okunabileceği *azu* bağlacı ile tercihe bırakılmıştır.

[126] *munda sizik abipirayın sözlelim tarkardukta alku akıglıg noml(a)rıg bir teg bululurmu bir bilip öçmek azu kentü kentü adırt öñi mü ol tip* . (Üçlütig 110a/9). “Burada sorunun manasını söyleyelim: Bütün asravalı dharmaları uzaklaştırdığında, bir bilip sönme aynı mı bulunur? Yoksa kendi kendine ayrı farklı mıdır?.”

[127] *ölügke törü toku kılıp, öntürür künte bu bitigig üç kata okızun, azu yiti kata okızun* . (TT V/284). “Ölüye yuğ ve merasim kılarak, uzaklaşan günde bu mektubu üç kez okusun, yoksa yedi kez okusun.”

[128] *atı kötrülmiş t(e)ñrim birök kim kayu tınl(ı)glar bo d(a)r(a)nıg ağızlarınta tutup sözleserler azu bititip okısarlar tapınsarlar ötrü ol tınl(ı)glarka korkınç ayınç emgek tolgak busuş kadgu üdsüz ölüm yilpikmek agukmak yaşın tüşmekde ulatı ada tudalar kelmegey t(e)ñrim tip ötüntiler ::* (AY 472/10). “Adı yüce tanrım, eğer ki her hangi bir canlı bu büyüü ağızlarında tutarak söylerse veya yazdırıp okursa, tapınırsa sonra o canlıya korkunç kötü, sıkıntı, kaygı, zamansız ölüm, cin çarpması, zehirlenme ve diğer tehlikeler uğramayacak tanrım diye arz ettiler.”

Bazı durumlarda *azu*, geçmişte olup bitmiş olaylar için de seçenek ifadesi taşımaktadır. Aşağıdaki tanıkta “ya yerin içine girseydim yahut kuş olup göğe çıksaydım” şeklindeki iki denk istek, *azu* ile dile getirilmektedir.

[129] *.. yêr yarılzun erti .. yêrke kireyin erti .. azu uçugma kuş bolup kökke uçayın (erti ...).* (U II: 24). “Yer yarılıydı da içine girseydim yahut uçan kuş olup göğe çıksaydım.”

İkiden fazla önermelerde de seçenekler sunulmaktadır. *azu* bağlacı ile sıralı cümle ya da öbeklerde seçenekler sıralanmaktadır. [130] ve [131]'de seçenklendirme işlevi görülmektedir.

[130] *kentü özi bodiswt atanur . birök munı ukmadın adınsıg-rak adıra tutsar, azu ayıg kılınç iye barıp, tersli onlı edgüli ayıglı iki türlüg kılınç kılsar, ol tınlıg bu yırtınçüde tegzinür, azu yokaru yaruk teñriler yırinte menı menıleyür, azu kodı üç yawlak yolka kirür .* (TT V/194). “Bizzat kendisi Bodisatva olarak adlandırılır. Eğer bunu anlamadan başkaca ayırarak tutarsa, veya kötü amelleri takip ederek gidip, tersli düzlü, iyili kötülü iki türlü amel ederse, o canlı bu yeryüzünde dolaşır, veya yukarıdaki aydınlık Tanrılar yerinde saadette mutlu olur, veya üç kötü yoldan aşağıya girer.”

[131] *agısı barımı artuk kazganmadın emgenmedin ügün kirür . azu irak bargalı sakınç sakınsar azu sü süleser azu at yol tileser azu satıgka yulugka barsar kazgançı öklıyür aşılır . ogulı kızı urugı tarıgı bagrı boşüki üküş bolur .* (TT V/101). “Mal mülkü daha çok kazanmadan sıkıntı çekmeden yığınla girer. Yahut uzağa gitmeyi düşünse veya asker sevketsse veya at ve yol istese veya alım satıma gitse kazancı çoğalır artar. Oğulu kızı, buğdayı darısı, akrabası dostu çoğalır.”

Orhun ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde de olduğu gibi, Uygurcada da daha çok soru cümlelerinde *azu* bulunmaktadır. Soru cümlesinin başında ise tahmin işlevi görülmektedir.

[132] *azu ontın sınarkı kayu kayu erser yırtınçüde erigme tüz t(e)ñri burkan mu y(a)rlıkar erki t(e)ñrim tip ötünti .. ötrü tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrısı burkan inçe tip y(a)rlıkadı ..* (AY 189/3). “Acaba sağ taraftaki, herhangi bir dünyada mevcut sıradan Buda mı, anlatır mısınız acaba efendim? diye saygıyla sordu. Sonra, eksiksiz, bilge, tarılar tanrısı Buda şöylece lütfedip söyledi.”

azu bağlacı, bağlam içinde “dahası” anlamını kazanarak, üsteleme işlevine de sahip olmuştur.

[133] *bo ayıg kılınçlarıg k(e)ntü özüm kıldım erser.. kılı turmuşlarıg körüp iyin öğirtim sevintim erser.. kıltaçlar birle bir köñüllüg boltum erser.. kılınışların yme tutup ögdüm alkadım erser.. edgü kutlug yalanjuklar üze yok kurug yala urup mün kadag*

sözledim erser.. azu yme teñin tırazugın çıgın tsunın şingın kavın kürin kürilikin tınlıglarığ artım ezügledim erser.. azu yavızığ edgü tip kökedtürüp edgüg <yavız tip kodıkarturup ezügüg> kirtü ermezig erür tip tidim erser .. (AY 135/10). “Bu kötü amelleri kendim bizzat yaptıysam, yapılanları görerek sevindim ve mutlu olduysam, yapanlarla birlikte gönüldaş olduysam, yapılanları da yüceltip övdüysem, iyi talihli insanlar için boş ve asılsız iftiralar atıp kabahatli kusurlu şeyler söylediysem. Dahası kötüyü ‘iyi’ diyerek yücelttim, iyiyi (de) (‘kötü’ diye aşağılatıp, yalanı) doğru olmayanı ‘doğrudur’ diye (tanıttım) ise.”

3.41. azu yana “yoksa, veyahut, veya, acaba”

azu yana bağlacı da azu ile benzer şekilde seçenek dile getiren bir denkleştirme/karşılaştırma bağlacıdır. Aşağıda üç soru cümlesi bulunmaktadır. İlk sorunun ardından azu yana ile diğer seçenekler de sorulmaktadır.

[134] *netegin bir kşanta yindem bolur bir bilig. azu yana yomdaru mu bolur bir bilig. azu yana neteg ol* (Üçlitig 121a/1-3). “Neden bir anda yalnızca bir şuur olur? Yahut da bir şuur toplu olarak mı olur? Yoksa nasıldır?”

159

3.42. azuça yme “ya da, yahut da, ve yahut”

Bu çalışmada, azuça yme öbeğine abidharmalarda rastlanmıştır. Denkleştirme bağlaçları arasında yer alan azuça yme öbeği, cümleler arasında seçeneklendirme işleviyle bulunur. Aşağıdaki örneklerde de görüleceği üzere iki seçenek arasında azuça yme bulunmaktadır.

[135] *öçmek kirtüg bolar ikigü bir teg erür üçün akıgsız iderişdürü sözlemiş ol azuça yme bo erür üçün şast(i)rnın yanı kipi ötrü yme sözleser ulug iast(i)r tip kergek inçe tükel ukıtgı kergek tört törlüg noml(a)rıg .* (Üçlitig 100b/8). “Bu ikisi aynı olduğu için asravasızın peşi sıra söylenmiştir. huozu shih lun chih kuei Veyahut da din kitabının usulü-şekli bu olduğu için. Sonra yine büyük sastra diye söyleniyorsa, dört türlü öğretileri birinci sayı, ikinci ad, üçüncü alamet, dördüncü fark gereğince tam olarak anlatmak gerek.”

[136] *kayu barınça mahabutl(a)r ulatı bolmuş öñlüg kuvrag alku barça umaz üçün tüzü ürtgeli tıdgalı . azuça yme tıdguluk ermez yme ok tıddaçı ermez üçün anı üçün sözlemiş ol bahşı munı*

sözleyür tözünler kulu tip . (Üçİtig 104a/15). “Mahabhutalar ve olmuş renk topluluğundan her ne varsa, hiçbir bütünüyle örtemez – engelleyemez olduğu için veyahut da hem engellemeyecek birşey hem de engelleyen olmadığı için, bundan dolayı engelsiz diye söylemiştir.”

[137] küsemiş üçün erür ukıdgalı adı ködrülmiş-nin ertmiş-in (aşmış-ın) şıravak-lar-ta piradikabud-lar-ta azuça yme adruk adruk ugur-ın bölmek adırtlamak<-ı üz-e> yöriği bekiz belgülüg ukulur üçün anın söz-leser tördegü-ni mün kadağ bolmaz (Abh.Sho. 957-962). “Anlayışlı saygı değer, adı yücenin Şıravaklardan Piradikabudlardan çıkması aşması istediği içindir. Yahut da başka başka yollarla bölme ve ayırma üzerine gidişatı açık seçik anlaşılır olduğu için onun için söylese dördü birden suç ve kabahat olmaz.”

Kullanımında dikkat çeken şey şudur: *azuça yme* ile birbirine bağlı her iki cümle de yüklemden sonra *üçün* edatını almış, ardından *anın*, *anı* *üçün* gibi bağlaçlarla açıklamaya başlanmıştır.

3.43. *azu yme* “ve yahut”

Yapı bakımından *azuça yme* ile benzetmekle birlikte, işlev bakımından farklıdır. Bu bağlaç öbeği, ekleme ve tahmin işlevleriyle görülmektedir. Aşağıda *azu yme*, cümleleri birbirine ekleyen sıralama bağlacıdır.

[138] ötrü ol tınl(ı)glar yme ök ökünmek yalvarmaqlıg kşantı kılmaqlıg arıg süzük sav üze kentü ağır ayıg kılınçlıg kkirlerin tapçaların yumış arıtmış kergek.. azu yme üsdünki yig ugušta tözte bramanlar uguşinta begler uguşinta tugayın ulatı yiti ertinike tükellig çakıravart ilig kan bolayın tip küseser yeme ok ökünmek yalvarmaqlıg kşanti kılmaqlıg arıg süzük sav üze ayıg kılınçlıg kkirin tapçasın arıtı yumış arıtmış kergek.. azu yme çaturm(a)harañçık t(e)ñri yirinte astrayastırış t(e)ñri yirinte yanı t(e)ñri yirinte tuşıt t(e)ñri yirinte nırmanaratı t(e)ñri yirinte parınırmitavaşavartı t(e)ñri yirinte togayın tip küseserler yme ök ökünmek yalvarmaqlıg kşanti kılmaqlıg süzük sav üze yavlak ayıg kılınçlıg kkirlerin tapçaların yumış arıtmış k(e)rgek .. (AY 142/1-12). “Sonra o canlılar da pişman olma, yalvarma, tevbe etme ve temiz, duru söz ile kendi kötü davranışlı kirlerini yıkamış arıtmış olması lazım. Ve dahi en üstün, mükemmel, soyda, Brahmana’lar soyun-

da, beyler soyunda doğayım ve de yedi mücevhere (sahip), mükemmel Cakravartin, hükümdar olayım diye dese(ler); ayrıca pişman, yalvarmaklı, itiraf etmekli (olduğu) temiz-pak söz ile kötü davranışlı kirini yıkayıp temizlemiş, arıtmış (olmaları) lazım. Ve dahi 'Catur-maharajika tanrı yerinde, Trayastri tanrı yerinde, Twita tanrı yerinde, Nirmanarati tanrı yerinde doğayım, diye düşünseler, dahası pişman, yalvarmaklı, itiraf etmekli, temiz-pak söz ile kötü davranışlı kirlerini, pasıklarını temizlemiş, yok etmiş (olmaları) lazım."

[139] *at tözlüğün b(e)lgü tözlüğün adırtlamak tözlüğün bilge bilig tözlüğün kirtüde kirtü tözlüğün bilmek :: azu yme ulug tegirmi közüngü bilge bilig tözlüğün tüzülmek tözlüg bilge bilig tözlüğün edgüti adırtlayur bilge bilig tözlüğün :: (AY 272/2). "Adın mahiyetini, işaretin mahiyetini, ayırt etmenin mahiyetini, bilge ilginin mahiyetini, doğrunun mahiyetini bilmektir. Ve yine büyük yuvarlak ayna, bilge bilgi mahiyetini, sakın tabiatlı bilge bilginin mahiyetini iyice ayırt eden bilge bilginin mahiyetini."*

Ekleme işlevinin yanı sıra sözde soruların başında şüphe işleviyle de görülmektedir. Aşağıdaki örnekte konuşan kişi, kendisini bırakıp giden sevgilisine hitaben *azu yme* adın sewer amrakınız bar erki "Yoksa başka bir sevgiliniz mi var?" diyerek şüphesini dile getirmektedir.

[140] *amrak begim meni orunta yatguru kodup kança bargalı sakınur siz . azu yme adın sewer amrakınız bar erki . anı üçün meni kodup barır siz . (U IV : A/143). "Sevgili beyim, beni yatakta bırakıp, nereye gitmeyi düşünüyorsunuz? Yoksa başka bir sevgiliniz mi var? Bunun için beni bırakıp gidiyorsunuz."*

3.44. *azu yme kaltı / azuçā yme kaltı* "ve de şöyle ki, veya da sanki"

azu yme kaltı öbeği açıklama işlevli bir cümle başı bağlacıdır. Birinci cümlede söylenen önermeler, bu bağlaçla başlayan ikinci cümlede açıklanmaktadır. Bu bağlaç öbeğine sadece, açıklama gerektiren ve sudur türünde bir eser olan Altun Yaruk'ta rastlanmaktadır.

[141] *önjünsüz kırtışınız süzükü vaydurı erdini teg kkirsiz tapçasız titir azu yme k(a)ltı tolu tegirmi ay t(e)ñri kök kalıkda turur teg siz .. (AY 112/1). "Eşsiz güzelliğiniz saf Vaydurı mücevheri gibi kirsiz lekesizdir. Şöyle ki sanki, yuvarlak dolunay Tanrı gökyüzünde duruyor gibisiniz."*

[142] *ınçıp yana [ol] tül tüşedeçi köñül yok ermez [bar] tēp tētir : azu yme kaltı-ı [tu]gmak ölmek sansar-dakı igid [yan]gılok sakınç-lar öçmekindin [alkın]makındın tuymak bilig [..... sü]zülür : (AY B01.25). “Yani yine o rüya gören gönül yok değildir, vardır diye söylenir. Ve de şöyle ki, doğmak ve ölmek dünyadaki yanlış insan düşünceleri sönmesinden tükenmesinden duy-ma bilgisi süzülür.”*

azuça yme kaltı, aşağıdaki gibi, ...itigsiz tözlüğün bilmek; ...kirtü tözlüğün bilmek; ...bilge bilig tözlüğün [bilmek] şeklinde aynı eyleme sahip cümleler arasında ekleme görevinde bulunmaktadır.

[143] *biş törlüg nom b(e)lgülerin okıtmakın üze öñ tözlüğün köñül tözlüğün köñülteki nomlar tözlüğün köñülte [taşdınkı] tözlüğün itigsiz tözlüğün bilmek azuça yme k(a)ltı at tözlüğün b(e)lgü tözlüğün adırtlamak tözlüğün bilge bilig tözlüğün kirtüde kirtü tözlüğün bilmek :: azu yme ulug tegirmi közüngü bilge bilig tözlüğün tüzül-mek tözlüg bilge bilig tözlüğün edgüti adırtlayur bilge bilig tözlüğün :: (AY 272/21). “Beş türlü kanun işaretlerini okutmak hakkında ön mahiyetini, gönlün mahiyetini, gönüldeki kanunların mahiyetini, gönlün dışındaki mahiyeti, donanmamanın mahiyetini bilmektir. Ve yine ayrıca, adın mahiyetini, işaretin mahiyetini, ayırt etmenin mahiyetini, bilge ilginin mahiyetini, doğrunun mahiyetini bilmektir. Ve yine büyük yuvarlak ayna, bilge bilgi mahiyetini, sakın tabiatlı bilge bilginin mahiyetini iyice ayırt eden bilge bilginin mahiyetini.”*

3.45. *azu yme kaltı birök “ve de eğer şöyle ki”*

Sadece Altun Yaruk'ta rastlanan *azu yme kaltı birök* öbeği, eşgek irinin neşede bimba atl(ı)g yemiş teg şeklindeki ara sözün başında açıklama işlevine sahiptir.

[144] *t(e)ñri t(e)ñrısı burhan şarırım ..azu yme k(a)ltı birök eşgek irinin neşede bimba atl(ı)g yemiş teg kızıl öñlüg bultukup ked uz oynayı yırlayu bödigeli udokda .. ançata temin tilegülük ol .. (AY 34ğ/10). “Tanrılar Tanrısı Burkan'ın hatırasını, ve de eğer şöyle, eşek irinin ne kadar Bimba adlı yemiş gibi kırmızı renkli bulunup çok ustalıkla oynayarak şarkı söyleyerek ... şöyle hemen dilemeli.”*

3.46. *basa “sonra”*

Eski Türkçe döneminde yaygın bir çekim edatı ve bağlaç olan *basa*, cümle başında, zaman bakımından sonralık ifade eden sıralama bağlacıdır. Genellikle bağlantı kurduğu cümleler eş zamanlıdır.

[145] *balıkıg kelürüp bramanka birdi . basa irbiç kelip ölmüş got keyikniñ saguda yogrut birle kelürüp bramanka birdi . anta basa biçin (U IV : D/120). “... balığı getirip Braman’a verdi. Sonra vaşak gelip ölmüş yaban hayvanının ... yoğurt ile birlikte getirip ... Braman’a verdi. Daha sonra maymun ...”*

[146] *aj-un aj-unta [... üstün t(e)ñri] altın yalñok tümen [...] teginğüçi bolur .. basa [...] töz-ün tınlıglar [...] edgü edgü nom eşid[...] bultaçı bolur .. (Maitr.1.08). “dünya dünyadan ... üstün tanrı altın insan on bin ... ulaşan olur. Sonra ... asil canlılar ... iyi iyi kanun işiterek ... bulan olur.”*

[147] *basa tutup tarnı arvış sözlemiş kergek. anta yek içkek yok kim alñadmasar. ulug alñadturgu iş büter (TT V A/96, U II 25/14, 35/30 vd.). “Sonra tutarak Darani ve büyü formülü söylemeli. O zaman şeytan ve cin bulunmaz. Ki zayıflatmazsa büyük zayıflatıcı iş biter.”*

3.47. *basa yana* “sonra da”

basa yana öbeği de, *basa* gibi, cümleler arasında sonralık bakımından sıralama yapan bir bağlaçtır.

[148] *samtso açarig yana ol ven-ta kelürüp bitig agtargalı küsüş öritip basa yana kavisi-i señrem-m-[te]ki jim-fabşı-i [at]l(ı)g nomçı açarı-ka [terken] tegin ayıp , kentü-si [et]miş tsi in si señrem[te] samtso açarig ulug bolgu-ka [ötü]gçi tutdı (HT VII: 0990 HtPek 2a). “Üstad Samtso da o Ven’den getirip yazı çevirerek istek meydana getirip, sonra da Kavisi Sengrem’deki Jim Fabşı adlı vaiz üstada hemen prens söyleyip, kendisi yapmış, Tsi in Si Sengrem’de üstad Samtso’yu büyük olmaya arz edici tuttu.”*

[149] *mhayan nomug kölünjü-ke yaratmış şastr-mıñ yörügün kiñürü nomlaguka ötünti : basa yana şri/na/landram-lıg vidy-a bat-ri atlg nomçı açarika ol şastr-ıg okıtdurup kamağ kuvrag-ka kör-gitdürti : (HT V17/11-17). “Mhayan kanunu arabaya yaratmış şastrın yorumu ayrıntılı şekilde açıklayarak arz etti. Sonra da Şrinalandramlı Vidya Batri adlı vaiz üstada o şastırı okuttu-rup bütün cemaate gösterdi.”*

[150] *ular yme /kar/-lıg tag tagdın-ıña ...üp (?) kısıl kısmık-lar-ta /y/orıdı-lar : basa yana ot /suv/ yiderü kelip : enetkek/niñ/ öñdün uçı kidin sımılg tutup bu orunta olurdı-lar : (HT V65/15-21). “Onlar da Himalaya Dağınaip, vadi ve derelerden yü-*

rüdüler. Sonra da ateş su ulaşarak gelip, Hint'in önden kıyından ... tutarak bu yerde oturdular."

3.48. *birök* "eğer, şimdi, fakat, ise"

Eski Uygurca *birök* bağlacı, genellikle şart kipindeki öbeklerin başında bulunmaktadır. Şart cümlelerinin başında bulunduğu *bi-rök*, şart ve olasılık işlevlerine sahiptir. Aşağıdaki örneklerde şartlı öbekler, yükleme bağlanmaktadır.

[151] *birer bahşılar sözl(e)r birök sözlemedük nomug yörüg üze ülgüleser . amtiki sizik abipirayı anılayı ok takı tüpükmez* (Üçitig 97b/12). "Bazı hocalar söyler: Eğer söylemediği şeyi izah ile ölçse, söz konusu sorunun manası yine bu şekilde de bitmez."

[152] *ol barça yeklerniñ kılınçı ol . birök antag edgü öglisi bar erip bu nom bitigig evinte okıtsar ulatı üç kata okınıştı bu munça türlüğ ada tuda alku yokadur etözleri igtsiz togasız adasız bolur .* (TT V/66). "O, bütün şeytanların karakteridir. Eğer böyle iyi düşüncelisi var olursa bu kanun kitabını evinde okutsa ve üç defa okuduktan (sonra), bu kadar çok çeşit tehlike hep yok olur; vücutları sağ salim tehlikesiz olur."

Geçmişte olup bitmiş şartlı bir durumda da *birök* kullanılmaktadır. [153]'te *birök* *çın kirtü nom tözinte öñi ermez bolup nom tözi bolguça erser* kısmında, özetle "eğer dharmanın aslı olsaydı" şeklinde geçmişte olması gereken bir şart dile getirilmekte; *k(a)ltı kamağ kut bulmaduk yalañuklar barça çın kirtü nomug körüp üzeliksiz inçkü menji nırvan menjişiñe teggeyler erti o* "zaman bütün aydınlanmamış insanların hepsi gerçek dharmayı görüp en üstün huzur nirvana mutluluğuna ulaşacaklardı" bölümünde ise eğer bu şart gerçekleşseydi olacaklar anlatılmaktadır. Ancak buradaki şartın gerçekleşmediği son cümleden anlaşılmaktadır.

[153] *birök çın kirtü nom tözinte öñi ermez bolup nom tözi bolguça erser :: k(a)ltı kamağ kut bulmaduk yalañuklar barça çın kirtü nomug körüp üzeliksiz inçkü menji nırvan menjişiñe teggeyler erti :: kim bo edgüke teggeli umamakları üze neñ bir ermez tip titir ::* (AY 376/7). "Eğer gerçek dharmanın aslı olsaydı, o zaman bütün aydınlanmamış insanların hepsi gerçek dharmayı görüp en üstün huzur nirvana mutluluğuna ulaşacaklardı. (insanlar) ki bu erdeme ulaşamadıkları için, asla bir (tek) olamaz diye denir."

Olasılık dile getirilirken de *birök* kullanılmaktadır. Aşağıdaki tanıklarda *birök* 'erklig beg işi küçin tutup alayın yulayın tiserler "Eğer sözü geçen bey ve eşinin nüfuzunu kullanıp alayım, ele geçireyim diye düşünürlerse" ve *birök ol tsuylug tamuluglar taşkaru öñeli kılmıp, ögüz [k]ıdığın yarmasalar "Eğer suçlu cehennemlikler dışarı çıkmak için davranıp ırmağın kıyısına tırmanılırsa" ifadelerinde ileride olabilecek muhtemel durumlar dile getirilmektedir.*

[154] *ayıtgılı istegli sakınsarlar savları yorımazunlar . birök 'erklig beg işi küçin tutup alayın yulayın tiserler . bu 'ok ögente . bu yir t(e)ñinçe iki yir birip alzunlar . (Sa03 13-16). "Sormayı, istemeyi düşünürseler, sözleri geçerli olmasın. Eğer sözü geçen bey ve eşinin nüfuzunu kullanıp alayım, ele geçireyim diye düşünürlerse, bunu düşündüklerinde bu toprağın değerince iki yer verip alsınlar."*

[155] *birök ol tsuylug tamuluglar taşkaru öñeli kılmıp, ögüz [k]ıdığın yarmasalar, tolp Etözleri tançu tançu bolup biçilür, osulur. (Türlü Cehennemler 60-63). "Eğer suçlu cehennemlikler dışarı çıkmak için davranıp ırmağın kıyısına tırmanılırsa, bütün vücutları dilim dilim olup biçilir."*

165

Şartlı öbekler dışında, sıralı cümleler arasında ise *birök* "sonra, şimdi" gibi anlamlarda sıralama işlevindedir. Aşağıda, sıralı iki cümle *birök* ile bağlanmaktadır.

[156] *ol tözün er esröki adıntı usınta oduntı birök başın yokaru kötürüp körti (M I 6/20). "O asil kişi sarhoşluğundan ayıldı, uykusundan uyandı. Sonra başını yukarı kaldırıp baktı."*

3.49. *birök amtı* "eğer şimdi"

Cümle başında bulunan *birök amtı* öbeği de *birök*'te olduğu gibi şart ifadesi veren bağlaçtır. Şartlı öbeğin başında bulunmaktadır.

Bağlaç	Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>birök amtı</i>	-sAr	-gAy / -gAylAr

[157] */burh/lan nom-ıñ kodı añıtdım /yürün/ nomug boşgundum kuñvutsı /nom/ın eşidmedim : birök amtı tüz ... li törümin kemişip il bolmak ... iyin bolsar-mn : kimi kölünüp /a/kar suvug keçer erken suvug kemişip kurug yerge barmış teg /a/dır/tsız bolgay-mn (HT VI 13-22). "Burkan kanununu bırakarak söyledim, beyaz*

akideyi öğrendim. Kunvutsi akidesini duymadım. Eğer şimdi düz...-li töremi terkedip ülke olmak, ... göre olursam, gemi yürütüp akarsuyu geçerken suyu bırakıp kuru yere varmış olandan farksız olacağım.”

3.50. *birök kim* “eğer ki”

Şartlı öbeklerin başında bulunan *birök kim* öbeği şart ifadesi veren bağlaçtır. Bu bağlaç olmadan da Eski Türkçede *-sAr* ekiyle şart ifadesi sağlanmaktadır. Uygurcaya çeviri yapılan dillerin etkisiyle hem bağlaç hem de *-sAr* kullanılarak bağlantı sağlanmıştır. Aşağıdaki örneklerde de görüldüğü üzere, *birök kim* ile başlayan ilk öbekler hep şart kipindedir ve şartlı durum dile getirilir. Ardından gelen cümlede ise şartın gerçekleşmesi sonucunda olacaklar ifade edilir.

Bağlaç	Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>birök kim</i>	-sAr, -p	-gAy / -gAylAr / -sUn / -sUnlAr

[158] *bo d(a)r(a)nı nom erser üç üdki kamağ burkanların ögi titir .. birök kim kayu tözünler oğlu tözünler kızı bo d(a)r(a)nı nomug tutsarlar sözleserler ülgülençsiz tenlençsiz ulug törlüg buyanlığ yükmeğig yıggalı tırgeli kazgangalı ugaylar ..* (AY 360/8). “Bu daranı ise, üç zamanın bütün Budalarının annesidir. Eğer ki asiller oğlu ve asiller kızı, bu dharanıyı tutsa ve söylese, ölçülmez ve karşılatırlmaz çok çeşitli sevapların yığını toplayabilecek (onu) kazanabilecek.”

[159] *tözünler oğlıya birök kim kayu süzüük kirtgünç köñüllüg tınl(ı)glar erenler azu işiler erser .. yme üç üdki burkanlarıg körgeli üsüklerinte turup tapıg udug ağır ayag kılğalı küsüşleri tursar ötrü ol tınl(ı)glar toñ altun atl(ı)g d(a)r(a)nı nomug boşgunsunlar ..* (AY 355/12). “Ey asiller oğlu! Eğer ki nerede saf, samimi gönüllü canlılar, erkekler veya kadınlar varsa ve üç zamanın Budalarını görmek için huzurlarında durup hizmet ve hürmet göstermek için istekleri olsa, o zaman o canlılar som altın adlı dharanıyı öğrensınler, (ona) sahip olsunlar.”

[160] *kavşıkıya üç miñ ulug miñ yırtınçüde tolu yiti erdini urup buşı birmek buyan yme tursun .. birök kim kayu kişi gañ ögüzdeki kum sanınca üç miñ ulug miñ yırtınçülerte tolu yiti erdiniler urup kamağ burkanlarka ağır ayag tapıg udug kılsar ::* (AY 161/20). “Ey Kavsika, üç bin ulu bin dünyada, bütünüyle yedi mücev-

her koyup, sadaka vermek iyiliği de meydana gelsin. Eğer ki bazı kişiler Ganj ırmağındaki kum sayısınca üç bin ulu bin dünyalarda bütünüyle yedi mücevherler koyup, Bütün Budalara büyük saygı, izzet, ikram gösterse...”

[161] *kavşıkıya birök kim kayu tözünler oğlu tözünler kızı bo montag tütrüm teriñ yörüglüg çınju tigme ertükteg nom tözinte kirip (AY 146/9). “Ey Kavsika, eğer herhangi bir soylular oğlu, soylular kızı böylesine keskin, derin anlamlı Çinsu denilen, olduğu gibi (gerçek) öğreti kökünden girip”*

[162] *atı kötrülmiş t(e)ñrim birök kim kayu tınl(ı)glar bo d(a) r(a)nıg ağızlarında tutup sözleserler azu bititip okısarlar tapınsarlar ötrü ol tınl(ı)glarka korkınç ayınç emgek tolgak busuş kadgu üdsüz ölüm yilpikmek agukmak yaşın tüşmekde ulatı ada tudalar kelmegey t(e)ñrim tip ötüntiler :: (AY 472/10). “Adı Yüce Tanrım, hangi canlı bu dharaniyi ezberleyerek söylese ya da yazdırıp okusa ve (gereklerine) uysa o canlılara korku, sıkıntı, kaygı, zamansız ölüm, zehirlenme, şimşek düşmesi ve başka tehlikeler uğramayacak diye arz ettiler.”*

3.51. *birök takı* “eğer bir de”

Şartlı öbeklerin başında bulunan *birök takı*, şart ifadesi veren bir bağlaçtır. İleri doğru referans yönüyle şart ifadesini yükleme bağlamaktadır. Yükleme ise genellikle geniş zaman fiil çekimindedir.

Bağlaç	Zarf-fiil öbeği	Yükleme
<i>birök takı</i>	<i>birök takı....-sAr</i>	<i>-(X)r, -mAz</i>

[163] *burkan yana inçe tip yarlıkadı.. birök takı bir kişi bir tek kuanşı im pusar atın atayu tek bir ödün tapını udunu atayu teğinsir ol kişi.. edgü kılınçı öñreki kişi edgü kılınçı birle tüz titir... (Kuanşı: 90-91) “Burkan yine şöyle buyurdu. Fakat bir de bir kimse Kuanşı im Pusar adını yalnız bir defa anarak bir kere tapınıp, saygı gösterip (adını) saygıyla ansa, bu kimsenin iyi ameli önceki kimsenin iyi ameliyle aynıdır.”*

[164] *birök takı togmayuk üçün togguça erser :: anı takı togar tip tigeli bultukmaz :: (AY 374/21). “Eğer meydana gelmediği için de meydana gelecek olsa, onu da meydana gelir diye söylemek mümkün olmaz.”*

3.52. *birök yana* “eğer yine”

birök ile başlayan diğer bağlaçlarda olduğu gibi *birök yana*’da da şart ifade edilmektedir. *birök yana*, şartlı zarf-fiil öbeklerinin başında bulunmaktadır.

Bağlaç	Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>birök yana</i>	-sAr	-gAy / -Xr

[165] *birök yana tınl(ı)g tip yad sakıncılıg körüm turgursar yanturu yana evrilür b(e)lgüte tilikte* (BTT I: B/47-49) “Eğer yine canlı diye farklı düşünceli bir bakış açısı meydana getirirse, tekrar işareten döner.”

[166] *birök küseser ed tavar.. üküş bolgay tapınça.. birök yana küseser at küü yme bütgey köñülçe.. odgurak bütgey bo işi..* (AY VII. 663-664). “Eğer mal mülk isterse, fazlasıyla olacak. Ayrıca eğer şan şöhret isterse o da gönlünce olacak, bu işi bütünüyle bitecek.”

3.53. *inçe kaltı* “mesela, gibi, şayet, ayrıca, sanki”

168

inçe kaltı bağlacı, Eski Türkçe içerisinde, sadece Uygur sahası metinlerde görülmektedir. Genellikle cümle başında bulunan *inçe kaltı*’nın temel işlevi açıklamadır. Önceki cümlelerde ifade edilen düşünceler, *inçe kaltı* ile başlayan cümlede, çeşitli şekillerde açıklanır. Erdal, MaitrH XV 1v21’deki *inçe kaltı teñri yerinte ... tugmuşın öyür sakınur*. “İlahi yerde nasıl doğduğunu düşünür, hatırlar” cümlesinden hareketle, duruma işaret eden ifadeler taşıdığına değinir (2004: 340).

Aşağıdaki tanıklarda da açıklama işlevi görülmektedir. [167]’de ilk cümlede bahsedilen öğreti kitabında söylenenler, *inçe kaltı* ile başlayan kısımda örnekler verilerek açıklanmaktadır. [168]’de de Buda’nın doğumuyla ilgili efsanenin anlatılacağı dile getirilmekte, ardından *inçe kaltı* ile bu söyleyeceklerinin öğreti kitabında da bulunduğu izah edilmektedir.

[167] *yana taiçi tulun tigme mha prtia paramita upadis atl(ı)g atl(ı)g şastarda sözleyür . inçe k(a)ltı kişi iligi bar erser erdinilig otrugka tegser . köñül iyin erdini itigeli uyur .* (TT V B.89). “Yine Taiçi Tulun, Mha Prtia Paramita Upadis adlı öğreti kitabında söyler. Şöyle ki insanların hükümdarı varsa, mücevherli tahta ulaşsa, gönlül dolayısıyla mücevherle süslü olur.”

[168] *tözün oglum t(e)ñri burhan asankilg yolta yoriyur erken çadik kılmuşın sözleyin inçe kaltı şastrda iştilür . (U IV : B/42). “Asil oğlum, Tanrı Burkan sayısız yolda yürürken Buda’nın doğumuyla ilgili efsanenin yazılışını söyleyim. Öyle ki o öğreti kitabında duyulur.”*

[169] *edgü öglilerke tuşuşup yalnız inçe k(a)ltı sudani teg erinmeksizin nom üçün etözümün tip tapınayın (BahşıÖgdisi 56). “İyi düşüncelilerle karşılaşarak yalnızca Sudhana gibi erinmeksizin öğreti için vücudumu feda edip hizmet edeyim.”*

inçe kaltı çoğu zaman da cümleleri benzetmelerde bulunarak açıklanmaktadır. Bu durumda *inçe kaltı* ile başlayan cümlelerin sonunda *teg* edatı veya eşitlik eki *-çA* bulunmaktadır. Aşağıdaki tanıklarda ilk cümlede anlatılan şey, *inçe kaltı.....-çA/teg* yapısı ile “sanki gibi” anlamında, başka bir şeye benzetilerek açıklanmaktadır.

[170] *ol yawlak yek içkeknin başı yiti öñi yarılğay , inçe kaltı alı ıgaç teg . (TT V/375). “o, kötü şeytan ve cinin başı yedi yerden yarılacak. Şöyle ki ağaç gibi.”*

[171] *t(e)ñrim <könülüm> küçk(e)yesi yitmişçe edgülig taluyunuznu[n] tamızımça ülüşin öge tegintim .. inçe k(a)ltı çibinkeye taluy suvın içmiş teg .. (AY 660/10). “Tanrım, gönlümün gücü yettiği ölçüde sizin fazilet denizinizin yüceliğinin bir damlasını övmeye kalkıştım. Sanki küçük bir sineğin deniz suyunu içmesi gibi.”*

[172] *bişinç onınta t(e)ñri yirinerü kapagın açdı .. inçe k(a)ltı suv ı ıgaç kapagın yirde aç birürçe .. (M I 13/5). “Beşincisi, sağında Tanrı katına doğru kapısını açtı. Şöyle ki su, bitki, ağaç kapısını topraktan açiverircesine.”*

[173] *... ötrü ol ödün bo ağır ulug yağız yir altı türlüğün tepredi kabşadı :: inçe kaltı ulug yiil kelip köl suvın tokıp yaymış teg yokaruru kodı yayıldı yaykaltı .. (AY 617/1). “O zaman bu ağır, büyük, kara yer altı türlü şekilde sallandı sarsıldı. Sanki şiddetli bir rüzgarın gelip göl suyunu dalgalandırması gibi yayıldı, sallandı.”*

Uygurcada, özellikle öğreti tarzındaki eserlerde, soru sorularak dinî konular açıklanmaktadır. Önce *kayu/neteg tip tiser* “Nedir/nasıldır denirse” şeklinde soru ifadesi, ardından da *inçe kaltı* ile başlayan açıklama cümlesi gelmektedir.

[174] *kayular ol dört törlüg tip tiser .. inçe k(a)ltı 'eñ'ilki bodun kara bısız bıçgusuz bay menjilig bolgaylar .. (AY 196/15). "Nelerdir o dört tür denirse ... şöyle ki, birincisi, halk(lar)ı bıçaksız, kesicisiz, zengin /ve) rahat olacaklar."*

[175] *kayular ol dört törlüg tip tiser .. inçe k(a)ltı 'eñ'ilki dört törlüg tapıgka udugka egsüksüz tükel tegdeçi bolgaylar .. (AY 196/3). "Nelerdir o dört tür (ulu fayda) denecek olursa, şöyle ki, birincisi, dört tür saygıya, hizmete eksiksiz, tamamıyla ulaşacaklar."*

[176] *bişinç üç üdlerig tuta okıtmakın bilmek üze kalısız bilmek ukmak neteg ol tip tiser :: inçe k(a)ltı bo kamağ nomlarıg okıtdaşısn ok tutmak üze yalañuz közünür üdki ünüg atıg üjikiğ bölüküg okıtdaşı ol tip bilmek erür :: (AY 275/14). "Beşincisi üç zamanları hürmetle tutarak okutmayı bilmek hususunda eksiksiz bilmek ve anlamak nasıl olur? diye sorulursa: Şöyle ki bu bütün öğretileri okutan kimseye hürmet göstermek üzere yalnız şimdiki zamanki şöhreti ve adı, mısrayı bölümü okutan diye bilmek gerekir."*

Uygurcada söze başlarken de çeşitli bağlaçlar kullanılmaktadır. Hi-tap cümlesinin ardından, söz açıcı olarak *inçe kaltı* bulunmaktadır. Aşağıdaki tanıkta da "Ey asil tanrı kızı!" şeklinde seslenmeden sonra *inçe kaltı* ile söze başlanmıştır.

[177] *tözün t(e)ñri kızıya :: inçe k(a)ltı ıgaçka koguşka tokıguka iligke tayaklıgın timin ök küvrügdin ün ün er :: ol ün yene ertmiş üdte yme <yok> kurug titir .. kelmedük üdte yme <yok> kurug titir .. közünür üdte yme <yok> kurug titir :: (AY 375/6). "Ey asil tanrı kızı! Şöyle ki, mesala ağaca deriye tokmağa ele dayanmakla hemen davuldan ses çıkar. O ses, yine geçmiş zamanda da yoktur, gelmemiş (gelecek) zamanda da yoktur, şimdiki zamanda da yoktur."*

3.54. *inçip* "fakat, böyle, yahut"

Yalnızca Uygur metinlerinde rastlanan *inçip* cümle bağlacı metinlerde çok çeşitli anlamlarda görülmüştür. Temir, *inçip* için "also, nämlich" (bu yüzden, şu hâlde, yani) karşılıklarını vermiştir (1956/I: 69). Erdal genellikle "bunun üzerine" (M I 16,15'ten) "benzer şekilde" (TT I 79'da) "çünkü" anlamında kullanıldığını; bazen de *inçip*'in "böylelikle, bu nedenle, diğer taraftan, fakat, öyleyse" anlamlarına delalet ettiğini ifade etmiştir (2004: 338-339). Eraslan *inçip* karşılığında "fakat, böyle, yahut, buna karşın, sonra, bunun üzerine, ar-

tık, bundan böyle, yani, bilakis” gibi anlamları vermiştir (2012: 282). Uygurca metinler incelendiğinde, bağlama göre *inçip*’in çok sayıda anlamının ve işlevinin olduğu görülmektedir.

inçip’in başında olduğu cümle, kendinden önceki cümlede söylenenlerin tersi bir durumu ifade etmekte kullanılır. Böyle, karşıtlık işlevinde kullanıldığında *inçip*, “fakat, ama, ancak, bilakis” gibi anlamlara gelmektedir. Karşıtlık-zıtlık ifade eden *inçip*, ikinci cümlelerin başındadır. Aşağıda [178]’de birinci cümlede tanrıya hitaben dünyanın varolmasından beri doğum ve ölüm döngüsünün devam ettiği; ikinci cümlede ise fakat bununla birlikte insanlar arasında bilgisizlerin çok olduğu dile getirilmektedir. Burada *inçip*, önceki söylenenlerden farklı, çelişkili bir durumu ifade etmektedir.

[178] *tenrim bu çambudıwip atlıg yırtınçüteki tınlıglar bir ikintike turkaru enilki sansız tümen ajunta berü ötkürü bükünki künketegi toga ölü ulag sapıg üzülmez tenrim . inçip bu kamağ tınlıglarta bilge az . bilgisizler üküş tenrim .* (TT V/013). “Tanrım bu Çambudıwip adlı yeryüzünde canlılar bir diğerine daima en ilkin sayısız binlerce dünyadan beri geçerek bugünkü güne kadar doğarak ölerken yaşam zinciri kesilmez Tanrım. Fakat bu bütün canlılar arasında bilgili az, bilgisizler çok Tanrım.”

[179] *bulunçusuz çintemeni erdini bulsar kamağ yertünçüdeki tınlıgların küsüşin inçip tegin alkunı taplamadı tek taluy ögüzke kirmişig tapladı* (KP XIV/7). “Bulunmaz çintemeni mücevherini bulursa, bu dünyadaki bütün canlıların arzularını (yerine getirebilir). Ama, şöyle ki, prens bunların hiçbirini onaylamadı. Sadece okyanus ırmağına girmeyi onayladı.”

[180] *baranas uluşta bir edgü alp yerçi suwçı bar erti kaç kata taluyka kirip beşer yüz erin barıp esen tükel kelmiş erti inçip sekiz on yaşayur :: karı erti* (KP XXIII/7). “Benares ülkesinde iyi, cesur bir rehber gemici vardı. Kaç kere okyanusa gitmiş ve (her seferinde) beşer yüz adamıyla yola çıkıp sağ salim geri gelmiş idi. Ancak o seksen yaşında yaşlı bir adamdı.”

[181] *övkesez timek üze övke nızwanıg birtem tarkarmak ermez :: inçip turup kelmiş övkeg ançak(a)ya tıdıp sergürüp ol övkelegülük tıtağlartın et’özüg köñülüğ yıgınmak erür ::* (AY 242/4). “Öfkesez demek üzerine öfke ihtirası tamamen uzaklaştırmak olmaz. Bilakis durup gelmiş öfkeyi azıcık engelleyip o öfkeli sebeplerden vücudu gönlü toplamaktır.”

[182] *edgü yiltızlar erser azsız övkesiz biligsiz bo üç törlüg edgü yiltızlar erür .. azsız timek üze az nızvanıg birtem tarkarmak ermez :: inçip turup kelmiş azıg ançak(a)ya tıdıp sergürüp ol azlanıuluk tıltagların et'özüg könjülüg yıgınmak erür :: (AY 241/20). "İyi esaslar (kökler) ise hırssız, öfkesiz şuursuz bu üç türlü iyi esastır. Hırssız demek, az ihtirası tamamen uzaklaştırmak değildir. Bilakis, ortaya çıkmış hırsı bir dereceye kadar engelleyip, o hırslandıracak sebeplerden vücudu, gönlü toplamaktır."*

inçip, aşağıdaki tanıklarda ise "öyleyse, böylece" anlamlarıyla, sonuç çıkarma işlevindedir. Aşağıdaki [183] - [185] numaralı tanıklarda, birinci cümlelerde mevcut durum anlatılmakta, *inçip* ile başlayan cümlelerde ise "bu durumda, bunun sonucunda" yapılması gerekenler, çıkarımda bulunularak sıralanmaktadır.

[183] *tapınıp udunup utlı sevinç savla / -luk . inçip m(e) n bularka et'özümteki etim öze agar al udug kılayın . muntag sakınıp bodis(a)t(a)v oğuşlug tavışgan katıg könjülin isig özin titgeli katıg kınıg könjül öritdi . (U IV D/77). "Tapınarak saygı göstererek, mutlu ve sevinçli sözle.... -luk. Öyleyse ben bunlara vücudumdaki etim üzerine ağır ... saygı göstereyim. Böyle düşünüp Bodisatva soyundan olan tavşan sert gönlünü, hoş özünü terk ederek, sert katı gönül verdi."*

[184] *[tın(ı)glar]nı tegürtünüz .. inçkü esenju menj[llerke] tamu prit yıldıa ulatı .. [üç yavlak] yolta toğmuşlarıg .. asurida [t(e) ɲri]de .. yalañuk ajunıta barmışlarıg .. öçürtünüz olarnıñ .. üküş törlüg emgeklerin .. inçip uzatı aşayurlar .. (AY 348/10). "[Cehen] nemlik, aç ruh, hayvan ve diğer [üç kötü] yolda doğmuş olanları, asura, [tanrı], insan varlık biçimlerinde olanları, onların çok çeşitli ızdıraplarını, söndürebildiniz. Böylece onlar kendiliğinden ortaya çıkan huzuru bulurlar."*

[185] *kamağ tınlıglar üküş emgenip edgü kılınç kılıp timin kişi etözin bulurlar . inçip kişi etözin bulup yana edgü kılınç kılmazlar . (TT V/39). "Bütün canlılar çokça sıkıntı çekip iyi ameller kılıp peşinden insan bedenini bulurlar. Böylece insan bedenini bulup tekrar iyi ameller kılmazlar."*

Şartlı zarf-fiil öbeğinin ardından gelen *inçip* bağlacı, açıklama işlevindedir. Aşağıda *akıgsız belgü erser "Asravasız alamet ise..."* şeklindeki ifadenin devamında *inçip* bağlacı ile "Asravasız alamet" in tanımı ve açıklaması yapılmaktadır.

[186] *akıgsız belgü erser inçip bo sözlegüçite olarta akıgl(a)r iyin üklimez üçün atamış ol akıgsız belgü tip* (Üçitig 99a/12). “Asravasız alamet ise, o hâlde bu söylenilenlerde, onlarda asravalara rağmen çoğalmadığı için asravasız alamet diye adlanmıştır.”

Şart öbeğinin başında bulunan *inçip*, bazen de olasılık ifade etmektedir. Burada *inçip*, “eğer ki” anlamıyla olasılığı belirtmekte, devamında bunun muhtemel sonucu dile getirilmektedir.

[187] *inçip erli uzuntunluglı neçeketegi beş t(e)ñri kücin yemeser .. neñ etöz s(e)vigin uvutsuz işig sürü umaz ..* (M I 16/15). “Eğer ki, erkekli kadınlı ne zamana kadar beş tanrı gücüyle yemezse, hiçbir vücut sevimli olarak hayasız işi sürdüremez.”

Sebeup ifadesinde de *inçip*, cümle başında bulunmaktadır. Aşağıdaki tanıkta iyi düşünceli prens, yaşlı adam yorulduğu için, yaşlı adamı dinlendirmeyi düşünüyor. Burada *inçip* bağlacı, birinci cümledeki eylemin sebebini açıklamaktadır.

[188] *ötrü tınturgalı sakıntı .. inçip awınçka arukı yetti küçi alñudı tepreyü yorıyumu umadı* (KP XXXVI/7). “O zaman dinlendirmeyi düşündü. Zira ihtiyarın yorgunluğu gelmişti, gücü tükenmişti, ne kımıdayabiliyor ne de yürüyebiliyordu.”

Aşağıdaki tanıklarda *inçip* bağlacı “yahut” anlamıyla denkleştirme, seçme ifadesiyle cümleleri sıralamada kullanılmıştır.

[189] *umug mag bolur siz :: emgekli menjili yme .. ürlükli ürlüksüzli inçip :: m(e)nli mensizde ulatı :: üküş telim nomlarınñ :: bir yme ermezsin .. inçip öñi yme ermezsin :: togmaksızın yme ök .. öçmeksizin ötrü :: monçulayı telim üküş .. nom yörügler adırtın :: nomlamakıñız iyin aç ağıra okıtur siz ..* (AY 334/17). “Umut ve dayanak olursunuz siz. Zahmetli mutlu da.. daimi ve daimi olmayan yahut mutlu ve mutsuzdan başka, birçok kanunların, bir de ulaşmazın. Yahut başka da ulaşmazın, doğmasızın da elbette. Sönmeksizin sonra.. Böylece çok, pek çok.. Kanun yorumları ayrıca.. Vaaz etmenize göre açarak ayırarak okutursunuz.”

[190] *azuça yme kkirliġ tapçalıġ yavız artak aş içğülerig adınlarka birtim erser.. inçip altı yol içinteki öġ kañ ka kadaş bolmış tınl(ı)ġlarıġ örletdim emgetdim isig özlerintin öñi adırtım erser ..* (AY 135/15). “Veyahut da kirli pis, kötü bozulmuş yiyecek ve içecekleri başkalarına verdim; sonra, altı yol içindeki ana-baba, hısımlarına olmuş canlıları kızdırdım, (onlara) acı çektiirdim, hatta (onları) yaşamlarından ayırdıysam...”

3.55. *inçip kim “bu durumda”*

İki cümlelerin arasında bulunan *inçip kim* “bu durumda” anlamıyla açıklama işlevindedir. “Asravalı durumun tanımı yapıldığında” şeklindeki birinci önermeye karşılık olarak *inçip kim* ile başlayan cümlede sonucun ne olacağı açıklanmaktadır.

[191] *munda sözleser itiglig kayu erser akıgılg yme ol ok ol tip inçip kim ol yanğarıgça bilmiş kergek itigsiz erser otgurak erür* (Üçİtig 98b/3). “Burada ‘şartlı durum ne ise asravalı da tam odur’ diye söylene, bu durumda bu karşılaştırmaya göre şartsız durumun kesin olarak asravasız olduğu bilinmelidir.”

3.56. *inçip yana “yine böylece, bunun üzerine, sonra”*

inçip yana, bulunduğu metin içerisinde çeşitli anlamlara gelmektedir. Temir -mAz ile biten cümlelerden sonra “fakat, bilakis, buna rağmen” gibi karşıtlık işlevinden ve -p zarf-fiil ekinden sonra “bununla birlikte” gibi ekleme-ilave işlevlerinden söz etmektedir. Tardığımız Uyğurca metinlerde şu işlevlerini tespit ettik.

inçip yana “sonra, daha sonra” anlamlarıyla cümleleri ya da söz öbeklerini zaman bakımından sıralamaktadır.

[192] *bêş tüm/en/ bere yêrig törüsi toku-sı min öñi tıdıgı ada-sı tümen katın erser inçip yana tñri han çoğınta yalınınta tegmiş yêrte tıdıgı ada bolmadı* : (HT V80/17-22). “Elli bin mil mesafedeki yerin töresi adeti, binlerce ayrı ayrı tehlikesi ve on binlercesi ise, daha sonra da Tanrı hükümdarın aydınlığının ısıltısının ulaştığı yerlerde tehlike ve korku olmadı.”

[193] *altı bag süü-si : böri-ke kovıtmış it teg yanturu ırak ketli-ler : inçip yana tenri /ill/igimiz kutı ança kya yortduk/ta/ kaç tümen süü-si birle ...kuñ (?) begler-niñ külüg /çeri/gin sıdı* (HT VI 45-11). “Altı bölük askeri kurda saldırmış köpek gibi tekrar uzağa gittiler. Sonra da Tanrı hükümdarımızın kutu sayesinde öylece gittiğinde birkaç bin ordusuyla birlikte ... Ku’nun (?) beylerinin ünlü ordusunu yendi.”

Hüentso Biyografisinde *inçip yana*’nın, “bununla birlikte” anlamıyla önceki söylenenlere ekleme yaptığı görülmektedir. Burada, Haymadari adlı şehrin sosyal durumu anlatılmış, devamındaki *inçip yana öñisi yme bar* cümlesiyle ve benzeri başka durumların da olduğu ilave edilmiştir.

[194] *haymadari balık-ka tegdi : lol/ balık yme tohrı-l(a)r-nıñ söki yeri tétir : törüsi tok/ul/sı barça türk birle bir erip inçip yana öñisi yme bar : (HT V52/21-24). “Haymadari şehrine ulaştı. O şehre de Toharlıların önceki ülkesi denir. Gelenek ve görenekleri tamamen Türklerinki gibiymiş. Bununla birlikte başkaları da varmış.”*

“yine böylece” anlamıyla *inçip yana* bağlacı önceki cümledeki anlama koşut olarak gelişen sonucu ifade etmektedir.

[195] */sül/üg işletmeki uruñut-larig /tu/rkurmakı bu barça bir teg /al/dırsız erip inçip yana suydi /ha/n-nıñ sancıtmakı : tay han/ nı/ñ sançmakı bu êkigü barça êki öñi yidrültili saçıldı : (HT VI 45/19-23). “Orduyu sevk etmesi, savaşçıları ilerletmesi, bu bütünüyle birdir, (birbirinden) farksızdır. Yine böylece de, Suydı Han’ın mızraklaması, Tay Han’ın mızraklaması (ile) bu ikisi bütünüyle iki ayrı (yere) saçıldı dağıldı.”*

[196] *yalıñ bogazı todmaz aç yorıyur . ertinü emgek emgenür . öz biligsiz ters kılınçın bilmez ukmaz kim : meniñ aşnuku ajunta kılmuş öz kılınçım meni inçe emgetür tip . inçip yana yirke teñrike burkanka ilke kanka begke işike yirinür övkileyür kut birmez igidmez tip . emti teñrim bu kutsuz kovı tınlıglar üçün ters biligin ayıg kılınçın kitermek alın çavışın yarlıkazun teñrim kim ukzun bilzünler . (TT V/14; TT VI/15). “Aç boğazı doymaz, aç yürür (dolaşır), çokça zahmet çeker. Benim önceki dünyada yaptığım kendi amelim bana öyle ızdırap çektirir ki diyerek kendi cahilliğiyle yanlış amelini anlayıp bilmez, böylece de yeryüzüne, Tanrıya, Burkana, Ülkeye, Hana, Beye, Hanıma öfkelenir, şans vermez, yetiştirip korumaz diyerek... Şimdi tanrım bu talihsiz, kısmetsiz canlılar için yanlış bilgileri ve kötü amelleri yok etmek için öncelikli çareyi emredersin, (böylelikle) tanrım anlasınlar bilsinler.”*

[197] *men öñreki özlerte kolularta az övke biligsiz biligte ulatı nızvanılarka tükellig erdim erser yme inçip yana tamu prit yulkıta ulatı biş azun içinteki irinç yarlıg emgeklig tolgaklıg munğa tarka tegmiş tınlıglarka umug inag bolup, ol emgeklerintin özgurur kutkarur ertim. “Ben önceki zamanlarda biraz öfke, cehalet, hırs ve diğer ihtiraslarla tamamiyle dolu idim ise de, böylece yine cehennem hayvan dünyasından ve beş mevcudiyet içindeki zavallı, ıstıraplı dertli canlılara ümit olup, ıstıraplarından kurtarır idim.” (AY 628/5).*

Altun Yaruk'ta *inçip yana* bağlacı hitap sözcüğünden önce de gelmektedir. Aşağıdaki tanıkta, söze başlamada kullanılan bu bağlaç, söz açıcı işlevdedir.

[198] *inçip yene kavşıkıya kim kayu tözünler oğlu tözünler kızı süzük köñüllüg tınl(ı)glar bo raçaratnaprabası atl(ı)g t(e)ñri t(e)ñrısı burkannıñ atın atap b(e)k katıg süzük kirtgünç köñülün üküş atasar .. ol tözünler oğlu tözünlr kızı süzük kirtgünç köñüllüg tınl(ı)glar bodıs(a)t(a)ılar yolınta evrilinçsiz törüke tegip burkan kutıña agmaksız bolurlar ..* (AY 190/8). “Öyle ki yine, ey Kavsika, herhangi bir soylular oğlu, soylular kızı, temiz gönüllü canlılar, bu Rajanatnaprabhasa adlı tanrılar tanrısı Budanın adını ansa, sıkı, sağlam, temiz inanca sahip gönülle, pek çok (kez) ansa o soylular oğlu, soylular kızı, temiz inançlı gönle sahip canlılar, Bodisatvalar yolunda sarsılmaz öğretiye ulaşıp, Buda kutsallığına değişmez (bir şekilde sahip) olurlar.”

3.57. *inçip yme* “Bu durumda, bu şekilde de”

Uygurca *inçip yme* “bu durumda, bu şekilde de, ve de” gibi çeşitli anlamlarla cümleler arasında farklı ilişkiler kurmaktadır. Hüen-tsang Biyografisi’nden aşağıdaki tanıkta *inçip yme* “böylelikle de” anlamında sonucu açıklayan bir bağlaçtır.

[199] *körser ertinju turuk erip : inçip yme /e/mitmiş-i kamutmuş-ı ... girmiş i artamış i /y/ok dyan olurgal-ı yedi yüz yıl bolmuş :* (HT V59/3-8). “Gördüğünde çokça zayıfmış. Böylelikle de eğilmiş bükülmüş ... bozulmuş yoksul (olarak) istiğrak oturması yedi yüz yıl olmuş.”

Pekiştirme işlevi de Dışastvustik’ten aşağıdaki tanıkta görülmektedir. İlkın kınarılar *m(a)horagılar ol kişi-ke neñ tıdıg ada kılı umazlar* cümlesiyle “kınarılar, mahoragılar o insana hiç engel olamazlar” denmekte ve bunlara ilave olarak, tanrılar, yılanlar, şeytanlar, kınarılar, asurılar, garudılar, gandarvılar, mahoragılar şeklindeki sekiz hükümdarın da ona kötü birşey yapamayacakları *inçip yme* ile pekiştirmek suretiyle ilave edilmektedir.

[200] *kınarılar m(a)horagılar ol kişi-ke neñ tıdıg ada kılı umazlar .. sekiz ëlig inçip y(e)me t(e)ñriler luular yekler kınarılar asurılar g(a)rudılar gand(a)r-ıılar m(a)horagılar birök ol kişi-niñ tıdıg ada kılğuluk münin kadagın sakınsarlar tileserler .. isteserler neñ ançak(a)ya y(e)me anıñ münin kadagın körmegeyler..* (Dışastvus-

tik 679-688). “kınarılar, mahoragılar o insana hiç engel olamazlar. ve de eğer sekiz hükümdar da yani: tanrılar, yılanlar, şeytanlar, kınarılar, asurılar, garudılar, gandarvılar, mahoragılar o kişiye engel olacak (bir) kötülük düşünseler, isteseler (o kişi) onların kötülüklerini hiç görmeyecektir.”

neçe ile başlayan önermenin ardından gelen *inçip yme* bağlacı ise karşıtlık ifade etmektedir. Üç İtigsizler’den alınan aşağıdaki tanıklarda görüleceği üzere; *neçe...-sAr + inçip yme + geniş zamanda olumsuz yüklem (yok erür, togmaz)* sıralanışındadır.

[201] *neçe iki törlüg yörügl(e)r üze tözün yol birle birikser yme inçip bo bilip öçmekniñ yok erür okşatı tıltagı .* (Üçİtig 116a/16). “Her ne kadar iki türlü mana ile asil yolu ile birleşse de, fakat bu bilip sönmenin benzer sebebi yoktur.”

[202] *neçe alku noml(a)rta bolmak üze alkuta tıdılmasar yme inçip bo bilip öçmek bo tıltagın togmaz* (Üçİtig 117a/5). “Hükmetmememe sebebi her ne kadar bütün dharmalarda olmak ile bütün (dharmalar)dan giderilemese de, fakat bu bilip sönme bu sebepten doğmaz.”

Bağlacın “ve de, bu durumda da” anlamında pekiştirilmiş *inçip yme ok* biçimi de bulunmaktadır. Üç İtigsizler adlı abidarmada geçen aşağıdaki tanıkta *inçip yme ok* bağlacı, *üçün* ile sonlanan iki önermeyi birbirine eklemektedir.

[203] *tört kirtül(e)rde tutulmakduk üçün inçip yme ok bar üçün tıltagı tutuldurup turgurguluk akıgsız nomta kergeklep sözlemiş erür* (Üçİtig 100b /6). “Dört gerçeklerde tutulmadığı için, bu durumda da asravasız dharma’da alıkondurup durduracak sebebi var olduğu için, sönme gerçeğini gerekürp söylemiştir.”

3.58. *kaçan* “ne zaman ki, -iken, -dığında, olur olmaz, bu noktada”

Eski Türkçede aslen “ne zaman” anlamında soru sözcüğü olan *kaçan*, Uygurcada soru işlevi yanı sıra, zaman ifadesi taşıyan birleşik cümleler ve ilgi cümleleri kurmada görev almaktadır.

Birleşik cümlelerden ilkinin başında *kaçan* bulunmakta ve ileri doğru bağlantı sağlamaktadır. Böyle cümlelerde *kaçan* “bu noktada, -dığında, -dığı zaman” gibi anlamlara gelmektedir: *kaçan eçisinin [kel] mişin utgurak bilti, anta [ok...] kentke bartı* (U III 86/18). “Bu noktada, ağabeyinin gelmiş olduğunu kesin bir şekilde öğrendi ve bunun üzerine şehre (Benares) gitti” (Erdal 2004: 218).

Bu bağlaç Karahanlı, Harezmi, Eski Anadolu Türkçelerinde ve aynı anlamdaki biçimleriyle modern lehçelerde de bulunmaktadır. *kaçan* ile kurulmuş birleşik cümle yapısına, Farsçanın etkisiyle, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de rastlanmaktadır. İlgili literatürde, bu türden cümleler, cümle başı edatlarıyla kurulmuş birleşik cümleler olarak adlandırılmaktadır. *kaçan kim içürdiler, akli gitti divane oldu* (Saltuk Name I: 44)⁵. “İçirdiklerinde akli gitti, divane oldu.” ve *kaçan Sadık içeri gire, ben başımdan tacım götürem, derhal siz anı öldürün* (TS: 2152). “Halife Sadık içeri girdiği zaman (girince, girdiğinde) ben tacımı başımdan çıkarayım, siz derhal onu öldürün.” (bkz. Akalın 1995: 157).

Birleşik cümlelerin dışında, basit cümlelerde de *kaçan* kullanılmaktadır. *kaçan*’ın başında olduğu yapı, *-sAr* veya *-dOkdA* zarf-fiil ekli öbeklerdir (bkz. Erdal 2004: 215; Grönbech 2000: 47). *kaçan* + *fiil kökü*+ *-sAr/-dOkdA* yapısı, ana cümle içinde zaman zarfı olarak kullanılmaktadır: *kaçan y(a)run y(a)rudukda yme ök ulug tirin kuvrag üze tegriglep tapinguluk udunguluk ed tavarlar alıp..* (AY 94/4). “Büyük topluluk ve cemaat üzerine ışık aydınladığında da, geri dönüp tapınmak ve ibadet için mal-davar alıp..”. Böyle cümlelerde *kaçan*, cümleye “bu durumda, bu noktada, ne zaman ki, -iken, -dığına” vb. gibi anlamlar katmaktadır.

178

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de böyle cümlelerde benzer biçimde, ana yardımcı fiil *-IcAk*, *-IncA*, *-ken*, *-Up* zarf-fiil ekli fiillerle kurulmaktadır. Akalın bu yapılarla ilgili olarak, “aslında Türkçe cümle yapısında zarf-fiil eklerinden dolayı cümle başı edatına ihtiyaç olmaması gerekir” (1995: 160-161) diyerek, yabancı etki altında bile söz diziminin Türkçeleştirildiğine dikkat çekmiştir. Cümle başı edatlarıyla kurulan cümlelerin fiillerine zarf-fiil eklerinin getirilmesinin, bu cümlelerin Türkçenin söz dizimine uygun hale getirme çabasından kaynaklandığı ifade edilmiştir (Akalın 1995: 163). EAT’de ilkin tercüme eserlerde görülen bu cümle türü daha sonra telif eserlerde de yaygınlık kazanmış; halk için yazılan mensur eserlerde de buna rastlanmıştır. Uygurcadaki durum da bundan farksızdır. Zaman bildiren yardımcı cümlelere sahip bu birleşik cümlelerin Uygur metinlerinde geçmesini sadece çeviri edebiyatına bağlamak yanlış olur. Turfan ve çevresindeki bölgelerde yaşayan farklı dillerin birbirini etkilemiş olabileceği ihtimali de göz önünde bulundurulmalıdır (bkz. Akalın 2004a: 6).

⁵ Saltukname’deki bu ve diğer örnekler, Akalın 1995’ten alınmıştır.

Aşağıdaki Uygurca tanıklarda da görüleceği üzere, *kaçan* cümle başında bulunmakta ve ana cümle ile zaman ilgisi kurmaktadır. Görüldüğü gibi *kaçan*'ın bulunduğu yardımcı cümle genellikle *-dOkTA* ve *-sAr* zarf-fiil ekleriyle kuruludur.

[204] *men ulug küsüşin bu çintemeni erdini alıp size poşı berür men siz kaçan burxan kutın bulsar siz meni titmen kutgarın* (KP 51). “Ben, büyük bir istekle bu çintemani mücevherini alıp size bağlıyorum. Siz Buda’nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın!”

[205] *bo üç törlüg togmaksız nom taplagın on orunta öndün körü öğretinü kaçan başdınkı orunka tegdükde :: ugrayu anta tanuklayur bütürür ::* (AY 231/8). “Bu üç türlü ortaya çıkmayan, yükselmeyen kanun istekle on yerde önceden görülerek öğrenilerek ne zaman ki ilk yere değdiğinde, uğrayarak orada kendini ispatlar tamamlar.”

[206] *bo d(a)r(a)nı üze ot birle kayınturmuş işig suvug yüz sekiz kata arvap çopunta kodup törtün yıñak bıntavır tartıp anta kin timin ol suv içinte kirip arıtı yunsun .. kaçan yuna tüketdükde ol yunmuş suvug mandal içinteki aş içgü birle suvda töksün .. kaçan yunmuşda kin yarşı arıg ton kedip mandaltın ünüp bir arıg ev içinte kirip ulug y(a) rlıkançuçı köñlüg yügeri kılıp ayıgdın titilip edgüde yaratınjuka köni oñaru süzük köñül turgursun ..* (AY 478/2). “Bu dharaniden sonra bitkilerle kaynatılmış sıcak suyu yüz sekiz kez büyümlü sözler okuyarak çomağın üzerine bıraksın ve dört tarafa perde çeksın. Sonra hemen o suya girerek yıkansın arınsın. Yıkandığında, bu yıkandığı suyu alanın içindeki yiyecek içeceklerle birlikte döksün. Sonra yeni, temiz elbise giyip alandan çıkarak temiz bir eve girsın ve yüce merhametli gönlünü kötülüklerden sıyrarak iyilik üzerine yaratılmışlara dosdoğru saf duygular beslesin.”

[207] *...ötrü idiz tagka agtınıp etözin kodı kemişdi :: kaçan yirke tegdükde bodısataw yene inçe tip sakıntı .. inçip bo bars torukı küçsüzi ugrınta anın mini yigeli umaz tip* (AY 616/13). “Sonra yüksek dağa çıkıp, vücudunu aşağıya attı. Yere düştüğünde Bodisatva, bu aç pars zayıflığı ve güçsüzlüğü dolayısıyla beni yiyemiyor diye düşündü.”

3.59. *kaçan birök* “ne zaman ki eğer, eğer hemen”

Türkçede yalnızca Eski Uygurca metinlerde rastlanan *kaçan birök* zaman bağlacı, “ne zaman ki eğer” şeklinde anlamlandırılabilir.

Cümle başında yer alan *kaçan birök*'ün anlam ve kullanım durumu *kaçan*'a benzemektedir. *kaçan birök* ile başlayan ve fiil kökü daima -sAr zarf-fiil ekini alan kısım, cümlelerin zaman zarfı görevindedir.

Maitrisimit'ten aşağıdaki tanıkta, *kaçan birök evig barkıg kodup dentar işin işleser* "ne zaman ki evi barkı bırakıp dindarlıkla amel ederse" kısmı herhangi bir zamandaki olasılığı ifade etmekte ve cümle içinde zaman zarfı görevinde bulunmaktadır. Bu kısım "evi barkı bırakıp dindarlıkla amel edildiğinde" şeklinde de anlamlandırmak mümkündür. Cümlelerin devamında bu olasılık gerçekleştiği zaman, Buda saadetinin bulunacağı ifade edilmektedir.

[208] *birökin bo ogul evde barkta erser .. yëti erd(i)ni[ke] tükël(l)ig tört yertinçü yër suvda erklig ç(a)kr(a)v(a)rt ëlig han bolur .. kaçan birök evig barkıg kodup dentar işin işleser tüzgerinçsiz yeg burhan kutın bulgay tēp tēdiler ..* (Maitr.1.15). "Fakat eğer bu çocuk evde barkta ise.. yedi mücevhre[le] tamamıyla dört dünyada güçlü kuvvetli dünya hükümdarı (Çakaravart) han olur.. Fakat ne zaman ki evi barkı bırakıp dindarlıkla amel ederse, temelsiz Buda saadetini bulacak dediler."

[209] *kaçan birök ol tınl(ı)glar ol antag ağır ayıg kılınçların-tın arınmak tileser öz kılmış kılınçlarına ertinçü uyadsar aymansar .. kin keligme üdteki ayıg yavız tüş birgüsünde artukrak korksar belinleser:: ötrü ol tınl(ı)glar k(a)ltı başda tamtulmuş tonda tutunmuş köyer otug öcürgeli tavraturça ol tsuy irinçü ağır ayıg kılınçların aç a yada ökünü bilinü kşantı kılmış k(e)rgek :: ötrü ol tsuy irinçü ağır ayıg kılınç<ları> arıyur alkınur ::* (AY 141/2-12). "Ne zaman ki, o canlılar öyle büyük günah amellerinden arınmayı isterlerse, kendi yaptıkları amellerinden son derece utansalar, çekinseler, sonra gelecek zamandaki kötü fena netice vermesinden daha da korksa, ürkse; işte, o zaman o canlılar(ın), öyle ki, baştan aşağı tutuşmuş, yanmakta olup ateşi söndürmek için davranırcasına, o, kötü berbat davranışlarını açıklayarak pişmanlık bildirip itirafta bulunmuş (olmaları) gerekir. İşte, ondan sonra o kötü, fena davranış temizlenir, yok olur."

[210] *kaçan birök kodı ...d...inserler, temirilig süvri şış-....tun etözlerinde tokıyurlar.* (Türlü Cehennemler 72-75). "Ne zaman herhangi biri aşağı ... incek olsa, demirli sivri şışler... ile vücutlarına vururlar".

3.60. *kaçan kim “ne zaman ki”*

İlk defa Uygurcada görülen *kaçan kim* öbeği, başında bulunduğu cümleye “ne zaman ki, -dığı, -dığı zaman” gibi, zaman bağlantılı anlamlar katmaktadır. Bu bağlaç öbeği Karahanlı, Harezmi, Eski Anadolu Türkçelerinde ve türevleriyle modern lehçelerde de bulunmaktadır. Uygurcada *kaçan kim* bulunan cümleler, *-dOktA* ve *-sAr* zarf-fiil ekleriyle yüklemle bağlanmaktadır. Benzer yapıyı Karahanlı Türkçesi Kur’an tercümesinde *musa bi-huş bolup kaçan kim usına keldi erse aydı..* (Ku. T. 28/22b2) ifadesinde ve diğer tarihsel lehçelerdeki örneklerde görmekteyiz. Bu yapıdaki cümlelerde, “yardımcı cümlelerin hareketi, zaman bakımından sadece ana cümledeki hareketin bittiği zamanı bildiren, genellikle “bir anlık” ikinci derecede bir harekettir” (bkz. Tulum 1978: 79).

[211] *adın balık uluş-ka /kov/z-un-lar : kalmış-ıña neñ /tı/tıg yok tıp tedi : kaçan /kim/ ol haymagiri beg yavız-larig /yov/lak-larig artu tükedükte /öl/trü bir sanram itip : bursan /ku/vrag-ıg yıgıp buşi bėrip yanturu /yana/ ornıña tegürdi :* (HT V25/15-21). “Başka ülke ve şehir kovsunlar. Kalanlara hiç tehlike yok diye söyledi. Ne zaman ki o Haymagiri Bey kötülerini, fenaları temizleyerek bitirdiğinden sonra bir manastır yapıp rahipler cemaatini toplayıp sadaka verip tekrar yine yerine ulaştırdı.”

181

3.61. *kaltı “gibi, nasıl, aynı şekilde”*

Yalnızca Eski Türkçe döneminde görülen *kaltı*, aslında “nasıl” anlamında soru sözcüğüdür. *kaltı*, Karahanlı Türkçesinde *kalı* biçiminde görülmektedir. Uygurca ve Karahanlı Türkçesinde soru sözcüğü işlevi yanı sıra birleşik cümleler arasında bağlama işlevi ve ilgi cümleleri içindeki söz öbeklerini cümlelerin zarfı durumuna getirme işlevleri vardır. Cümleleri karşılaştırma, sıralama, açıklama, benzetme gibi birçok anlama sahiptir.

Eski Türkçede bağlaç olan *kaltı* sözcüğü, genellikle *teg* edatı veya eşitlik durumu eki *-ÇA* ile birlikte kullanılır. Bu edatla kullanıldığında “örneğin, sanki, öyle ki” gibi anlamlarda, benzetme yoluyla açıklama yapmaktadır (bkz. Erdal 2004: 339). Aşağıdaki tanıklarda, ilk cümlede söylenen yargı, *kaltı* ile başlayan kısımda benzerliğe dayalı olarak açıklanmakta, örneklendirilmektedir.

[212] *arıg dentarlarka basutka anuk tururlar .. kaltı [tünerig] k(a)rañuça [...] y(a)vlakag batag ... [keterür]-ler ..* (MTT0258-0264). “Temiz dindarlara yardım için hazır bulunurlar. Sanki karanlık kötüyü derin ... giderirler.”

[213] *bargay m(e)n anta şri nalandrm sanramig tepitip . kum kıçmık kılğay m(e)n . bu sawım k(a)ltı kün t(e)ñri teg çın ol (.)* (HT I: 321). “Gideceğim orada Şri Nalandırım’ı çarpıp, kum gibi ufalayacağım. Öyle ki, bu sözüm güneş tanrısı gibi gerçektir.”

[214] *kinki kinki üdlerte .. bodı köñüllüg bışrunup .. antag bol-sunlar alkugun ..k(a)ltı öñreki burkanlar teg ..* (AY 353/10). “(Onlar) gelecek zamanlarda aydınlanma düşüncesini uygulayıp, şöyle olsunlar. Örneğin tamamıyla tıpkı daha önceki Budalar gibi.”

kaltı bağlacının bulunduğu cümlede, eşitlik durumu eki geniş zaman sıfat-fiiline de getirilebilir (bkz. Erdal 2004: 339). Bu yapılarda da benzetme anlamı bulunur.

[215] *ol iligler kanlar yime yarlıkıncı köñüllüg üçün kamağ bodunug inçe igidür, kaltı öğ kañ amrak ogulın ewde barkta igidür-çe . bodunka yawlak sakınçları yok erür .* (TT V/249). “O hükümdarlar, hanlar da merhametli gönüllü oldukları için, bütün halkı besler, şöyle ki sanki anne babanın sevgili oğlunu evde barkta beslemesi gibi. (Bunların) halka (karşı) kötü düşünceleri bulunmaz.”

[216] *ol altun tagka tegser siz kök lenxua körgey siz ol lenxua sayu birer agulug yılan bar agu tını iraktın ançulayu közünür .. kaltı lenxua sayu tütün tüterçe* (KP XXXVII/8). “O altın dağa ulaşırsanız, mavi lotus çiçekleri göreceksiniz Bu lotus çiçeklerinin her birinde (her birinin altında) birer zehirli yılan vardır. Onların zehirli nefesi uzaktan, sanki herbir lotus çiçeği du-man çıkarıyormuş gibi görünür.”

kaltı, çoğu zaman –sAr ekli zarf-fiil öbeğinin başında bulunmakta, önceki cümlelerin açıklamasını yapmaktadır. Bu yapılarda da benzetme anlamı bulunur. [217] numaralı tanıkta, *tükel türlüg ayıg kılınç kılur* cümlesi, *kaltı etöz kodsar, üç yawlak yolka tüşerler* ifadesiyle, olasılık açıklanmaktadır. [217]’daki açıklama ise *netegin tayakı titir tip tiser* şeklindeki sorunun cevabıdır.

[217] *tükel türlüg ayıg kılınç kılur . kaltı etöz kodsar, üç yawlak yolka tüşerler . ertinü ağır emgekke kirürler .* (TT VI 42). “Tamamıyla kötü ameller işler. Şöyle ki vücudu terk etse, bıraksa, üç kötü yola düşerler, çokça ağır eziyete duçar olurlar.”

[218] *netegin tayakı titir tip tiser . k(a)ltı waibaş şastrda söyleyür . kirtgünç erser nomlug tatıgı aşagulug ilig erür .* (TT V B

.44). “Nasıl desteği dayanağıdır diye sorulursa. Şöyle ki Wai-baş, Şastrada (adlı dinî eseri) söyler. İnanılırsa töre lezzeti yiyeceklerin hükümdarıdır.”

[219] *tınl(ı)g atkaklıg ulug y(a)rlıkançuçı köñül erser .. k(a)ltı bo kamağ biş ajun tınl(ı)glarig açığ tarka emgeklerintin örü tartmak erür :: (AY 265/6). “Canlı, bağlanmış, büyük bağışlayıcı gönül ise: şöyle ki bu bütün beş dünya canlılarını acı ve ıstıraplarından yukarı çıkarmaktır.”*

[220] *bo biziñ ötüğçi bolmakımız tıltagınta ötgürü ötlüm neçe buyan edgü kılınçlarımız turtı erser ol buyan edgü kılınçlarımıznı barça üzeliksiz yig köni tüz tuymak burkan kutıña evire teginür biz .. k(a)ltı öñre ertmiş bolmak buyan edgü kılınçların neteg üzeliksiz üstünki yig köni tüz tuymak burkan kutıña evirteler evirerler evirgeyler erser :: :: (AY 160/12). “Bu, bizim ricacı olmamız sebebiyle ne kadar iyi davranışlarımızı toptan, daha üstü bulunmayan, mükemmel, doğru, düz sezmek (adlı) Buda kutsallığına saygıyla yöneltiriz. Öyle ki, önceden-geçmiş, ilerde-gelecek (ve) şimdiki-görünür, bu üç döneme ait Bodisatvalar(ın) ricacı olmak(tan hasıl olmuş) iyi davranışlarını ne şekilde daha üstü bulunmayan, (en) üstün, mükemmel, doğru düz sezmek (adlı) Buda kutsallığına çevirdiler, çevirirler çevirecekler de.”*

Açıklama, sıralı cümlelerde yapılıyorsa *kaltı*, her cümlenin başında cümle sayısınca tekrarlanmaktadır (bkz. Erdal 2004: 340). Aşağıda da görüldüğü üzere, sıralı cümlelerin yüklemeleri eş zamanlıdır.

[221] *üç yavolak yolka tüşügli ança ol, kaltı bu yirteki toprakça . kaltı ol kişi etözin buluglı yalañuklarta kirtgünç köñüllüg tınlıglar ança ol, kaltı tırnak üzeki toprakça . yana kirtgünçsüz tınlıglar ança ol, kaltı yirteki toprakça . (TT V/334). “Üç kötü yola düşen şöyledir sanki bu yerdeki toprak gibi, öyle ki o kişi vücudunu bulan insanlardan temiz gönüllü canlılar öyledir sanki tırnak beyazı kadar toprak gibi. Yine saf olmayan canlılar şöyledir sanki yerdeki toprak gibi”*

[222] *..... kavşığıya ötüğ[']çi bolmakdın turmış buyan edgü kılınç ülgülençsiz tenlençsiz yölestürgülüksüz titir :: k(a)ltı m(e)n öñre asankılıg uzun yolta bodis(a)t(a)lar yorigınta yoriyur erken üküş kurla burkanlarka nom tilgenin evirtgeli ötüğçi boltum ol ok buyan küçinte burkan kutın bultukumda üç miñ ulug miñ yirtinçünün kañı ulug azrua t(e)ñri mini nom tilgenin evirtge-*

li ötünti .. k(a)ltı m(e)n öñre kamag tınl(ı)g oğlanın inç menjilig kılğalır üçün öñreki burkanlarığ nırvanka kirü y(a)rıkamasun üç kiç uzun üdüñ yırtınçüde turu y(a)alıkasunlar tip ötüğçi boltum .. (AY 163/9). “Ey Kavsika, ricacı olmaktan meyardana gelmiş iyi davranış hadsiz hesapsız (ve) (dahi) benzersizdir. Şöyle ki, ben önceden, sayısız uzun yolda, Bodisatvalar yeryüzünde yürür iken, pek çok defa Budalara öğreti tekerleğini çevirmeleri için ricacı oldum. İşte bu iyilik sayesinde Buda kutsallığını bulduğumda, üç bin ulu bin dünyanın babası, ulu Brahma tanrı, benim öğreti tekerleğini çevirmemi istedi. Şöyle ki, ben önceki bütün canlı(lar)ı rahata, huzura kavuşturmak için, önceki Budalar lütfedip Nirvana’ya girmesi(ler), lütfedip uzun süre dünyada kalsınlar diye ricacı oldum.”

[223] *kayu ol tip karik sözl(e)r akıgsız erser kaltı alku yol kirtü ulatı üç itıgsız erür tip akıgsız erser kaltı yol tözüñl(e)r kirtüsi ulatı üç itıgsızl(e)r erür yme tir (Üçltig: 97a/2). “Asravası nedir? Diye. Karika söyler: Asravası ise, şöyle ki hepsi yol gerçeği ve üç şartsız durumdur. Asravası ise, şöyle ki yol, asiller gerçeği ve şartsız durumlardır da denir.”*

[224] *törtünç köligesi üz-e asag tusu kılmakı antag erdi .. kaltı bir üdüñ tenrı tenrısi burhan şariputre arhant birle yaz-ı yerde ç(a)nkr(a) mit kılı yorırlar erti anıñ ara bir kuşlagu kuşka kovıtmış kökürcüğün muñka takka tegip şariputre arhantnıñ köligesiñe sığıntı inça ök korkunçı sönmedi bezer titreyür erdi .. (Maitr.0.06). “Dördüncü gölgesi üzerine fayda kılması öyleydi.. Şöyle ki bir zamanlar Tanrılar Tanrısı Buda aziz Şariputra ile düzlük yerde yürüyorlardı, o arada yırtıcı bir kuş tarafından izlenen güvercin sıkıntıya uğrayıp (yorgun ve bitkin bir hâlde) aziz Şariputra’nın gölgesine sığındı fakat korkusu geçmedi sürekli titriyordu.”*

Başında bulunduğu söz öbeği $-(X)p$, $-sAr$ ve $-dOktA$ eklerini aldığı, *kaltı* bağlacı “-dığında, -dığı zaman, -dan sonra” gibi anlamlarla zaman ifade etmektedir. Bu bağlacın başında olduğu kısım, cümle içerisinde zaman zarfı görevindedir.

[225] *edgü ögli teginig uzatı öntürüp taluyka ıdıtar kaltı taluy ögüzke tegip yetti kün turup kemi yarattı (KP XXXI/1). “iyi düşece-li prensi, kafil hâlinde uğurlayıp, onu okyanusa yolcu ettiler. Okyanusa ulaştığı zaman, yedi gün durup, bir gemi donattı.”*

[226] *biz dındar biz [.] t(e)ñri aıgın tüketi işleyür biz [.] kaltı et'öz kodsar biz [.] t(e)ñri yirinberü bargay biz . (TT II A/2). "Biz dındarız. Tanrı'nın buyruklarını tamamen yerine yetiririz. Şayet vücudu terkedersek, Tanrı'nın katına doğru gideceğiz."*

Sıralı cümleler arasında *kaltı* bağlacı, bazen üsteleme ifadesi taşımakta; "dahası, bir de" gibi anlamlarla, önceki söylenenlerin üzerine eklemeler yapılmaktadır.

[227] *.. alku kamağ tınlıglar oğlanlarınñ kılmış ne türlüğ edgüli ayıglı iki türlüğ kılınçların ançulayu{mini y(e)me [bilü y(a)rlıkazunlar ..] bilü y(a)rlıkaz-un-lar:: k(a)ltı m(e)n ilgisiz uzun sansartın berü ötgürü bökünki künke tegi dört togum biş ajun altı yoltaki tınl(ı)glar birle katılı karılı ayıg yaolak törü iyin evrilip <üstün bavagırtın altın tüp avış> tamuka tegi üç eñim sansar içinte bir elig orunlarta .. (AY 133/8). "Bütün canlı yaratıkların işlemiş (olduğu) ne tür, hem iyi hem kötü, iki türlü davranışlarını (..) bu şekilde ben de lutfedip görsünler, lutfedip bilsinler. Dahası ben, başlangıçsız, uzun hayat döngüsünden beri bugünkü güne değin, dört doğum, beş varlık şekli, altı yoldaki canlılar ile karışa katıla, kötü-berbat yasa[dan dolayı çevrilip, [(en) üstteki Bhavaraga'da, (en) alttaki cehenneme değin, üç bölümlü hayat döngüsü içinde, kırk bir (türlü) yerlerde."*

[228] *ikinti kün ertginçe.. 'eñ kinki tünde ançulayu ok .. umasarlar körgeli .. takı yigrek arıg silig .. yir orunug tilesün .. k(a)ltı nomça bedizetsün .. menig et'özüm itigin .. (AY 487/22). "İki gün sonra, en son gece de görmeyi başaramazlarsa daha iyi, tertemiz bir yer bulsunlar. Bir de, öğretiyeye uygun olarak benim resmimi çizsinler."*

Konu açıcı olarak da *kaltı* bağlacının cümle başında bulunduğunu görmekteyiz. Uygurca eserlerde hitap sözlerinin ardından gelen ya da yeni bir bölümün başındaki cümle genellikle bir bağlaçla başlar. Bu türden cümlelerde geçen *kaltı*, söz açıcı işleve sahiptir. Aşağıda [229]'da açıklama cümlesi, [230]'da da *atı kötrülmüş ayagka tegimlig t(e)ñrim* şeklindeki Buda'ya hitaptan sonraki cümle, *kaltı* ile başlamaktadır.

[229] *[künçin atl(ı)g begniñ] kisisi oñultı öglenti [öglenti] birle ök ötrü inçe tip [tidi]: k(a)ltı m(e)n ögsüz bolup sizler[ni] bilmez boltukda üzüksüz ud koyn toñuz takıgu kaz ödirek bo montag tınl(ı)glar bir künte uç kata kelip aşunmaklaşu tegip mini isururlar sokarlar :: (AY 19/8). "Künçing adlı beyin karısı iyileşti, kendine geldi, kendine gelince şöyle dedi: Kaldı ki ben kendimden*

geçip sizleri bilmez olduktan sonra, durmadan öküz, koyun, domuz, tavuk, kaz, ördek ve bunun gibi canlılar, günde üç defa gelip beni ısırıyorlar, sokuyorlar.”

[230] atı kötrülmüş ayakka tegimlig t(e)ñrim .. k(a)ltı siz bayadın berü nomlayı y(a)rıkamış bodı tigma köni yorığıg bışrunu öğretinü teginür m(e)n t(e)ñrim tip ötünti :: (AY 378/15). “Adı yüce, saygıdeğer tanrım! Şöyle ki sizin eskiden beri vaaz edip buyurduğunuz üzere bodhi denilen doğru değişimi öğrenmeyi istiyorum tanrım, diye arz etti.”

3.62. *kaltı birök* “eğer ki”

kaltı birök “eğer ki, nasıl ki” gibi anlamlarda, genellikle -sAr ve -dOk-tA ekli öbeklerin başında görev almakta; başında olduğu cümlelerin yüklemi “-dığında, -dığı zaman” anlamlarını kazanmaktadır. Cümle başında bulunan ve ileri referans yönüne sahip *kaltı birök* bağlacı, olasılık ifadesi taşımakta, cümlelerin devamında ise bahsedilen olasılığın gerçekleşmesi durumunda meydana gelecekler açıklanmaktadır. Bağlacı, kimi zaman, *neçede, kayu* ve *kim* gibi soru sözcükleri takip etmekte ancak anlamında fazla değişiklik olmamaktadır.

186

Bağlaç	Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>kaltı birök</i>	-sAr, -dOk-tA	...-gUlUk ol, -mİş ol, -gAy

[231] k(a)ltı birök neçede şibinnin çıyannın adakk(a)yaları üze idiz kalık[da] ısırka itip bütürgeli bultuksar ol kalıklar y(a)rıp üze ırgalmağuluk boltukda .. ançada timin tilegülük ol t(e)ñri t(e)ñrısı burkan şarırın.. (AY 34g/2). “Nasıl ki, sineğin, çıyanın ayakçıklarıyla yüksek evin üst katında ısırıp bitirecek olsa, o yüksek evlerin sağlam yerlerinde salınacak olduğunda, hemen tanrılar tanrısı Buda’nın geride bıraktıkları eşyalarını dileyecektir.”

[232] k(a)ltı birök ulug bedük kiñ alkıg kimi içinte telim üküş ed tavar erdiniler birle tolu urup suvsuz kuruğ yirlerte neçede yorığıg bultuksar ançada timin tilegülük ol t(e)ñri t(e)ñrısı burkan şarırın .. (AY 34h/5). “Eğer ki, ulu büyük, uçsuz bucaksız ve tamamıyla içinde birçok mal ve mücevherler ile dolu susuz kuru yerlerde yürünecek olsa, orada hemen isteyen Tanrılar Tanrısı Buda’nın geride bıraktıkları eşyalarını dileyecektir.”

[233] kaltı birök kayu nom tört basudçılarta azuça yme tegimlig erser tört üç iki basudçılarka tuggalı tek egsük bolmak üze bu basudçısı birdemleti tıdılur üçün tugmakı adamış ol bilmetin öçmek bululmuş

tép. (Abh.Sho. 3618-3620). “Eğer ki hangi kanun, dört yardımcıdan ancak ulaşılabilir ise, dört, üç, iki yardımcıya doğmuş gibi yoksun olmak hususunda bu yardımcı kesin olarak engellediği için doğmayı bilmeden sönme bulunmuş diye adlandırılmıştır.”

[234] *k(a)ltı birök y[a][g]ız yêr .. t(e)ñri.....Y..... [e]d[gü]si birle birkêrû ‘eñ mın[tın] bo orun .. bab[a][g]ırka tegi [köl suvıña tegi] .. bultuk[g][a]y (AY 351/7-10).*

[235] *k(a)ltı birök kim kayu tınl(ı)glar yüz min kalp üdün al-sız alt[a][g]sız altı p(a)ramıtlar içinte kat[ı][g]lansarlar.. ikinti yene kim erser tözünler oğlu tözünler kızı bo nomug ay sayu tolun ay biş y(i)g(i)rmide bir uçlug süzük köñülin okısar tınlasar teriñ yörügün uksar oñarsar montagı törüçe evrilser.. bo buyan edgü kılınçka aş-nukı buyan edgü kılınç yüz ülüşinte birine yme yitmez ogşamaz (AY 394/11-13). “Eğer ki her hangi bir canlı yüz bin, sayısız devirlerce hilesiz bir şekilde altı fazilet içinde sebat gösterse; ikinci olarak da soylular oğlu ve soylular kızından her hangi birisi bu akideyi, her ay dolunayın on beşinde saf bir gönülle okusa, dinlese ve derin bir yorumla anlasa, bunun gibi adetleri yerine getirirse; bu sevap iyi amel (bakımından), önceki sevap (olan) iyi amelden yüzde birine de ulaşamaz.”*

3.63. *kaltı yme* “eğer ki yine, ve de”

Cümle başında yer alan *kaltı yme* bağlacı cümlelerin yapısına göre çeşitli anlam ve işlevlerle karşımıza çıkmaktadır. Şartlı öbeklerin başında “eğer ki yine” anlamında, şart veya olasılık ifade etmektedir. Aşağıda yer alan [236] numaralı tanıkta olasılık, [237]’de şart işlevindedir ve cümlelerin devamında açıklama yapılmaktadır.

[236] *k(a)ltı yme çambu atl(ı)g söğüt ıg[aç] tal söğütñiñ yimişi togmakı [bolsar].... azu yme k(a)ltı mırnu (?) söğüt ... ambar atl(ı)g yimiş ıgaç ... bo montag osuglug bolmaguluk tanlançıg.... (AY 34f/3). “Eğer ki yine, Çambu adlı söğüt, ağaç, ... dal, söğütün meyvesi olduğunda, ... veya da eğer Mırnu ağacı ... amber adlı meyve ağacı, ... bu kadar faydalı olmayacaktır.”*

[237] *kaltı yme bo tütrüm teriñ yörügleriğ tuymakım bilme-kim erser .. neñ meniñ sıg tümke köñülüm üze tuymış bilmiş ermez men.. “(Benim) bu güç kavranılır, derin anlamları seze-bilmeme, anlayabilmem ise, (ben bunları) asla kendi sıg, tüm düşüncem vasıtasıyla sezmiş, anlamış değilim.” (HT X. 249).*

Aşağıda görüldüğü gibi, aynı zaman çekimindeki sıralı cümleler arasında *kaltı yme* bağlacı “ve de” anlamıyla, sıralama işlevinde kullanılmıştır.

[238] *bi[lge] bilig adartdaçısı üze arım[ış] süzülmiş üçün nomlug et[özüg] b(e)lgürtgeli uyur : kaltı yme kalık tayakına yaşın yaşın[ayur :] yaşın tayakına y(a)rok közün[ür:] (AY B01.25). “Hikmet farkı ile temizlenmiş arınmış olduğu için akide vücudunu belirtir. Ve de gökyüzünde şimşek çakar, şimşekten ışık saçılır.”*

Soru cümlelerinden sonra *kaltı yme* bağlacı, açıklama işlevindedir. Aşağıda *ne üçün tēp tēser* “niçin diye sorulursa” şeklindeki sorunun açıklaması *kaltı yme nomda eşidilü teginür* “Şöyle ki, kanunda işitilerek bahsedilmiştir” şeklindedir.

[239] *tsuişen waŋki .. atl(ı)g nom erdinig bititü tegindim(i) z .. ne üçün tēp tēser .. kaltı yme nomda eşidilü teginür .. (AY. B01.06). “Tsuişeng Wangki adlı kanun cevherini yazarak (bundan) bahsettik. Niçin diye sorulursa: Şöyle ki, kanunda işitilerek bahsedilmiştir.”*

3.64. *kayu* “herhangi”

Eski Türkçe “hangi” anlamındaki soru sıfatı *kayu*, Uygurcada, soru sözcüğü yanı sıra, ilgi cümleleri kurma ve cümleler arasında bağlama işleviyle de görülmektedir. Sözcük genellikle şart cümlelerinin başında yer alır ve cümlelerin öznesi görevindedir. *kayu*, aşağıda [240]’da açıklama, [241], [242] ve [243]’te sebep-sonuç ilgisi kurmaktadır.

[240] *tünle küntüz isig özünge artukrak açını küyü küzedü tutduŋ [.] kayu korkınçsız yınag erser ol yınagta turkaru bizni uduzup eltdiŋ . (U IV: C/81). “Geceyle gündüz hayatında fazlaca besleyerek gözeterek baktın. Herhangi tehlikesiz tarafta ise, bizi o tarafa idare ederek takip ederek gönderdin.”*

[241] *..kim kayu tınlıglar adın kişiniŋ birmeyük edin tavarın ogurlasalar törüsüzün küçeyü kunup aslarlar.. kim yime urunçak urmuş tavarag tanıp birmeserler ezük yalğan taulı sözleserler .. edgü kılsar ayıg tüş bulır ayıg kılsar edgü tüş bulır (Maitr. 83-52). “Hangi canlı başkalarının verilmeyen mallarını çalsa, gayri meşru biçimde alsın ve yine emanet olarak verilen malı inkâr edip iade etmese, yalan söylese (örneğin) iyilik yapsa kötü sonuç; kötülük yapsa iyi sonuç elde eder.”*

[242] *kayu* kişi baş ağrısı bolsa, bu vu borge tokıp içüzün (TT VII 27-11). “Kimin başı ağrısa bu muskayı şaraba karıştırıp içsin.”

[243] .. takı yime kim *kayu* tınlıg upası upasançlarını biş çşaput bir kün bir tün küzedgülüg bağag sekiz çşaput arag turug köñülün tutsar alku ol tınlıglar maytrı burkan birle togarlar (Maitr. 27-12). “Yine herhangi bir canlı, imanlı beş ahlak kuralını bir gün bir gece uyguladıkları oruç (gününde) sekiz ahlak kaidesini temiz kalple uygulasa, bütün o canlılar Maytrı Burhan ile birlikte doğarlar.”

Aşağıdaki tanıklardan [244]’te *kayu* menin kirtü [onjaru] et’özüm tilim köñülüm üze “samimi bedenim dilim gönlüm ile” ifadesiyle cümlenin zarfı, [245]’te *kayu* sözlegüçi üç törlüg itigsizl(e)rte “söylenilen üç türlü şartsız durumlardan herhangi birinden” ifadesiyle cümlenin öznesi, *kayu* ile teşkil edilmiştir.

[244] [kıl ucu] üze tamızın tenlençsiz [edgü]leriniznin tenin [tenlege]li bultukmaz .. *kayu* menin kirtü [onjaru] et’özüm tilim köñülüm üze .. (AY 351/11). “Kıl ucu kadar damlası kadar dengi olmayan sizin denkliğini, samimi bedenim dilim gönlüm ile, anlamak mümkün olmaz..”

[245] *kavırasınca* *kayu* sözlegüçi üç törlüg itigsizl(e)rte kök kalık tek tıdıgsız tözlüg erür . (Üçlütig 101b/11). “Hülasa, söylenilen üç türlü şartsız durumlardan herhangi birinden yalnızca gök engelsiz köklüdür.”

3.65. *kayuda birök “eğer ki”*

kayuda birök öbeği, “eğer ki” anlamıyla başında bulunduğu cümleye olasılık anlamı katmaktadır. Bağlaç, şartlı zarf-fiil öbeklerinin başında bulunmakta ve devamında sonuç ifade edilmektedir. Aşağıdaki tanıkta, özetle “ola ki öğretinin mısraları unutulursa, ben o mısraları tekrar gün yüzüne çıkaracağım” denmekte ve olasılık durumunda, sonucun ne olacağı anlatılmaktadır.

[246] .. m(e)n onların bilge biliglerin tılanırmakların asa üste-yü tegingey m(e)n :: *kayuda birök* padakları üjikleri kalsar unitulsar köñüllerinte kelürüp açuk adırtlıg közüntürü tegingey m(e)n :: (AY 474/1). “.. ben onların bilge bilgilerini, belagat güçlerini çoğaltarak artıracam. Eğer ki nerede (bu öğreti mücehverinin) şiirleri, mısraları kalsa, unutulsa (onları) gönüllerine ulaştırıp açıkça görünür kılacağım.”

3.66. *kim* “ki”

Eski Türkçe soru sözcüğü olan *kim*, Uygur döneminden itibaren Türkçede bağlaç ve ilgi zamiri olarak da Türkçenin söz diziminde görülmektedir. Çevredeki yabancı dillerin etkisiyle ortaya çıktığı tartışmasız olan *kim*’li birleşik cümleler, daha sonra Türk dilinin tarihsel ve modern dönemlerinde bolca kullanılır olmuştur (bkz. Akalın 2004b: 51; Özkan 2007: 244). Türkçede, aslında bağlaç olmadan da zarf-fiillerle birden fazla cümleyi basit bir cümlede söylemek mümkündür. İlk kez Uygurcada *kim*’in bağlaç olarak kullanılmasıyla, Türkçe söz diziminde çeşitlilik başlamıştır. Bağlaç olan *kim*, yardımcı cümleyi ana cümleye bağlamaktadır. Bağlanan bu yardımcı cümle, ana cümlelerin öznesi, nesnesi, yer tamlayıcısı ve zarfı olabildiği gibi (bkz. Cemiloğlu 1994: 60-62; Savran 2003, Savran 2004; Aktan 2006: 54-59); hiçbir unsuru olmayabilir. Bu cümlelere bildirme cümleleri denmektedir (Ş. Tekin 1989: 38; 1992: 104).

Cümlede öğelerin dizilişi bakımından ise *kim*’li cümleler, Türkçenin sentaksına uymamaktadır. Bu konuda Mustafa Özkan şunları ifade etmektedir: “*ki/kim* birleşik cümlelerde iki cümleyi birbirine bağlayan bir bağlama edatıdır. *ki/kim*’li yapıli cümleler bir ana cümle ile onu çeşitli bakımlardan tamamlayan bir yardımcı cümleden oluşurlar. Yardımcı cümle ya doğrudan doğruya ana cümle yüklemine bağlı olup yüklemnin tamamlayıcı bir unsurudur ya da ana cümlelerin bir isim unsuruna bağlı olup onu belirten, tamamlayan, niteleyen bir unsurudur. Ancak bu yapıda, tamamlanan ve belirtilen unsur, tamamlayan ve belirten unsurdan önce yer almaktadır. Bu ise Türkçenin unsur sırasını belirleyen yardımcı unsurun asıl unsurdan önce gelmesi kuralına aykırıdır. Bu yüzden *ki*’li birleşik cümleler kuruluş bakımından Türkçeye yabancıdır. Ancak bunları Türkçe yapıli cümleler halinde ifade etmek mümkündür.” (Özkan 2007: 245).

kim bağlacının cümle içinde ve cümleler arasındaki işlevlerine bakıldığında, genellikle sebep cümlelerinin başında olduğu görülmektedir.

[247] *tenrim ne mun tak boltu kim antag tenri teg erdini ögükünüzni ölüm yeriñe ıdur siz* (KP XXVI/1). “Haşmetlim, nasıl bir felaket oldu da, böyle gök gibi, mücevher gibi sevgili yavrunuzu bu ölüm yerine gönderiyorsunuz.”

[248] *adın tınl(ı)glarka kinjürü aça yada okıtınlar .. kim uzun üdüñ inçkü menig bulgay sizler alkinçsiz buyan edgü kılınçig yme*

algay sizler tip y(a)rılıkadı... (AY 198/17). "Başka canlılara ayrınıtısıyla açıklayarak anlatınız. Çünkü (böylece) uzun süre rahatı, huzuru bulacaksınız; yok olmayan iyi davranışa sahip olacaksınız, diye buyurdu."

[249] *bularnı ölürmegüke ödleyü ötünür m(e)n . ötügümin tınlayu y(a)rılıkazun . kim ölüť ölüğüçi erser ol ayıg kılınç tüşin kentü özi aşayur . (U IV:C/118). "Bunları öldürmek için fırsat kollayarak, (öldürmek) istiyorum. İsteğimi duyarak (gerçekleştiremememi) emretsin, Çünkü canlı öldüren kişinin o kötü davranışını bizzat kendisi yok eder."*

[250] *.. ol köni kirtü süzük kirtgünç köñülünin yügerü kılıp ürüg uzatı bo nom erdinig küyü küzetü ergil .. kim bo nom erdini yitlinmedin yokadmadın kiñürü yadılıp tınl(ı)glarka ulug asıg tusu bolsun tip y(a)rılıkadı .. (AY 481/1). "... o doğru ve saf gönlünü yüceltip daima bu öğreti mücevherini de gözetip koru . Öyle ki, bu öğreti mücevheri kaybolup yok olmadan geniş alanlara yayılıp canlılara büyük yarar sağlasın."*

Sebepler bildiren cümlelerin başında sıklıkla görülen *kim* bağlacı, bazı cümlelerin başında açıklama işleviyle de görülmektedir.

191

[251] *bilig bolmaz toğgalı . kim birdemleti tur madaçası erser ötrü atamış ol bilmetin öçmek bululmuş tip . (Üçİtig 122b/8). "Şuur doğamaz. Ki hiçbir zaman durmayanı ise, o zaman bilmeden sönme bulunmuş diye adlandırılmıştır."*

[252] *inçe kat(ı)glanañ kim ürke ud'ugun saglanmakan erenler bu bir udguruglı dıncutı t(e)ñrike kim sizni üze turur inçe körün kolulañ tolup barça t(e)ven körün armagan azgurmakan itmiş y(a)ratmış ol içtin sınar üküş erürler küçlügler köñüler bil'igler sakınçlar kim çokrayurlar kamşayurlar .. (M III 4/6). "Öyle sebat edin ki vaktiy-le hürmetini sağlamaştırmayan kişiler, bu bir uyandırıcı dinin direği tanrıya, ki sizin üstünüzde durur, şöyle bakın dileyin, bütün hep azdırmayan saptırmayan düzenleyen yaratandır. İç taraftan çoktur, güçlüler, bilgiler, düşünceler ki coşar, artar."*

[253] *bilge biligig baş kılıp . iki eginlerinde edgü nomlug yüküğü yüderler . kim ol gantahast yaña ne türlüğ işde kötügde burun iligin işletip kop işin ködügin neteg bütürür erser . ançulayu nom boşgut boşgundaçı tözünler yme nomlug tayakıg aşaguda yegüde kirtgünçlüg ilig k(e)rgek . (TT V B.48). "Hikmet ve şuuru önder kılıp, iki*

omuzlarına doğru iyi kanunu yük ederler (omuzlarında taşırlar). Ki o Gantahast türlü işlerde öncelikle hükümdarı işletip bütün işini ne şekilde tamamlarsa, o şekilde kanun öğreten asillerde kanunlu dayanağı yemede inançlı bir hükümdar gerek.”

[254] *kamağ bodunka ögleri teg kañları teg bolzun tip . ötrü bu yirtinçüdeki uluşın balıkın ite birürler . kim ayıg kılınçlıg tosun yawlak muiga tınlıglarıg iyer basar, kun kırkın tegürür, alañadturur, köni yolka kigürür.* (TT V/252). “Bütün millete an-neleri gibi babaları gibi olsun diyerek. Sonra bu yeryüzündeki boyları ve şehirleri tanzim ederler. Şöyle ki, kötü amelli kaba, kötü, laftan anlamaz canlıları ezer ve onları cezalandırır, ızdırap çektirir, zayıf düşürür; doğru yola iletir.”

-sAr ekli zarf-fiil öbeklerinin başında bulunduğunda *kim* bağlacı, cümleye olasılık anlamı katmaktadır. Öbeğin devamında ise, olasılık durumunda olabilecek sonuçlar açıklanmaktadır.

[255] *taplasar özi tudzun taplamasar adın kişike ödkürü sad-sun bu yunçınını son bayan ogrısı yalğanı bolza tevi kaşası bolza onlukı yüslüki bolup çam çarım kulsar kukdmunu bilirmen alpiş bilmez kim kim me bolup çam çarım kulsar ulug süüke ak yasduk beglerke ederke yarayu ad birip sözleri yorımasun* (Sa 27/14-24). “İsterse kendisi alsın istemezse başkasına tekrar satsın.. Bu Yunçı’nın son hırsızlığı, yalanı, fesadı, hilesi olduğunda onluğ ve yüzlüğü kavga etmesin. Ben Kukdmunu sorumludur. Alpiş sorumlu değildir. Her kim olur da kavga ederse ulu majestelerine beyaz yastuk⁶ (gümüş), beylere eyere layık at verip sözleri geçerli olmasın.”

[256] *lö kanlarınta çintemeni erdini bulsar bar kim ülüglüg kutlug kişi ol erdini bulsar kamağ tınlıglarka asıg tusu kulur* (KP XXI/2). “Ejderhaların hanında çintemeni mücevheri var, eğer ki talihli ve mutlu bir kişi bu mücevheri bulursa, bütün canlılara fayda sağlar.”

Uygurca hitap cümlelerinde, hitap sözünden sonra ya da önce bir bağlaçla söze başlandığı sıklıkla görülmektedir. Altun Yaruk’tan aşağıdaki tanıkta, bodisatva Somaketu’ya hitaben *kim* s(e)n somake-tuya “Ki sen Somaketu!” şeklinde söze başlanmaktadır. Burada *kim*, söz açıcı işlevdedir.

⁶ Uygurlarda kullanılan bir para birimi.

[257] ötrü t(e)ñri t(e)ñri[si burkan soma]ketu bodıs(a)t(a) v[ka] kim s(e)n somaketuya bo ögdilig yükünç üze kamağ tınl(ı)g oğlanın edgüke menjike yaratguluk kiñ alkıg yol orukug neçe yada körkitü birtin.. (AY 652/22). “Daha sonra, tanrılar tanrısı Buda, bodhisttva Somaketu’ya: Ki sen Somaketu! Bu methiyeli hürmet ile canlılar için mutluluk hasıl ederek geniş yolu nasıl açarak gösterebildin!”

Aşağıdaki tanıklarda da görüleceği üzere, *kim* bağlacı yardımcı cümlelerin faili olabilmektedir (bkz. Tekin 1992: 109). Uygurca bu cümleler, Türkiye Türkçesine sıfat-fiil olarak aktarılabilir.

[258] bu et’öz kim sizni öze turur inçe körün (M III: 9/9-13). “Üzerinizde bulunan bu vücudu öylece görün.”

[259] sav sözleyü umagay kim ol erneñ köñlin yarutsar (M I: 15/1). “O kimsenin gönlünü aydınlatacak sözler söylemez.”

3.67. *kim* *amtı* “*ki şimdi*”

Ayrı ayrı da bağlaç olan *kim* “*ki, çünkü*” ve *amtı* “*şimdi*” sözcükleri öbekleşmiş ve kısmen her iki anlamını da korumuştur. “*ki şimdi*” anlamıyla önceki söylenenlerin sonucunda şuanda gelişenler anlatılmaktadır. Bu bakımdan sonuç ve açıklama işlevli bir bağlaçtır denebilir.

[260] anıñ iki oğlanları .. kançanasarpı kançanaprabı yme .. olar *amtı* erürler.. suvarnabımuk suvarnabasulı ikegü .. kim amtı m(e)n olarka .. alkış birtim seçe öñi .. (AY 354/20). “Onun iki oğlu Kancanasarpa ve Kancanaprabha, artık onlar şimdi ikisi Suvarnabhimamuka ve Suvarnabhasa’dır. Ki şimdi, ben onları tefrik ederek onlara kehanette bulundum.”

[261] *kim* ol t(e)ñri t(e)ñrisi burkan montağı kutrultaçı tınl(ı) glarıg kutgaru tüketip bo sablokadatu atl(ı)g yırtınçünün soka öñdün yınakınta yüz miñ gañ ögüzdeki kum sanınça burkanlar uluşın-ta ratnaalanıkarı atl(ı)g erdinin itiglig yırtınçüde oluru orn<a>nu y(a)rılıkap takı nıroanka kirü y(a)rılıkamadın tınl(ı)glarka asıg tusu kılı non nomlayu yarlıkır.. kim amtı sizlerke yaruklug tilgen içinte közünü yarlıkadaçı teñri burkan erser ol teñri teñrisi burkan erür.. “Dahası o tanrılar tanrısı Buda, bu şekilde, kurtulacak olan canlıları kurtarmayı tamamlayıp, bu Sahalokadhatu adlı dünyanın tam doğu tarafında, yüz bin Gañ ırmağındaki kum sayısınca

budalar ülkesinden bu yana Ratnaalamkara adlı mücevherle bezenmiş, dünyada oturup, dahası Nirvana'ya girmeyi gerçekleştirmeden, canlılara fayda sağlayıp, öğretiyi açıklayıp buyurur. Ki şimdi sizlere ışıklı tekerlek içinde görünüp buyuran tanrı Buda, işte o tanrılar tanrısı Budadır." (AY III 189/16).

3.68. *kim birök* "ki eğer, eğer ki"

kim birök bağlacı "ki eğer, eğer ki" anlamıyla, -sAr ekli zarf-fiil öbeklerini yüklemle, şart ifadesiyle bağlamaktadır.

[262] *anı teg işke tuşka edgü sakınç sakınıp otru edgüleşmiş k(e)rgek . kim birök sansız üküş ogrın senin isig özünge ul... adaşın işin m(e)n tip tilin sözlep sözlemişçe kulmadın utru sevinç utlı bilmegüçi bolsar . anı adaş boşüg atın atagalı tegimsiz bolur .* (U IV: D/58). "Onun gibi eşe dosta iyi düşünceler besleyip iyilik yapmalı. Ki eğer sayısız hırsız senin sıcak, hoş özünde...eşin dostun ben deyip, dilinle söyleyerek söylemiş gibi yapmayarak sonra sevince karşılık bilmeyen olsa, onu eş dost adını anmak değersiz (manasız) olur."

[263] *.. ötrü buyruklar kañanapati balıkta çun silktürüp arkışlarka sav tutuzup inçe tip tidiler .. kim birök tñri burhan nañ bir pdakça teñlig nom bilir erser .. ol kelip ilig begke sözlezün ilig beg anıñ köñülteki ne küsüşü erser köñül iyin kanturgay* (U III: 29/19). "Sonra hizmetliler Kañanapati adlı şehirde kervanlara haber gönderip şöyle dediler: Ki eğer Tanrı Buda'nın öğretisinden bir parça biliyorsa, o gelip hana söylesin, han onun gönlünden geçen bütün isteklerini yerine getirecektir."

3.69. *kim yme* "ki yine"

Uygurcada bağlaç görevinde kullanılan *kim* ve *yme* biçimbirimlerinin birleşmesinden oluşan *kim yme*, genellikle açıklama cümlelerinden önce yer alır. *kim yme*'nin açıklama işlevine sahip *kim* bağlacından farkı, pekiştirilmiş olmasıdır. Örneklerde, "Daha önceki açıklamalarda olduğu gibi, şimdi de" şeklinde açıklamadan önceki açıklamalara atıf yaptığı görülmektedir. Aşağıdaki tarla satış sözleşmesinde ilk açıklama özetle "dört (tarafı) çevrilmiş üzüm bağının üzerinde sürekli Togrıl yetkili olsun. İsterse kendisi (elinde) tutsun, istemezse başka kişiye satsın" şeklindedir. *kim yme*'nin olduğu ikinci açıklamada da, öncekine ilave olarak "akrabalarım da yine itiraz etmesinler" denilerek, açıklama genişletilmiştir.

[264] *bu tört sıçılığ borluk üze miñ yıl tümen küñkedegi basa togrıl erklig bolzun taplasar özi tudzun taplamasar adın kişiğe ötkürü satzun . men osmış togrılınñ inim içim tugmışım kadaşım kim yime çam çarım kılmazunlar* (Sa 05/11-15). “Bu dört (tarafı) çevrilmiş üzüm bağının üzerinden bin yıl on bin güne kadar, sonrasında Togrıl yetkili olsun. İsterse kendisi (elinde) tutsun, istemezse başka kişiye bırakıp satsın. Ben Ozmış Togrıl’ın, erkek kardeşim, ağabeyim, akrabalarım da yine itiraz etmesinler!”

Sıralı cümleler arasında yer alan *kim yime* bağlacı ise sıralama işlevindedir. Aşağıda sıralı –sAr ekli zarf-fiil öbekleri *kim yime* ile başlamakta, olasılıklar sıralanmaktadır. Öbeklerin devamında ise açıklama yapılmaktadır.

[265] *kim yime toyın şmnanç bağağ olurmuş tınlıglarığ çışaputlarıntın tayıtsarlar kim yime dıntarlarığ tokısarlar sökserler.. bu munça türlüğ tınlıglar alku tapn tamuda togarlar..* (M 156/38). “Râhip ve râhibeleri, oruç tutan insanları (bu) ibâdetlerinden ayırsalar, ki yine, dindarları dövseler sövseler, bütün bu canlılar hep Tapana cehenneminde doğarlar.”

Uygurca sivil belgelerde, aynı işlevde, *yime kim* biçimi de bulunmaktadır. Aşağıdaki sözleşmede *yime kim* ile daha sonra kimsenin itiraz etmemesi için bir tenbihte bulunmaktadır.

[266] *taplasar özi tutzun . taplamasar adın kişiğe ötkürü sadzun . biz ikegünñ içimiz inimiz kamız kadaşımız atın yime kim kayu kişi çam çarım kılmazun* (Sa07/9-12). “İsterse kendi tutsun, istemezse başka birine vererek satsın. Biz her iki kişinin ağabeyimiz kardeşimiz, hısım akrabamız adını da olaki herhangi bir kişi anlaşmazlığa düşmesin.”

3.70. *kin* “sonra”

İlk olarak Uygurcada görülmeye başlanan *kin*, aslında “sonra” anlamında bir zarftır. Uygur metinlerinde, aynı zamanda, cümle başında sonralık bakımından cümleleri sıralamada kullanılan bağlaçtır. Benzer işlevde olan *kin inçip*, *kin birök* biçimleri de bulunmaktadır.

[267] *bış stir kümüşüg tükel altım ög bitigi . yok bolmışka buçuñ bitig birdim . kin öñtün . ög bitigi ünser . yorım(a)zun buçuñ bolzun* . (Mİ06/3-6). “Beş stir gümüşü tamamen aldım. Ana bitigi kaybolduğu için “Vuçuñg” senedi verdim. Daha sonra, ana bitigi (meydana) çıkarsa, geçerli olmasun. “Vuçuñg” (geçerli) olsun.”

[268] ::..... dyanlıg ol[Y]t üze [sızgurup] artukrak arıg süzük bol-
muşda: kin ol altun üze bilerzükde ula[tı] esriñü adruk adruk itiglerig
köñülinçe bütürser üšetmiş altun tözi yme tegşilmez :: (AY 71/18).
“... Tefekkür ateşi üzerinde eriyip çokça temiz saf olduktan
sonra, o altın ile bilezikten başka tamamen renkli ayrı ayrı süs-
leri gönlünce bitirse ufalanmış altın parçası da değişmez.”

Aşağıdaki tanıkta *kin* bağlacı “sonra, bir de, ayrıca” gibi anlamlarla,
önceki cümleye ekleme yapmaktadır.

[269] *bu yörügüg begülüg kılğalı . kin yuu şı lüen tigme sadar-
ma wiyakiyan atl(ı)g şastrta sözleyür . yiti türlüğ nomlug ed tawar
erser . kirtgünç çşapt eşidmek tikmek bilge bilig uwut awıyat . bu
yitegü erür . bu yitegüde kirtgünç başda titir ::* (TT V B.58). “Bu
yorumu açık kılmak. Ayrıca, Yuu Şı Lüen her Sadarma Wiya-
kiyan adlı yorum kitabında bahseder. Yedi çeşit kanunlu mal
mülk ise, şu yedidir: iman, akide, işitme, dinleme, bilge bilgi,
ahlak, utanma. Bu yedisi içerisinde ‘iman’ en başta gelir.”

Aşağıdaki sivil belgede ise *kin*, bağlam içerisinde “bundan dolayı,
bunun üzerine” anlamlarını kazanmakta ve önceki söylenenlerin
sonucunu ifade etmektedir.

196

[270] atl(ı)g t(e)mirçi karabaş toyınçoğnuñ ay silig (?)
atl(ı)g ‘ebçi karabaş bözçi bu ikegü begerleriñe ayıtmatın er ‘ebçi
bolmuşlar kin men toyınçoğ otuz bile eşitip atırtmın toyınçoğnuñ
‘ebçi karabaşnıñ birtin toyınçoğ ok alır men . (Mi02/2-9). “... adlı
demirci Karabaş Toyınçoğ’un Ay Silig adlı cariyesi Bezci bu
ikisi efendilerine sormadan karı koca olmuşlar. Bundan dola-
yı, ben Toyınçoğ otuz kez bilerek işiterek (bunları) ayırmadan
Toyınçoğ’un ev cariyesinin vergisini ben Toyınçoğ alırım.”

3.71. *kin yana* “sonra da”

kin ve *yana* bağlaçlarının birleşiminden türetilmiş *kin yana* öbeği
“sonra da” anlamıyla, başında bulunduğu cümleye sonralık ifadesi
vermektedir. Temel işlevi zaman bakımından sıralama olmakla bir-
likte, bazı durumlarda ekleme, pekiştirme gibi görevlerde de bulu-
nur. Aşağıdaki tanıklarda, “sonra” anlamında zaman bakımından
bir sıralama vardır.

[271] *kaltı amranmakka bodulmaktın öñi üdrülmişl(e)r erser.
kin yana atkansar amranmak uguşug bo atkantaçı köñülteki nomta
ulatıl(a)rı. otgurak erür akıgsız tip.* (Üçtiğ 98b/8). “Şöyle ki ihti-

rasa yapışıp kalmaktan uzaklaşmışlar, daha sonra yine ihtiras duyu alanını algılasa, bu algılayan gönüldeki dharma ve diğerleri kesinlikle asravasızdır.”

[272] *bu burhan-ıg tükel bilge tñri tñrisi-i burhan esen yrlikar-r erken : kauşambi-dakı uday/anı/ ilig itdürti tñri tñrisi burhan nirvan-ka kirü yrlikam/ak/ ta kin antırdın öz-in uç/al/ kelip bu udun il tagdınınta araurak balık-ta yrlikadı kin yana antıran köçüp : mu/ntal/ kelti tēp tēyür-ler : (HT V84/4-14). “Bu burkanı hikmet sahibi Tanrı Tanrısı burkan sağ salim buyururken: Kauşambi’deki onu ülkeyi tanzim etti Tanrı Tanrısı Burkan Nirvana’ya girerek buyurmakta sonra oradan kendi uçarak gelip öküzü ülke kuzeyinde Arararak şehrinde buyurdu. Sonra da, oradan göçerek, buraya geldi derler.”*

[273] *kañı ölmüş, köñeki toñmış. kañı nelük ölgey ol? Beglig ol. Köñeki nelük toñgay? Küneşke olurur ol. ança bilinler: bu ırk başmta az emgeki bar; kin yana edgü bolur. (IrkB 57). “Kızın gözde sevgilisi ölmüş, kovası da donmuş. Gözde sevgilisi niçin ölsün? Beydir o. Kovası niçin dunsun? Güneşte duruyor. Öylece biliniz: Bu falın başında biraz acı var; (ama) sonra yine iyi olur.”*

[274] *emgek kıltaçı öz / kılınç [.]z barça öz kılınç. nom bitigig okı bolgay? / kin yene burhan ı : (Jut.Sek.T-2.03-7). “Eziyet edecek, kendi ameli... hep kendi ameli akide kitabını okuyacak. Sonra da Buda...”*

Cümle başında olabildiği gibi, *kin yana* bağlacı cümle içerisinde genellikle *-p, -mİştA* eklerinden sonra gelebilmektedir. *-p kin yana, -mİştA kin yana* yapıları da sonralık ifadesi taşımaktadır.

[275] *edgü öd talulap timin / kavışur-lar kız birişip kelin içgerip / kin yene ajuntakı ulag s[]g / ugrınta edgün ögrünçün beg yutuz bolup bay baramlgın edgülgün / k[]la kavışglı az : (Jut. Sek.T-2.50-1). “Uygun bir zamanı seçip hemen, kız verip, gelin alarak kavuşurlar. Sonra da, dünyadaki hayat zinciri sebebiyle sevinçle iyilikle, karı koca olup iyilikle kavuşan azdır.”*

[276] *nop-ta küç kölük alu tükedip udun tegürtçi /s/in yük yütmiş at-ın /y/anturu itdı : idmiş-ta kin yana yrılg kelti idmatın birle iltgü-ke samtso açarı algalı unamadın bardı : (HT V85/18-23). “İş güç hepsini bitirip, başka ulaştırıcısını yük yüklediği atını geri gönderdi. Gönderdikten sonra da, emir geldi, göndermeden birlikte ulaştırmaya Samtso üstad almayı onaylamadan gitti.”*

[277] *edgü künke edgü törü toku kılınıştı kin yene ada tuda bolmadın barmaz* : (Jut.Sek.T-2.10.). “Uygun güne iyi töre adet kıldıktan sonra da tehlike korku olmadan gitmez.”

[278] *edgü ötker timin taşgarur / ulug törü toku ider-ler törü toku kılınıştı kin yene söki / ol ok nom evde bark-da ada tuda bolmadın barmaz kotzun-lar ersi tñrim* : (Jut.Sek.T-2.06.). “İyi zamanı hemen ulaşır, büyük töre adet yerine getirirler. Töreyi adeti kıldıktan sonra da, önceki o kanun evde barkta tehlike korku olmadan gitmez...”

[279] *itig / yaratıg kılğalı sakınsar aşnu-ça bo nom bitigig okı-zun miñ tümen / yıl-katagi adasız tudasız bolgay / kin yene burhan kutın bulup nom tilgenin evirgey tip yrıkadı* : (Jut.Sek.T-2.14-16). “Etmeyi, yapmayı, kılmayı düşünülürse öncelikle bu akide kitabını okusun, bin on bin yıla kadar sağ salım, tehlikesiz olacaktır. Sonra da, Buda saadetini bularak, kanun tekerleğini çevirecek diye buyurdu.”

3.72. *mo(u)nçulayu* “Böylece”

198

Uygurcada genellikle zarf olarak görülen *munçulayu*, “böylece, bunun gibi, bu şekilde” gibi anlamlarla cümleler arasında benzerlik ifadesi taşıyan bağlaç görevini de üstlenmektedir. Aşağıdaki tanıklarda da görüldüğü üzere, önceki söylenenlere koşut olarak, *munçulayu* ile başlayan cümlede benzer şeyler söylenmektedir. *munçulayu* ile bağlı olan sıralı cümleler, zaman bakımından da eş zamanlıdır. Bu cümleler [280]’de geniş zaman çekiminde, [281]’de emir kipinde, [283]’te -p zarf-fiil biçimindedir. *munçulayu* bağlacı, hem anlam hem de zaman bakımından benzerlik ifade etmektedir.

[280] *yene kamağ biş ajun tınl(ı)g oğlanı biligsiz basıtıp et’özin köñülin ülgüsüz kolusuz açığ tarka emgekler emgenmişlerin anı yene bilinmedin tuyunmadın ertinü irinçkençig tsuyurkançig yorımışların körürler monçulayu körüp yene bo montag körmeklerine k(e)ntü ilinmezler atkanmazlar ::* (AY 292/18). “Ve bütün beş dünya insanoğlunu bilgisiz baskı altına alıp, vücudunu gönlünü zamansız vakitsiz, acı ve eziyetler çekenlerin, onu da bil-meyerek duymayarak son derece acıyla, ıstırapla gidişlerini görürler. Böylece görüp yine bunun gibi görmelerine kendileri bağlanmazlar takılmazlar.”

[281] *kayu küsüşü erser anı köñülinde sakını kün t(e)ñri tog-mazkan ol ok ev içinte olurup kara öñlüg aşlarig aşansun .. monçu-*

layu yañın bir kün̄te bir aşanu biş y(i)g(i)rminç kün̄te timin ök ol ok evdin taşkaru ünsün .. ötrü kişiniñ kutı buyanı küçi küsüni asılır üstülür .. (AY 362/4). “Hangi isteği varsa, onu kalbinde düşünerek, güneş tanrı doğmadan o ev içinde oturup kara renkli yemekleri yesin. Bu şekilde bir günde bir<er> (kez) yenerek on beşinci günde, hemen evden dışarı çıkılsın. O zaman, o kişinin sevabı kuvveti çoğalsın. Ne isteği varsa gerçekleşir.”

[282] *anın amtı m(e) özüm.. ol burkan kutıña.. sevinç bilmek törüsinçe.. [uza]tı tapıg kılğalı.. küyü küzetü [tutay]ın.. monçulayu bo nomug.. bon nom erdinig tutdaçı.. tözünlerig yme ançulayu ok tip tidi ::* (AY 667/5). “Onun için şimdi kendim.. o Burkan talihine.. Sevinç bilme töresince.. Devamlı hürmet kılmak için gözetip koruyayım.. Böylelikle bu kanunu.. bu kanun müceverhini tutacak, asilleri de bu şekilde, diye söyledi.”

[283] *alku burkanlar üze ögitmis iduk nomlug etözüg tanuklaguluk kamağ biş ajun tınlıglar oğlanın nom buşılığ meñi üze meñiletgülik tip monçulayu adıra üdüre saknıp ötrü mahasatı tigin yiti kınıg tölükde turup ulug bedük küsüske inip ulug yarlıkançuçı köñül turgurup köñülün kögüzin yakçirtıp ...* (AY 615/1). “Bütün Budalar tarafından öğülmüş, kutsal kanunlu vücudu ispatlayan bütün beş dünya canlılarının çocuklarını mukaddes hayır sevinciyle sevindirmelidir diyerek, böylece ayrı ayrı, türlü türlü düşünüp sonra prens Mahasatvi çok eziyet içinde olduğu hâlde büyük arzuya nail olup, gönlüne büyük merhamet getirerek gönlünü rahatlatmış.”

3.73. *mo(u)nta birök kim “burada eğer ki”*

munta birök kim bağlaç öbeği olasılık ve açıklama işlevine sahiptir. Aşağıda, *munta birök kim bu şastr-dakı bir ky-e uj-ıkıg tevlisiz-in yörügsiz-in sığılı buz-galı kılınсар* şeklinde başında bulunduğu şart öbeğine olasılık anlamı katmış, devamında da *ötünürbiz* “ricada bulunuruz” şeklinde açıklama yapılmıştır.

[284] *adın yana bir bitidip ol bititmiş şastr-ıg kuvraguluk orun kapıgımta asturup taştınkı kamağ kişi-ke körgitip : inçe tēp tidürti : munta birök kim bu şastr-dakı bir ky-e uj-ıkıg tevlisiz-in yörügsiz-in sığılı buz-galı kılınсар ötünürbiz:* (HT V17/18-25). “Bir başkasını daha yazdırıp o yazılmış dinî kitabı toplanılan mekanın kapısına astırıp dışardaki bütün insanlara gösterip şöyle söyledi: Burada eğer ki dinî kitaptaki *ky-e uj-ıkıg* hilesizini, yorumsuzunu kırmak bozmak için yapsa ricada bulunuruz (dua edip isteriz).”

3.74. *mo(u)nta yme* “bunda da, bu noktada”

Uygurcada *munda* “bunda” sözcüğü, bazı bağlayıcılar ile birleşerek, *amdi munda inçip, munda amdi, inçip munda yene, inçip munda* (bkz. Totenbuch 24, 252, 429, 850), *munda yme, munda birök kim vb.* yapı-larda cümleler arasında ilişki sağlayan bağlaç görevini üstlenmiştir.

monta yme, cümlelerin başında “bunda da, bu noktada” gibi anlamlarla bulunan ve önceki söylenenleri toparlayan bir bağlaçtır. Bu bağlacın başında olduğu cümlelerde söylenenler toparlanır ve sonuç çıkarılır. Aşağıdaki Altun Yaruk’taki tanıklarda da bağlacın bu işlevi görülmektedir. Önce beş maddede kurallar sıralanmakta, *monta yme* ile başlayan cümlede, söylenenler toparlanmaktadır.

[285] *yme bodıs(a)t(a)olar biş törlüg nomlarka tayanıp ‘eñ’ilki buşı p(a)ramıtıg tükel bütürürler :: kayular ol biş tip tiser :: :: inçe k(a)ltı ‘eñ’ilki kirtgünç erkligke tayanıp ikinti y(a)rıkançuçı köñülke tayanıp :: üçünç küsüßsüz köñülke tayanıp :: törtünç tınl(ı)glarig özke içkermekke tayanıp :: bişinç tükel bilge biligig küsemekke tayanıp :: bo erür biş .. monta yme bodıs(a)t(a)olar ‘eñ’ilki <kirtgünç erkligke tayanıp> buşı p(a)ramıtıg netegin bütürürler :: (AY 215/6). “Yine Bodisavatlar beş türlü kanunlara dayanıp birinci (ilk) sadaka faziletini tamamıyla yerine getirirler. Hangileridir o beşi denilirse, şöyle ki birinci inanç kudrete dayanır. İkincisi merhametli gönle dayanır. Üçüncüsü hırssız (isteksiz) gönle dayanır. Dördüncüsü canlıları kendine itaat ettirmeye dayanır. Beşincisi hikmet istemeye (arzu etmeye) dayanır. Budur beşi. Bu noktada da Bodisavatlar birinci <inanç kudrete dayanıp> sadaka vermeyi yerine getirirler.”*

[286] *bişinç yirtinçülüğ edremlerig biş törlüg bilge bilig orunların barçanı ötgürmekke tayanıp bo erür biş :: monta yme bodıs(a)t(a)olar ‘eñ’ilki burkanlarka bodıs(a)t(a)olarka bütmiş işlig bilgelerke irmedin uzatı yakın tapınmakka tayanıp bilge bilig p(a)ramıtıg netegin bütürüler :: burkanlarka bodıs(a)t(a)olarka bütmiş işlig bilgelerke irmedin uzatı yakın tapınmak yme kayu erür tip tiser :: (AY 248/16). “Beşinci, dünyevi erdemleri beş türlü hikmetli yerlerin tamamını ele geçirmeye dayanır. Bu da beştir. Bunda da Bodisavatlar birinci, Burkanlara Bodisavatlara tamamlanmış işli bilgelere ulaşmadan devamlı olarak yakın tapınmaya dayanıp hikmetli bilgili Paramı’tı nasıl tamamlarlar. Bodisavatlar birinci, Burkanlara Bodisavatlara tamamlanmış işli bilgelere ulaşmadan devamlı olarak yakın bulunmak da nedir deyince.”*

Aşağıdaki tanıklarda da *monta yme* konu açıcı işleve sahiptir. Söze bu bağlaçla bağlanmış ve konuya girilmiştir.

[287] *monta yme* 'eñ'ilki atın bilmek üze kalısız bilmek ukmak neteg ol tip tiser :: inçe k(a)ltı bo sudur agılık ol :: <bo vımay agılık ol ...> bo abıdarım agılık ol... :: (AY 270/18). "Burada da ilkin adı bilmek hususunda, eksiksiz bilmek anlamak nasıldır diye sorulursa: Şöyle ki bu sudur hazinedir. Bu vinaya hazinedir. Bu abidarma hazinedir."

[288] *anın bar kılmış ol bo savıg tip astiramati bahşı sözl(e)r :: munda yme ok* yok üçün eksütmek asutmakı (Üçitig 120a/7). "Bu yüzden bu hususu var etmiştir deyip Sthiramati Hoca söyler: Bunda da eksiltmesi-çoğaltması yok olduğu için, bundan dolayı eklemeye değmez."

3.75. *mundata ulatı* "Bundan başka, bunun devamında, bunun yanı sıra"

mundata ulatı "bundan başka" anlamıyla cümleleri sıralamada kullanılan bir sıralama bağlacıdır. Bu bağlaç, ilk cümlede yer almaz, ilk cümleden sonraki cümlelerin başında bulunarak, ilk cümlede söylenenlere eklemeye bulunur. Zaman bakımından önceki cümle ile *mundata ulatı*'nın başında olduğu cümle eş zamanlıdır. Bu bakımdan zaman uyumlu bir bağlaçtır.

[289] *anı üçün sizler <kamağ> tözünler oğlu tözünler kızı bo öğretigde bışrununlar öğreti[niñ]ler tavrannırlar katıglannırlar tip y(a)rılıkadı:: montada ulatı* bügü biliglig tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi burkan bo altun öñlög y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmış nom iligi atl(ı)g nom erdinig adakıña tegi tolu tükel nomlayı y(a)rılıkadı:: (AY 672/6). "Bunun için sizler <tamamınız> asiller oğlu asiller kızı bu öğretilen öğrenin, yetişin, davranın, çabalayın diye buyurdu. Bundan başka hikmetli bilgi sahibi Tanrılar Tanrısı Burkan bu altın renkli ışıklı yüceltilmiş kanun isimli kanun mücevherini baştan aşağıya tamamıyla vaaz edip buyurdu."

Uygurca tercüme eserlerde, belki tercüme metninden bire bir kopya yoluyla, bölümlerin başında bağlaçlar kullanılır. Bölüm başlığının ardından bir bağlaç ile cümleye başlanır. Aşağıdaki tanıkta da *mundata ulatı* bağlacı, *nom* bitigde bo nom erdinig tutuzmak atl(ı)g bir kırkınc bölük başlığının ardından gelmekte, söz açıcı görev üstlenmektedir.

[290]nom bitigde bo nom erdinig tutuzmak atl(ı)g bir kırkınç bölük.. *montada ulatı* ol kamağ tirin kuvarag üstün t(e)ñri altın yalañuk öz öz til[lerinte] tükel bilge t(e)ñri t(e)ñrisi [burkanıg] öñin öñin öge küleyü [teginip] tüketdüklerinte ötrü [atı kötrülmış] ayagka tegimlig ön[tın sınırkı tın(ı)glarka] y(a)rlıkançuçı köñüllüg tükel bilge biliglig t(e)ñri t(e)ñrisi burkan ol kuvarag içinte erigme ülgüsüz sansız bodıs(a) t(a)olar kuvaragın ulatı kamağ t(e)ñrili yalañuklı kuvaragı okıy u y(a)rlıkap inçe tip y(a)rlıkadı:: (AY 661/14). "...kanun kitabında bu kanun mücevherini elde etmek adlı otuz birinci bölüm. Bundan başka o bütün derin cemaat yüce Tanrı altın (olgun) insan kendi dillerinde hikmet sahibi Tanrılar Tanrısı burkanı farklı farklı överek tamamladıktan sonra adı yüceltilmiş merhametli gönüllü hikmetli Tanrılar Tanrısı burkan o cemaat içinde bulunan sayısız bodısavatlar topluluğunu ayrıca bütün Tanrılardan ve insanlardan oluşan cemaati çağırıp arz edip şöyle buyurdu."

3.76. *mundagın* "Böylece"

Yalnızca Uygurca metinlerde rastlanan *mundagın*, "böylece" anlamıyla, başında bulunduğu cümleyi sonuçlama ifadesiyle öncekilere bağlamaktadır.

[291] *bahşının öz tözi çintamani tag arür işin tüpükdürüp beş türklüglarka tükallig bolsar yme ikisiz uguşt a yintem bir tatıglıg[lıg] kıldaçı tolu tegirmi taluyka öge yükünür men.. mudagın* bahşı başın üç erdiniler bintsun burhan t[a]kini nayvasikilar turkaru meniñ töpümte olururl[ar] tep, tetseler yalvarıp adiştit kolgu ol (Bahşı Öğdisi 24). "İşini tamamlayıp beş güçlülere tamamen ulaşırsa da, iki olmayan dhatuda her zaman bir tad sağlayan Guru'nun kendi esası Cintamani gibidir, dolu, değirmi okyanusu överek saygıda bulunurum. Böylece Guru "Başta olan Triratna, Devata Buda, Dakini, Naivasikalar, her zaman benim tepemde otururlar" der. Öğreciler, yalvarıp övgü diler."

3.77. *mundagın ötrü* "Bundan sonra"

mundagın ile aynı işlevde bulunan *mundagın ötrü* öbeği, "bundan sonra, bunun üzerine" anlamlarında önceki söylenenlerin sonucunu ifade etmektedir.

[292] *ne üçün tip tiser .. kim ol küvrüg üni neñ inçip ıgaçdın toğmış ermez .. neñ koguşdın toğmış ermez .. neñ tokıgudın toğmış ermez neñ iligdin yme toğmış ermez .. montagın ötrü* toğmaksız

titir :: (AY 375/16). “Ne için dense, ki o davul sesi hiçbir suretle ağaçtan meydana gelmiş değildir, hiçbir suretle deriden meydana gelmiş değildir, hiçbir suretle tokmklamadan meydana gelmiş değildir, hiçbir suretle elden de meydana gelmiş değildir. Bundan ötürü meydana gelmesizdir.”

[293] *samtso açarı yme /tüt/sük küyürüp : hu-a saçıp /yü/kü-nüp ağır ayağ kılıp öñi /bar/dı: muntag-in ötrü samtso /aça/ri-nıñ edgü atı küüs-i /tolp ?/ enetkek ilinte bütürü /ya/tıltı : (HT V23/12-17). “Samtso üstad da tütsü yakıp, nilüfer saçıp, secde edip, büyük hürmet göstererek ayrıldı. Bundan sonra, Samtso üstadın iyi adı, şöhreti Hint ülkesinde baştan uca yayıldı.”*

3.78. *ne* “ve, veya”

Soru sözcüğü *ne*, sadece Uygur ve Karahanlı Türkçesi eserlerinde “ve, veya, hem hem” anlamlarında bağlaç olarak kullanılmıştır. Yabancı dillerin etkisiyle Türkçede kullanıldığı düşünülen bu bağlaç, cümleleri zaman bakımından sıralama veya önceki söylenenlere ekleme yapma işlevindedir.

[294] *ogul kız yime ögiñe kañıña tapıgsak bolur . ka kadaş beg yutuz yime bir ikintige ertinü amrak bolur . ne köñülinde sakınmış alku köñülinçe bolur . (TT VI 106). “Oğul kız da annesine babasına hürmetkar olur. Kardeşler akrabalar, bey ve hatun da birbirine çok sevecen olur. Ve gönlündeki düşüncesi ve isteği tamamı gönlünce olur.”*

[295] *ulug ertinü idi tirilmiş yığılmış tutma kkirlerin tarıkıp ikileyü kadgu nızvanısız ertiler.. köñülin uz kutrulmuş.. ne kılguluk işlerin kılı tüketmiş nızvanılığ ağır yüklerin titmiş ıdalamış özlerin bulmuş alku togum ajunların yme alka üzmelemiş anşız ulug erk-sinmekke tegmiş yazınçsız arıç çahşap(u)dta turmuş .. (AY 34a/16). “Yüce ve son derece iyi derilmiş toplanmış kirlerini uzaklaştırtıp yeniden kaygı ve sıkıntısız idiler. Gönlü kurtulmuş ve yapılacak işlerini bitirmiş; ihtiras ve ağır işlerini bırakmış terk etmiş; kendilerini bulmuş, bütün doğum dünyasını da hep bırakmış, yüce hakimiyete ulaşmış günahsız ve temiz Çahşapuda durmuş (olarak).”*

ne bağlacı, -(X)p ve -tOkta zarf-fiilli öbeklerin başında bulunduğu da “-dığında, -dığı zaman” anlamıyla yükleme zaman zarfı olarak bağlanmaktadır. Hüentsang Biyografisinden aşağıdaki tanıkta ne ol

kirati-lar hanı-nıñ or/nı/ña yakın tegdükte “o Kiratiler hanının sarayına yaklaştıklarında” zarftır; *börkin kiterip sarstı* “başlığını çıkarıp salladı” cümlesine zaman anlamıyla bağlanmaktadır.

[296] *haymagiri beg körki meniz-i körklüg kını kırtışı kadi/r/ çoğı yalını tñri teg erdi ne ol kirati-lar hanı-nıñ or/nı/ña yakın tegdükte börkin kiterip sarstı : kiratlar hanı anı körüp ötrü korkup belin/lep/ ... boguz-layu.....beg-leriñe kıkıra ... tēp tēdi : (HT V24/19-V25/2). “Haymagiri Bey, görünüşü ve yüzü güzel; gösterişi ve heybeti sert; aydınlığı ve nuru Tanrı gibi idi. O Kiratiler hanının sarayına yaklaştıklarında, başlığını çıkarıp salladı.”*

[297] *ne anı ulugı mahabalı tēgin körüp inça tēp tēdi* (AY 609/23-610/2). “Onu en büyük prens Mahabalı gördüğünde, şöyle dedi.”

[298] *tokuz elig şlok sözledi. ne sözleyü tükedip ök ünüp yorip bardı* (BT I A1 11). “O, kırk dokuz dinî beyit söyledi. Söylemeye bitirdiğinde, dışarı çıkıp, yürüyerek gitti.”

[299] *ne anı körüp ök et’özlerin ol sünük üze kemişip ... kamiltılar* (AY 619/16-18). “Onlar, kemiklerin üzerine bedenini attığını gördükleri zaman, çöktüler.”

ne, bazen *birle* zarfının olduğu *-sAr* ekli öbeklerin başında da bulunabilir. Bu yapıda da *ne*, zaman bakımından sıralamada bulunmaktadır (bkz. Erdal 2004: 476).

[300] *ol eşidilmiş şlok takşutlarıg somakıtu bodıs(a)t(a)v adırtlıg ukup köñülinte edgüti b(e)lgülep öyü sakınu ok odunup kelti:: ne odunu birle kim ol tülinte altun küvrüg ünintin eşidilmiş neçe şlok takşutlar erser barçanı ok şaşutsuz yanluksuz bir egşüksüz tükel köñülinte tutdı :: :: (AY 93/17). “O duyulmuş mısraları şarkıları Somakıtu Bodisatva iyice anlayarak, gönlünde iyice işaretleyerek, düşünerek tefekkür ederek uyuyadurdu. Ve uyumasıyla birlikte, ki o düşünce altın davul sesinden duyulmuş nice mısralar, şarkılar varsa tamamını yanılmadan şaşırmadan eksiksiz olarak gönlüne işledi.”*

3.79. *ne yme* “ve de, ya da, ne de”

ne bağlacında olduğu gibi, *ne yme* de cümleleri sıralama, ekleme işleviyle görülür. Bu bağlaç öbeği *ne* bağlacının pekiştirilmiş biçimidir. Ancak, *ne*’den farklı olarak, *ne yme*’nin zaman ifadesi taşıdığına

dair bir örnek bulunamamıştır. Aşağıdaki tanıklarda da görüleceği üzere, *ne yme* ile sıralanan cümleler eş zamanlı gerçekleşmektedir.

[301] *il tüzmiş birle kamağ üç ödki burxanlar ödinte nom erdini ödinte bursoñ erdini ödinte kılmiş kazganmış tsui ayag kılınçım(ı) znı ökünü boşunu aça yada kşanti ötünür biz . ne yme m(e)n il tüzmiş birle ilgisiz sansardaberü biş ajun içinte aga tenlige üç agu köñülün nızwanılar küçinte midik oğrınta y(a)wlak iş tuş tıltagınta bilmedin ukmadın üküş türlüg tsui irinçü kılтым(ı)z kazgantım(ı)z erinç [.]* (TT IV A/15). “İltüzmiş ile bütün üç zamandaki burkanlar zamanında, kanun mücevheri zamanında, rahipler mücevheri zamanında, kazanmış olduğumuz kötü amelimizi, günahımızı (kabahatlerimizi) itiraf edip pişman olup af dileriz. Ve de ben İltüzmiş ile birlikte ezeli hayat döngüsünden beri beş dünya içinde kardeş gibi üç zehirli gönülle ihtiraslılar gücünde Midik (ruhaniler zümresine girmemiş kimse) mekânında kötü eş dost yüzünden bilmeden anlamadan (farkında olmadan) çokça suç kabahat işleyip günah kazandık.”

[302] *yene kim kayu kişi uzun iglep ne yme em kılıp öñedmeser .. ötrü bo nom erdinig okıtıp bo yuñuluk törüg kılıp yunsun arıtın-sun ..* (AY 478/16). “Ayrıca kim, uzun süre hasta olup da çare bulunarak iyileşemezse bu öğreti mücevherini okutarak bu töreni gerçekleştirecek yıkansın, arınsın.”

[303] *t(e)ñri burhan tebremedin turd/ı/ kamağ süü küç öntürüp ne yme kılıp tebredü umadı-llar/* (HT V72/10-12). “Tanrı Burkan kimıldamadan durdu. Bütün ordu var güçleriyle uğraşıp ve de (ellerinden geleni) yapıp kimıldatamadılar.”

[304] *amtı temin tirigde ölüg m(e)n boltum .. ne yme bahşılarnıñ tıtsılarka kılğuluk iş küdüg erti erser alkunı m(e)n tükel kılтым* (Ma-itr.2.4). “Şimdi hemen diriden ölü oldum. Ve de bahşılarnın talebelere yapacakları işin gücün ise hepsini ben tamamladım.”

3.80. *ne yme amtı* “ve de şimdi”

ne yme amtı bağlaç öbeği, Mani metinlerinde tespit ettiğimiz bir örnekte söz açıcı olarak, hitap ifadesiden önce kullanılmaktadır.

[305] *inçe tipü y(a)rıkayur ne yme amtı siz kızargar svagg ogulan(ı)m iniler(i)m* (M III 4/4). “Şöyle diyerek buyurur: Ve de şimdi, siz ... evlatlarım, kardeşlerim”.

3.81. *neçe* “her ne kadar”

Eski Türkçe *neçe* soru sözcüğü, *neçe* + *-sAr yme* şeklindeki zarf-fiil öbeklerinin başında bulunduğu, şart ifade etmektedir. Ancak buradaki şartlı durumun gerçekleşmeyeceği görülmektedir. *neçe* ile başlayan zarf-fiil öbeği cümlede “her ne kadar, -sa bile” anlamını taşımaktadır. Cümlelerin yüklemi ise genellikle olumsuzdur ve bahsedilen durum varsa bile, bunun mümkün olmayacağı ifade edilmektedir.

Bağlaç	Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>neçe</i>	<i>neçe</i> + <i>-sAr yme</i>	<i>...yok erür, -mAz</i>

Aşağıdaki tanıklarda *neçe* her zaman cümlelerin baş kısmındadır ve zarf-fiil öbeğini yükleme bağlamaktadır. Örneklerin hepsinde “ne kadar da... olsa bile/ olsa da, bu... olmaz/ mümkün değildir/ yoktur” şeklinde bir imkândışılık söz konusudur.

[306] *neçe bo nomta birgerü bululsar yme iki öçmekl(e)r . bir yindem bir üdte ermez* (Üçütlig 125a/3). “Her ne kadar bu dharmalarda iki türlü sönme beraber bulunsa bile, ancak bir anda olmaz.”

[307] *alku kelmedük üdki noml(a)rınñ . neçe barçanın basutçısı bar erser yme . alku ugurın yok erür işi ködügi .* (Üçütlig 122a/1). “Bütün gelecek zamandaki dharmaların, her ne kadar hepsinin yardımcı sebebi varsa bile, her bakımdan faaliyeti yoktur.”

[308] *neçe iki törlüg yörügl(e)r üze tözün yol birle birikser yme inçip bo bilip öçmekniñ yok erür okşatı tıltığı .* (Üçütlig 116a/16). “Her ne kadar iki türlü mana ile asil yolu ile birleşse bile, fakat bu bilip sönmenin benzer sebebi yoktur.”

[309] *neçe alku noml(a)rta bolmak üze alkuta tıdılmasar yme inçip bo bilip öçmek bo tıltıgtın togmaz* (Üçütlig 117a/5). “Hükmetmeme sebebi her ne kadar bütün dharmalarda olmak ile bütün (dharmalar)dan giderilemese de, fakat bu bilip sönme bu sebepten doğmaz.”

neçe bağlacı, (yc) *neçe* ... *-ur erti*, (ac) *ança* ... *-ur erti* dizilişinde ise, karşılaştırma ifadesi taşımaktadır. Şinasi Tekin bunun için “karşılaştırma yardımcı cümlesi” demektedir (bkz. Tekin 1992: 107).

Bağlaç	1. cümle	2. cümle
<i>neçe</i>	<i>neçe</i> + <i>-ur erti</i>	<i>...ança</i> + <i>-ur erti</i>

[310] *neçe yügürür erti, ança kusar erti* (M I //12-13). “Koşarken kusuyordu”

3.82. *neçede birök* “her defasında”

Uygurcada *neçede birök* bağlacı, cümle başında bulunmakta ve şartlı zarf-fiil öbeğini yükleme bağlamaktadır. Söz dizimindeki yeri bakımından *neçe* bağlacına benzemektedir. *Neçe*’den farkı ise cümlenin yüklemine olumlu olmasıdır. Anlam olarak, başında bulunduğu cümleye süreklilik ifadesi vermektedir. Aşağıda [311]’de *neçede birök m(e)n nirvanka kirü y(a)rılıkasar* “Her defasında ben Nirvana’ya girsem”, [312]’de *neçede birök adın-larka asıglığın balık-ka kelser* “Her defasında başka yerlere kazanç için şehire geldiğinde” ifadelerinde görüldüğü gibi, bu yapıda, sürekli yapılan eylemlerin gerçekleştiği zamanlardan bahsedilmektedir.

[311] *ol ok buyan küçinte on <törlüg> küç tört törlüg ürüg uzatı ornanmış ög turuglar ulug edgü ögli köñül ulug y(a)rılançuçı köñülte ulatı sansız sakışsız kamağlık nomlarıg tanuklagalı boltum neçede birök m(e)n nirvanka kirü y(a)rılıkasar m(e)n yme inçip edgü tityük nomlug şaşımın öçülmedin alkınmadın şuradı üdke teginçe kedki yirtinçüde serilip turur (AY 164/7). “(İşte) o iyilik sayesinde on türlü güç, dört türlü [korkusuz bilge bilginin] uzun yerleşmiş (olan) durular (gibi); ulu, iyi düşünceli gönül(de), ulu acıyıcı düşüncede bulunarak, bu yolla, sonsuz sayıdaki bütün herkesin öğretilerini tanıklamak istedim. Her defasında ben Nirvana’ya girsem bile, böylesi iyi denilen öğretili öğretim ortadan kalkıp yok olmadan, işitilmiş zamana kadar, sonraki dünyada yerleşip kalır.”*

[312] *bo açarı öñre süñ şan atl(ı)g tag-da turup tag arıg yorıkınça yorıyur erdi , neçede birök adın-larka asıglığın balık-ka kelser aşnu-ça m(e)n çıgay-nıñ kıyınla keli?[r] erdi , (HTVIII: 0079, HtStP SI Uig 3 82 b). “Bu üstad önce Süng Şan adlı dağda durup, dağ orman usulünce ilerliyor idi. Her defasında başka yerlere kazanç için şehire geldiğinde, öncelikle ben fakirin yanına gelir idi.”*

[313] *neçede birök tuyunsarlar bodi tigme tuyunmak yolug: indin kızıgta yanala tiliki küsüşü bultukmaz (BT I G1). “Her defasında Bodi ağacını dikmek hissetme yolunu hissettiklerinde, öteki kıyıda yeniden dileği ve arzusu bulunmaz.”*

neçede birök’ün başında olduğu cümle, genellikle geniş zaman ya da geniş zamanın hikayesi çekimindedir.

Bağlaç	Zarf-fiil öbeği	Yüklem
<i>neçede birök</i>	<i>neçede birök + -sAr</i>	<i>-(X)r, -(X)r erdi, -mAz</i>

3.83. *ol ödün “o zaman, bunun üzerine”*

Cümle içinde genellikle “zaman zarfı” görevinde bulunan *ol ödün*, cümle başında bağlaç görevinde yer almaktadır. Bağlaç olarak *ol ödün* “o zaman, o vakit, o sırada” gibi anlamlarla, zamanı vurgulayarak cümleleri birbirine bağlamaktadır.

[314] *Hormuzta t(e)ñri beş t(e)ñri birle kam(a)g t(e)ñriler sözünlüg(ü)n yekke süñüşgeli k[el]ti, inti, anıg kılınçl(ı)g ş(ı)mnu-lugun beş türlüg yeklerlügün süñüşdi, t(e)ñrill[iy]lekli y(a)ruklı karalı ol ödün k[at]ıldı, (Huast. C - T. II D. 178 IV.1-6). “Hormuzta Tanrı, beş tanrı ile birlikte bütün tanrılar sözleşerek şeytanlarla savaşmak için geldiler, indiler ve günahkâr şımnı ile beraber beş farklı türde şeytanla (daha) savaş-tilar. O zaman tanrı ve şeytan, ışık ve karanlık (birbirine) karıştı.”*

[315] *ol ödün tıdıgsız bodis(a)t(a)v ol kuvrag arasına erür erti . ötrü olurmuş orununın örü turup oñ egnin tonın birtin açınıp tizin çöküp iligin kavşurup tenri tenrиси burkanka inçe tip ötüğ ötünti : (TT V/010). “O zaman engelsiz Bodisatav o cemaatin arasında bulunuyordu. Sonra oturduğu yerinden kalkarak, sağ omuzunun örtüsünü açarak, dizini çöküp ellerini kavuş-turup tanrılar tanrısı Burkan’a şöyle arz etti.”*

[316] *yme hroştag p(a)dwahtag t(e)ñri horm(u)zta t(e)ñriden t(a)mudan yokaru agduktu, ol ödün wadjiwantag t(e)ñri ög t(e)ñri t(e)rkleyü k(e)ltiler (M I 13-18). “Ve Hroştag Padwahtag tanrı Hormuzta gökyüzünden cehennemden yukarı çıktığında, o vakit Wadjiwantag tanrı ve ana tanrı hemen geldiler.”*

Zaman bakımından cümleleri birleştirme işlevi yanı sıra *ol ödün* zaman anlamını muhafaza ederek ekleme işleviyle de görülmektedir. Aşağıdaki tanıklarda “bunun üzerine, bundan sonra, bundan baş-ka” gibi anlamlarla ekleme işlevi dikkati çekmektedir.

[317] *tenrim elig törüg ağı barım tutar ağı barım alkınsar el törü neçük tutar biz tenrim ol ödün kañı kan inçe yarlıgkadı amrak ögüküm köñlin neçük berteyin men (KP IX/1). “Haşmetlim, devleti ve onun kurumlarını, varlık ve zenginlik ayakta tutar. Varlık ve zenginlik tükenirse, devleti ve kurumlarını nasıl sürdürebiliriz Haşmetlim? Bunun üzerine babası Han, şöyle buyurdu: Sevgili yavrumun gönlünü nasıl kırarım?.”*

[318] *kntü öu-i ya/ḡa/ /mün/üp keṭti-ler : ol ödün ... bir kişi itdi : (HT V45/2-3). ".... file binip geṭtiler. O zaman.... bir kişi gönderdi."*

[319] *ulug saṅram-ta tüşürdi-ler : /ol/ ödün ilig beg beş sekiz /o/n kün tıdıgsız ulug buşı /bër/di : (HT V47/14-16). "Büyük manastırdan düşürdüler. O zaman hükümdar bey, beş sekiz on gün hiç durmadan çokça sadaka verdi."*

Çeviri Uygur metinlerinde, bölüm başlarında söze bir bağlaç ile başlanması sıklıkla görülmektedir. Söz açıcı bir işleve sahip olarak, *ol ödün* de bölüm başında bulunmaktadır. Altun Yaruk'un onbeşinci bölümünün başlığı *altın öṅlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(ı)g nom bitigde sarasvatı atl(ı)g t(e)gri kızı ötüg ötünmek biş y(i)g(i)rminç bölük* şeklindedir ve başlığın ardından söze *ol ödün* ile başlanmıştır.

[320] *altın öṅlüg y(a)ruk yaltrıklıg kopda kötrülmiş nom iligi atl(ı)g nom bitigde sarasvatı atl(ı)g t(e)gri kızı ötüg ötünmek biş y(i)g(i)rminç bölük :: :: ol ödün sarasvatı atl(ı)g t(e)ḡri kızı ol kuvrag arasında erür erti :: (AY 473/10). "Altın renkli, parlak ışıklı, herşeyden yüce öğretiler hükümdarı adlı öğreti kitabında Sarasvatı adlı tanrıçanın saygıyla arzı adlı on beşinci bölüm. O zaman sarasvatı adlı tanrıça o cemaatteydi."*

3.84. *ötkürü* "bundan dolayı, bu sebepten"

"bundan dolayı, bu nedenle" gibi anlamlarda kullanılan *ötkürü*, sebep bildiren bir bağlaçtır. Birinci cümledeki durum, ikinci cümlelerin sebebidir ve *ötkürü*, birinci cümleye atıfta bulunur.

[321] *ölüg et'özintin ... yavız yıd önüp, ötkürü öḡi kaṅı barça yirip yarsıp titip ıdalap ırak tezerler (U III: 43/20-23). "Ölü vü-cudundan pis kokular yükselip, bu sebepten dolayı anası ve babası hep iḡrenip nefret ederek onu terkedip uzaklaşırlar."*

3.85. *ötrü/ ötürü* "sonra, böylece, bunun üzerine, çünkü"

Köktürkçede *anta ötrü* yapısı içerisinde görülen *ötrü*, Uygurcada hem zarf hem de cümleler arasında sonralık bakımından zaman ilgisi kuran bir bağlaçtır. *ötrü*, birbirinden bağımsız cümleleri ya da zarf-fiil öbeklerini "sonra, daha sonra" gibi anlamlarla, zaman bakımından sıralar. Uygur metinlerinde *ötrü* ve *ötürü* yazımları ve benzer işlevde *ötrü birök*, *ötrü antada kin* biçimleri bulunmaktadır.

[322] *balıkımnıñ uluşumnıñ bu muntag tod ucuz sawların kö-rüp sergüm teg ermez . ötrü ol yekler ç(a)ştani ilig begniñ munçula-yu küçlüg yawlak sawın eşidip öwkelerinte ötkürü artukrak bulğanıp anta ok yekler ötin öneyü küdeyü yırlayı ayaların yapınıp sıçganakla-rın tutunup oot öñlüg kıp kızıl saçların artlarınta itdıp . (U IV: A/30). “Şehrimin, ülkemin bunun gibi değersiz sözlerini görüp katlan-mam olamaz. Sonra, o şeytanlar Çaştani İlig Bey’in bunca güçlü kötü sözünü işitip, öfkelerinden dolayı çokça şaşırarak o zaman şeytanlar yalvararak, bağırarak, şarkı söyleyerek avucunun içi-ne kapanıp, ateş renkli kıp kırmızı saçlarını arkalarına salıp...”*

[323] *nızvanılar adartmakın bilgülük nomlar adartmakın ike-güni birle birtem tarkarmakda ulatı edgü törülerte turmakları üze ol ol kiçig kölüklüg tözünlerniñ oruntın ertip ötrü çahşap(u)dıg yazınçsız arıg küzetürler tutarlar :: (AY 223/17). “İhtirasları yok etmeyi bilen (öğreten) öğretiler yok etmeyi ikisini birlikte ta-mamen uzaklaştırmaktan başka diğer iyi kanunlardan devam etmeleri esasında, o küçük arabalı asillerin yerinden geçip, sonra Çahşapud’u günahsız temiz korurlar, tutarlar.”*

[324] *k(e)ntü özin körtü kop kanka bulğanmış körüp ötrü-ü b(e)liñledii anıg korkutı-h ulug ünün m(a)ñradı (M I 6/5). “Ken-disi bizzat, kana bulanmış olarak gördü. Sonra ürküti, ondan korktu ve büyük bir sesle haykırdı.”*

[325] *olar barmış[da] kin ötrü m(e)n inç boltum tip tidi :: (AY 20/16). “Onlar gittikten sonra, o zaman ben rahat oldum diye söyledi.”*

[326] *:: bo savıg ne eşidü birle ök ötrü m(e)n başdınkıda başdın-kı y(i)ti süzüük köñülüm üze ol ol tınl(ı)glarıg ölürtmiş ayıg kılınça ökünü katınu koduru süzüük kirtgünç [köñül]te turup :: ötrü altın önlüg y(a)ruk yaltrıklık kopda kötrülmüş nom iligi atl(ı)g nom erdi-nig tolu tükel bititgüke köñül öritdim .. (AY 11/9). “Bu sözü işitin-ce ben hemen sonra baştan başa çok temiz gönlümle o mah-lukları öldürtmüş fena amele nedamet ederek, sertleşerek, temiz imanlı gönül ile kalkıp sonra altın renkli parlak ışıklı herşeyden yüce sutra (şeriat) hükümdarı, adlı sutra cevherini tamamıyla yazdırmaya gönül verdim.”*

[327] *bir toşbaşına tegdi .. ötrü özin ol toşbaşına k(e)mişti yuntı arıtıntı ol (M I 7/18). “Bir havuza ulaştı. Sonra kendisini o havuza attı, yıkandı temizlendi.”*

ötrü bağlacı “bunun üzerine, bundan sonra, ayrıca” gibi anlamlarla, bir önceki söylenenlere ekleme işlevinde bulunur. Eklenen bu cümleler, genellikle kip ve zaman bakımından aynıdırlar.

[328] */// üg erser bu adadın ozgurup biziñe isig öz buşı birgil . ötrü ol edgülig sığınlar begi . biş yüz sığınlarig ötleüyü erigleyü inçe tip tidi.* (U IV: C/91). “...-ü ise bu tehlikeden kurtarıp bize hoş hayat sadakası ver. Bunun üzerine, o saadetli erkek geyikler beyi, beş yüz erkek geyiği nasihat ederek, uyararak şöyle dedi.”

[329] *arşanların yorığın yorıp uçagan balıkñın kidininte turup inaru berü yorıdı . ötrü ilig beg tört beltir yolta yorıy anıñ arasına sansız üküş yeklerig kördi.* (U IV: A/1). “Aslanların gidişiyle gidip Uçagan şehrinin kıyısında durup öteye beriye doğru yürüdü. Sonra, İlig Bey dört yol ağzında yürüyerek onun arasından sayısız çok sayıda şeytanları gördü.”

[330] *könülüg berzün könlin bertmenler ötürü küniñe tıdırsız berdi ..* (KP VIII/4). “Arzusunu yerine getirsin. Onun gönlünü kırmayın! Bunun üzerine, (prens) günlerce, engelsiz verdi.”

[331] *a w om swa xa tuymak bilig bilen katıltı kirsiz arıg süzüük bügülig bir et’öz büti tip sakınmış kergek . ötrü et’öz küzedgü tamga tutmuş kergek .* (TT V: A/51). “a w om swa xa bilgisi ile katışıp temiz, pak, arınmış, hikmetli bir vücut ile inanarak düşünmek gerekir. Ayrıca, vücut gözetici damga (*mudrā*) tutmak gerekir.”

Şartlı öbeklerin ardından gelen *ötrü*, “işte böylece, işte bundan sonra, o zaman” gibi anlamlarla sonuç ifade etmektedir. Aşağıdaki taniıklarda görüleceği üzere, bahsedilen şart gerçekleşirse, sonucun ne olacağı -sAr *ötrü* ile ifade edilmektedir.

[332] *altun öñlüg y(a)ruk yaltırıklıg kopda kötrülmüş nom iligi atl(ı)g nom erdini içinteki kılınç adartmakın öçürmek atl(ı)g bölüküg boşğunsar tutsar okusar sözleser öyü sakınu unıtmadıñ ötgürü yene adınaguka kınjürü nomlayı birserler .. ötrü ol antag tözünler oğlu tözünler kızı süzüük kirtgünç köñüllüg tınl(ı)glar ülgülençsiz tenlençsiz ulug buyanlığı tirginig yıggalı tirligeli ugaylar ..* (AY 175/11). “Altın renkli, parlak, parıltılı, her (şey)den yüksek, öğreti hükümdarı adlı öğreti mücevheri içindeki ‘davranış engellemesini yok etmek’ adlı bölümü öğrense, tutsa, okusa, söylese, düşünüp, taşınıp, unutmayıp iyice anlayıp yine

başka(lar)ına açıklayarak anlatıverseler; (ancak o) zaman o, öylesi soylular oğlu, soylular kızı, temiz inançlı gönle sahip canlılar, ölçülemez karşılaştırılmaz ulu iyilikli topluluğu toplayıp, bir araya getirebilecekler(dir).”

[333] *kaçan birök ol tınl(ı)glar ol antag ağır ayığ kılınçların-
tın arınmak tileser öz kılmuş kılınçlarına ertinü uyadsar ayman-sar
.. kin keligme üdteki ayığ yavız tüş birgüsünde artukrak korksar
belinleser:: ötrü ol tınl(ı)glar k(a)ltı başda tamtulmuş tonda tutun-
muş köyer otug öçürgeli tavoranurça ol tsuy irinçü ağır ayığ kılınç-
ların aç a yada ökünü bilinü kşantı kılmuş k(e)rgek :: ötrü ol tsuy
irinçü ağır ayığ kılınç<ları> arıyur alkınur :: (AY 141/2-12). “Ne
zaman ki, o canlılar öyle büyük günah amellerinden arınmayı
isterlerse, kendi yaptıkları amellerinden son derece utansalar,
çekinseler, sonra gelecek zamandaki kötü fena netice verme-
sinden daha da korksa, ürkse; işte, o zaman o canlılar(ın), öyle
ki, baştan aşağı tutuşmuş, yanmakta olup ateşi söndürmek
için davranırcasına, o, kötü berbat davranışlarını açıklayarak
pişmanlık bildirip itirafta bulunmuş (olmaları) gerekir. İşte,
ondan sonra o kötü, fena davranış temizlenir, yok olur.”*

3.86. *ötrü takı* “sonra da”

ötrü takı bağlacı da “sonra da” anlamıyla cümleler arasında öncelik-sonralık ilgisi kurmaktadır. Anlam bakımından *ötrü*’den farklı değildir. Bu bakımdan *ötrü*’nün pekiştirilmiş biçimi denilebilir. Aşağıdaki örnekte, prensin kapıcı kızlarla konuşmasının ardından içeri girmesi, *ötrü takı* bağlacı ile ifade edilmiştir.

[334] *tegin aytsar kapagçı kırkın biz tediler.. ötrü takı .. içgerü kirdi ordu kapagka tegdi* (KP XLII 4-8) “Prens sorunca, ‘biz kapıcı kızlarız’ dediler. Sonra da içeri girdi ve saray kapısına ulaştı.”

3.87. *ötrü ol ödün* “sonra o vakit”

ötrü ol ödün öbeğinin temel işlevi, cümleler arasında zaman bakımından ilişki kurmaktır.

[335] *y(a)vlak sakınç sakın[*...] küniledi=i .. ötrü ol üd[ün] hor-
muzta t(e)ñri=i beş t(e)ñri=i küç[i] y(a)rok üzütler ş(ı)mnuka=h [iki]
törlüg yeklerke ü[*...] ünd[**]müz .. (MTT0851-0870). “Kötü dü-
şünce düşün[-düşünde] .. kışandı. Sonra o vakit, Hormuzta
tanrı beş tanrı gücü, ışıklı iki türlü şeytanlara.....-dık.”*

ötrü ol ödün öbeği aşağıda Altun Yaruk'un *Boyu Söğüt (gibi) Tanrılar Tanrısı Burkan'ı Övme Adlı Yirmi Dokuzuncu Bölüm* adlı başlığın ardından söz açıcı olarak cümle başında bulunmaktadır.

[336] bodı söğüt t(e)ñrısı t(e)ñrı t(e)ñrısı burkanığ ögmek atl(ı)g tokuz otuzunç bölük :: :: <ötrü> ol üdün bodı söğüt t(e) ñrısı yme ök şlok takşutın t(e)ñrı t(e)ñrısı burkanığ öge küleyü inçe tip ötünti .. (AY 653/10). "...Boyu Söğüt (gibi) Tanrılar Tanrısı Burkan'ı Övme Adlı Yirmi Dokuzuncu Bölüm.. Sonra o vakit, boyu söğüt (gibi) Tanrı da mısra ezgisiyle tanrılar tanrısı Burkan'ı överek şöyle diyerek arz etti."

3.88. *takı* "ve, ve daha, fakat, daha, müteakip, ayrıca"

Köktürkçeden itibaren tarihsel metinlerde takip edilen *takı*, "ve, daha, da/de, ayrıca" vb. anlamlarda sıralama bağlacıdır. Uygurcada da sözcükleri ve cümleleri çeşitli anlamlarda sıralamada *takı* ve başka bağlaçlarla öbekleşmiş biçimleri yaygın bir biçimde kullanılmaktadır. *takı*, sözcükleri ve söz gruplarını sıralamada kullanılırken genellikle her ögenin arasında bulunmaktadır: *ançulayı k(a)ltı elig oğlu teginig av(ı)rtalar eliginte igidürçe takı yme inçe k(a)ltı elig tonı uz yuguçı eliginte arı(y)urça takı yme inçe k(a)ltı katıklıg al[tu]n kısıda arıyurça takı inçe [k(a)ltı] üstüz kapakug yme yügürügli akıglı suvka k(e)mişip ... [eli]gin arıt[ır]ça* (T II D 172b/555-566). Buna karşın, günümüzde, bu türden bağlamalarda sözcükler yazıda virgüllerle ayrılıp yalnızca son iki öge birbirine "ve" bağlacıyla bağlanmaktadır (bkz. Karahan 2004: 65). Uygurcadaki benzer kullanım, diğer tarihsel metinlerde de görülmektedir. İncelemelerde, Harezmi Türkçesi metni olan Nehcü'l- Ferâdis'teki *takı* bağlacının bu şekilde sıralanması "Arapçayla paralel bir kullanım" olarak nitelenmekte ve bu durumun Nehcü'l- Ferâdis'in Arapçadan çeviri bir eser olduğunu gösteren en önemli delillerden biri olabileceği belirtilmektedir (bkz. Aktan 2006: 51).

takı'nın asıl işlevi sıralamadır ve sıralanan cümleler, zaman bakımından, [337]'de olduğu gibi, genellikle eş zamanlıdır.

[337] yme bir ekintike karganurlar alkanurlar.. *takı* için yintüşü okışurlar.. (M I 316-319). "ve bir ikinciye lanet ve beddua ederler. ve bağrışıp çağrışırlar."

"Bunun üzerine, bundan başka, daha başka" gibi anlamlarla *takı* bağlacı ekleme işlevindedir. Önceki söylenenlere *takı* ile başlayan cümlede eklemeler yapılmaktadır.

[338] *altun-ı-nıñ öñi oot teg bolur : takı ... yol-ka ...ası ol : bu köl-din ilgerü önüp : yoog-ta evig-te irkleyü kar üz-e yorıyü bês yüz bere yer yorıp /ka/vanta vişay uluş-ka /te/gdi : (HT V56-24/ V57-6). “Altınının rengi ateş gibi olur. Bunun üzerine, ... yola o, bu gölden ileri çıkıp, üste çıkarak kar üzerinde yürüyerek bês yüz mil yol gidip Kavanta Vişay (adlı) ülkeye ulaştı.”*

[339] *... tüz yorıyur : kişisi ... uku bilir : takı artukrak bilig boşgutr öt severler : (HT V64/1-3). “Düz ilerler. Hanımı ... anlar, öğrenir. Bunun üzerine, daha çok bilgi öğrenir, öğüdü severler.”*

[340] *ançulayu ok siz-ik-leri turup üstünki il-ke... miş etöz-in inçıp a/gır/ ayag kılur-lar : takı ne ayıt/mak/ krgek : (HT VI 10/5). “Bu şekilde şüpheleri gidip, en üstün ülkeye ...-miş. Vücudunu böylece saygı ve hürmetle sunarlar. Daha başka ne söylemeli.”*

takı bağlacı, cümle sonunda da bulunmaktadır. [339]’da Gunamati hocanın söyledikleri sıralanmış ve *bilip öçmek takı ok* “Bilip sönmeyi dahi” şeklindeki son cümlede, önceki söylenenlere ekleme yapılmaktadır.

[341] *ayagka tegimlig gunamati bahşı munı sözl(e)r edgülig ögrünç tip ol taplamamış üçün vasubandu bahşınıñ savın bilip öçmek çın kirtü töz üze bar tigüçi anın sizik turgurup . sözlemiş ol . bilip öçmek takı ok . (Üçlitig110a/14). “Saygı değer Gunamati Hoca, - Buna üstün vasıflı sevinç derler. – O vasubandhu Hocanın bilip sönmeye hakiki gerçek kök ile var dediği hususu kabul ve tasdik etmemiş olduğu için, bu yüzden şüphe uyardırıp (şöyle) demiştir: Bilip sönmeyi dahi...”*

Başında bulunduğu cümlede “üstelik, dahası” gibi anlamlarla *takı* bağlacı üsteleme işlevine sahiptir. [342] ve [343]’teki tanıklarda, *takı* bağlacı ile, önceki cümlede söylenenlerin ötesindeki durumlar ifade edilmeye başlanır.

[342] *küniñe tañ adınçig tatağlıg aş içkü kelürüp tapınurlar erti. takı ol uluşta neçe irinç yarlıg koltguçılar bar erser alku anta kovradı. (KP LXXI/5). “Günlerce, olağanüstü lezzetli yiyecek ve içecekler getirip, ona saygı gösteriyorlardı. Üstelik, o ülkede nice zavallı ve acınacak dilenci varsa, hepsi oraya toplandılar.”*

[343] .. yme neçe otaçı otın birle k(e)lser .. anı otayu umağay .. t(a)kı k(a)mağ kamlar ter(i)lep neñ tirgürmegey ogul kız berü umağay (M I 15/6). “Ve her ne kadar, hekim ilacıyla birlikte gelse de, onu iyileştiremeyecek. Dahası bütün şamanlar toplansa da onu diriltemeyecek, çoluk çocuk veremeyecek.”

Cümle içinde bulunan *takı*, çoğunlukla pekiştirme zarfı olarak fiili nitelediği gibi, daha önceki söylenenleri pekiştiren, kuvvetlendirme edatı olarak da önceki söylenenlerle ilişki sağlamaktadır.

[344] kaçan ol t(e)ñri t(e)ñrisi burkanıg körgeli bolsarlar .. ötrü olar ikileyü takı tişi ajunnınta kedilmegeyler .. (AY 191/2). “Ne zaman ki o tanrılar tanrısı Budayı görecektir, daha sonra onlar ikinci bir kez daha dışı varlığına (Gati) (kişiliğe) bürüneceklerdir.”

[345] bo senin kisiñniñ bo emgekin bo belgülerin körser m(e)n ol yırtke isig öz alımçılar birle turuşur osuglug turur.. an bitigde savı takı adırıp barmayuk (AY 18/13). “Bu senin eşinin bu zahmetini, bu alametini gördüğümde, o yerdeki hayat alacaklıları ile O mukaddes kitabın sözü de henüz halledilmemiş.”

[346] ol uğurta tavğ[aç ilinte bo nom] erdini takı edgüti ki[ñürü yadılmamış] erti .. (AY 17/4). “O zaman Çin ülkesinde bu sutra cevheri dahi iyice genişçe yayılmamış idi.”

[347] kidizig subka suukmış . t(a)kı ur, k(a)t(tı)gdı ba tir. (a) nça bilinler : y(a)bl(a)k ol. (IrkB 33). “(Adamın biri) keçeyi suya sokmuş. Daha çok vur, sıkıca bağla! der. Öylece biliniz: Yararı var, bu (fal) iyidir.”

takı, Türkçenin diğer tarihsel dönemlerinin metinlerinde de sıralama başta olmak üzere, çeşitli işlevlerde bulunmaktadır.

3.89. *takı birök* “ve eğer”

Uygur sivil belgelerinde sıklıkla geçen *takı birök* bağlacı, şartlı öbeklerin başında bulunmakta ve “eğer, şayet, ola ki” anlamlarla cümleye olasılık anlamı katmaktadır. Anlam bakımından *birök* bağlacı ile aynı olup, *birök*’ten kullanımda herhangi bir farkı bulunmamaktadır.

[348] men elik kya açınıñ içim inim kam kadşım çam çarım kıl-mazunlar takı birök erklig beg işi küçin tutup yulyn alyın tip çam kılglı algı sakınsarlar bu k(a)r(a)baş t(e)ñinçe krbaş eniçükke yrdu birip yulup alzun (Sa23/10-14). “... kardeşim akrabalarım itiraz

etmesinler. Ve şayet sözü geçen bey ve eşinin nüfuzunu kullanarak itiraz etmeyi düşünürlerse, bu kız köle ederince Eniçük'e verip satın alsın”.

[349] *biz ikegünün içimiz inimiz kamız kadaşımız atın yme kim kayu kişi çam çarım kılmazun ayıtmazun iztemzünler ayıtlı izdglı öserler savları yorımazun . takı birök erklig beg işi küçin tutup alayın yulayın tiserler . bu ok ögente bu yir t(e)ñinçe iki yir yaratu birip yulup alzun* (Sa07/11-16). “Biz ikimizin ağabeyimiz kardeşimiz kardeşimiz akrabamız ve de herhangi bir kişi itiraz etmesin, söylemesin, istemesin. Söylemeyi, istemeyi düşünürlerse sözleri geçerli olmasın. Ve eğer sözü geçen bey ve eşinin nüfuzunu kullanarak alalım satalım derlerse, bunu düşündüklerinde bu yerin değerince iki yer bulup satın alıp versin.”

[350] *men şabının ogulum . kızım . içim inim . kam katşım y(e) genim tagayım . aytmazun istmeziün . aytglı istglı s(a)kns(a)r savları yorımazun . takı birök erklig beg işi küçin tutup . alayın yulayın tiserler . bu ok ögen üze suvaklıg iki tançu yir yaratu birip . yulup alzun .* (Sa04 15-21). “Ben Şabi’nin; oğlum, kızım, ağabeyim, küçük erkek kardeşim, akrabalarım, yeğenim dayım (bir şey) söylemesinler, istemesinler (itiraz etmesinler)! Söylemeyi istemeyi (itiraz etmeyi) düşünürlerse sözleri geçerli olmasın (ve) dahi eğer güçlü bey ve eşinin nüfuzunu kullanarak geri alayım derlerse bu su kanalında sulamalı iki parça yeri hazırlayıp satın alsınlar.”

3.90. *takı inçe Kaltı* “ve şöyle ki”

takı inçe Kaltı öbeği, açıklama cümlesinin başında bulunmaktadır. İşlevi ise önceki cümleye ekleme yapmak ve benzetme yoluyla söylenenleri açıklamaktır.

[351] ... *b(a)zgan kışgaç kim k(e)ntü ol ok temiren etilmiş ol.. y(a)na k(a)mag temireg k(e)ntü yançar .. t(a)kı inçe k(a)ltı tonnuñ biti .. kim kişineñ t(e)risinte ünüp .. y(a)na kişineñ kanın k(e)ntü sorar ..* (M I 8/4-13). “... Çekiç, kerpeten şöyle ki kendisi biz-zat demirden yapılmıştır. Yine bütün demiri kendisi kırar. Ve şöyle ki kıyafetin biti ki kişinin derisini açıp, ve kişinin kanını kendisi emer.”

[352] *ançulayu k(a)ltı elig oğlu teginiğ av(ı)rtalar eliginte igi-dürçe takı yme inçe k(a)ltı elig tonı uz yuguçı eliginte arı(y)urça*

takı yme inçe k(a)ltı katıklıg al[tu]n kısıda arıyurça takı inçe [k(a)ltı] üstüz kapakug yme yügürügli akıgılı suvka k(e)mişip ... [eli]gin arıt[ır]ça (T II D 172b/555-566). “Şöyle ki hükümdarın oğlu olan prensi ...-lar elinde besler gibi, ve yine söyle ki, hükümdarın elbiseleri, usta yıkayıcılar elinde temizlenir gibi, ve yine şöyle ki altın-da temizlenir gibi, ve de şöyle ki geniş bir kabı akarsuya daldırıp, elini temizler gibi.”

3.91. *takı kaltı* “ve öyle ki”

takı kaltı bağlacı açıklama işlevinde bulunmaktadır. Ancak bu açıklama, benzetme yoluyla yapılmaktadır. *kaltı* bağlacında olduğu gibi, *takı kaltı*’da da başında bulunulan cümlelerin fiili -ça eşitlik ekini almaktadır. Aşağıdaki örnekte *on kat kök t(e)ñrig antak bir turgün yapıdılar y(a)ratdılar* ifadesiyle on kat gökyüzüne kaldırım yapılması, *kaltı* bağlacıyla başlayan sıralı cümlelerde açıklanıyor. Sıralama şu şekildedir. Baş cümle (*yapdılar y(a)ratdılar ..*) + *kaltı.....yaratırça* + *takı kaltı.....örtürürçe* + *kaltı.....erürçe*.

[353] *eñ’ilki on kat kök t(e)ñrig antak bir turgün yapıdılar y(a)ratdılar k(a)ltı yarı yimişlik ev bark y(a)ratırça .. t(a)kı k(a)ltı ıg yarı yirden timin örtürürçe k(a)ltı ogul oğlan ergüsinte erürçe (M I 14/6-13). “İlkin on kat gökyüzünü birlikte kaldırım yaptılar yarattılar.. Öyle ki yeni yemişlik ev bark yaratır gibi. Ve öyle ki ekini yeni yerden dosdoğruca yükseltir gibi. Öyle ki oğul çocuk kavuşurcasına.”*

217

3.92. *takı ançulayu kaltı* / *takı yme ançulayu kaltı* “Ve de şöyle ki”

Uygurca sıralı cümlelerde kullanılan *takı (yme) ançulayu kaltı* öbeği “Ve de şöyle ki” anlamıyla açıklama işlevine sahiptir. Maniheist metinlerden aşağıdaki tanıkta da, bu bağlaç öbekleri, başında bulunduğu cümleyi önceki cümleye eklemekte ve bulunduğu cümlede açıklama yapmaktadır. Önceki söylenenler, bu bağlaçlarla örnekler verilerek açıklanmaktadır.

[354] *t(a)kı yme ançulayu k(a)ltı kuzı buzagu etözi tegşilip arslan oğlu böri oğlu bolup tugsar .. ol ödün y(a)na k(e)ntü sürgüg udug konyug alkur yok kılır; t(a)kı ançulayu k(a)ltı üdün b(a)zgan kışgaç kim k(e)ntü ol ok temiren etilmiş ol.. y(a)na k(a)mag temireg k(e)ntü yançar .. (M I 8/4). “Ve de şöyle ki, kuzu buzağı vücudu değiştirilip aslan yavrusu, kurt yavrusu olarak doğsa, o zaman da*

kendi sürüsü nesli tümüyle yok olur. ve de şöyle ki, o zaman çekiç, kerpeten şöyle ki kendisi bizzat demirden yapılmıştır. Yine bütün demiri kendisi kırar.”

3.93. *takı yme* “ve yine, tekrar”

takı yme öbeğinin birincil işlevi, *takı* ve *yme* bağlaçlarında olduğu gibi, sıralamadır. Başında bulunduğu cümleleri bir öncekine ekleyerek sıralamaktadır. *takı yme*, sıralı cümlelerin sayısınca, cümlelerin başında bulunmaktadır. Sıralı cümleler, genellikle eş zamanlı gerçekleşmektedir: [352]’de *tokıyur, emgenür, ölüür*; [355]’te *bolur, adırar, titir, erür*; [356]’da *boşgunur, tutarlar, titir* şeklinde cümlelerin hepsinin geniş zamanlı oldukları görülmektedir.

[355] *emeri tınlıglar çıgarı enjirer yuñ enjirer kentir enjirer .. böz bertetip kars tokıyur takı yime adruk uzlar kentü kentü uz işin işleyür .. adruk adruk emgek emge emgenür takı yime kördi emeri tınlıglar ... yunt ud çokar koy lagzın ulatı tınlıglarığ ölüür* (KP II/ 2). “Pek çok sayıdaki insan çıkık çeviriyor, yün eğiriyor, kendir eğiriyor. Onlar, pamuklu beze vurarak sağlamlaştırıyor ve yünlü kumaş dokuyorlar. Ayrıca diğer zanaatçılar kendi kendilerine, kendi işlerini yapıyorlar. Onlar ayrı ayrı her türlü sıkıntıyı çekmekteler. Ayrıca gördü(ki) pek çok kişi at ve öküz kesiyor; koyun, domuz ve diğer canlıları öldürüyor.”

[356] *bürtmekig alku inçe ötkürü usar, ol tınlıg etözi bilge yaruk burkan etözi bolur . takı yime köñli biligi yime turkaru adruk adruk alkınçsız törü sakınur adırar . ol kim törü titir, yok kurug yime oluk erür. ol kim yok kurug titir, taştıñkı törü yime oluk erür .* (TT V/181).

[357] *bulunçsuz nom boşgunur . takı yime tıdıgsız bodiswt inçe bilin siz : bu bitig çambudiwip yir suwda kayu kayu yirte bodunta bar erser, anta sekiz bodistwlar ezrua kormuzda tenri ulatı kamağ yaruk tenriler kutlar waşsiklar turkaru kua yawıışgun yıdının inçe ayayur ağırlayurlar tapınur udunurlar kaltı burkanlarığ tapınır udunurça burkanlarta adruksızın tutarlar . takı yime tıdıgsız bodistw, kayu tözünler oğlu tözünler kızı kamağ tınlıglar üçün bu nom bitig okısar nomlasar, teriñ yörügün uktursar ötkürser, ertiñü teriñ töz yıldıztı nomug uksar ol tınlıg etözi burkan etözi titir .* (TT V/137). “Bulunmayan elementi vaaz eder ve de engelsiz Bodisatva şöyle biliniz: Bu yazı Çambudivip ülkesinde, her hangi bir yerde ve halkta ise, orada sekiz bodisatva, Zervan Brahman tanrı ve diğer bütün aydınlık tanrılar, kutlular, periler sürekli

yavışgun kokusuna öyle saygı, hürmet gösterir, tapınır itaat ederler. Öyle ki sanki burkanlara tapınır itaat eder gibi, burkanlardan ayırmadan saygı gösterirler. Ve de, engelsiz bodisatva, her hangi bir soylular oğlu soylular kızı bütün canlılar için bu akide kitabını okursa, vaaz ederse, derin yorumunu açıklasa, son derece derin esas yıldız akidesini anlarsa, o canlının bedenine burkan bedeni denir.”

Aşağıdaki tanıkta, *takı yme* bağlacının “ayrıca” anlamıyla, önce söylenenlere ekleme yaptığı görülmektedir.

[358] *anı ötkürü umış üçün sekiz yüklemek yaruk tip atanur . takı yime inçe tip yarlıkadı : kaltı yırtınçüde erüşi arkagı ikigü arkuru turkuru kawşurup, turkuru işkirti böz ulatı bir ed bolur . tınlıglarka kedgü tonagu ulatı asıg tusu kılur . (TT V/389). “Onu (bu şekilde) vaaz ettiği için Sekiz Yüklemek Yaruk diye adlandırılır. Ayrıca şöyle buyurdu: Şöyle ki yeryüzünde ipi, ipliği ikisini de aşağıya yukarıya birleştirip, ipekli kumaş, bez ve diğer malzemeler olur. Canlılara gıyecek ve diğerleri olarak fayda sağlar.”*

Uygurcada yeni söze başlanırken, hitap sözünden önce ya da sonra da çeşitli bağlaçlar kullanılmaktadır. Aşağıdaki tanıkta da *takı yme* bağlacı, *tözünlerim* “asillerim” şeklindeki hitap sözünden önce, söz açıcı işlevinde bulunmaktadır.

[359] *etöz kodsar, alkugun burkanlar yirinte togar . takı yime tözünlerim, kim kayu tınlıg ölüg kişi üçün sın orun itgeli yaratğalı sakınsar, özleri kanta taplasar, anta itzün . (TT V/288). “Vücudu bırakırsa, tümüyle Budaların ülkesinde doğar. Ve de asillerim, ki hangi canlı ölü insan için mezar yer düzenlemeyi yaratmayı düşünürse, kendileri nerede isterse, orada yapsın.”*

3.94. *takı yme antada basa* “ve de bundan sonra”

takı yme antada basa öbeği, aşağıdaki dua metninde ekleme işlevindedir. Hint ülkesindeki bahsedilen (*koyranagayave sangabatre gunaprabe manortay* adlı) bahşılara secde ederim denmekte ve bunlara ilaveten diğer (*sakantile işvarişure gotike matarçete aşvagoşe* adlı) bahşılara secde ederim denilerek dua edilmektedir. Sıralı cümleler geniş zaman kipindedir ve metin, zaman uyumlu bir yapı arz etmektedir.

[360] *enetkek êlteki vaybaş şasatar yaratdaçı koyranagayave sangabatre gunaprabe manortay-da ulatı bahşılar kutıña yükünür m(e)n .. takı yme antada basa üküş törlüg nom bitig êtdiler yaratdı-*

lar sakantile işvarişüre gotike matarçete aşvagoşeda ulatı bodi-s(a) vt bahşılar kutiņa ayayu agarlayu yinçürü yükünür m(e)n (Ma-itr.0.12). “Hint ülkesindeki Vaybaş şastırı yaratan Koyranagayave Sangabatre Gunaprabe Manortay’dan başka diğer bahşıların kutsallığına secde ederim. Ve de bundan sonra çok türlü kanun kitabı yazdılar yarattılar. Sakantile İşvarişüre Gotike Matarçete Aşvagoşe’den başka Bodisatav bahşıların kutsallığına saygı ve hürmet göstererek secde ederim.”

3.95. *takı yme birök* “ve yine eğer”

Sıralı şartlı öbeklerin başında bulunan *takı yme birök* bağlacı da olasılık-şart ifade etmektedir. Anlam ve kullanım bakımından *birök* ve *takı birök* bağlaçları ile benzerdir. Krş. 3.48. *birök*, 3.89. *takı birök*.

[361] anı üçün bu bodisvt kuanşi im pusar tip atanur. *takı yme kim kayu tınlıg beglerde ağır yazuklug bolup tutup ölürgeli azu kınagalı sakınsarkılıçı biçgesi kağılı tsun tsun smar uoşanur neñ bat kılı umaz kurtulur.. takı yme birök bu üç miñ ulug yir suvda tolu yavolak yek içgek erser kelip ol kişiğ ölürgeli örletgeli sakınsar añar utru kuanşi im pusar atın ursar ol kamağ yekler ol kişi tapa kınırıtı yavolak közin körü umagaylar anı takı ne temiş kergek kim ol kişiğ ölüri usar.. azu adın kor yas kılı usar.. takı yme kim kayu tınlıg beglerde ağır yazuklugun yazuksuzun yana yokıla kelip kınlıkta kirip ba-...-mış bağda bukaguda yatıp emgek emgenser ol emgekinte kuanşi im pusar atın atasar kut kolu yalvara ötünser bağda bukaguda yme ol tınlıg boşunur kurtulur..* (Kuanşi: 24-41) “Onun için bu Bodisatva, Kuanşi im Pusar diye adlandırılır. Ve yine herhangi bir varlık, beylere karşı suç işlese, onu tutup öldürmeyi veya ona işkence etmeyi tasarlarlar. Kılıç, bıçak ve kırbaçları parça parça olur, ufalanır, hiç fenalık edemezler, kurtulur. Ve yine eğer, bu sayısız memleketlerde birçok kötü (insan yiyen) devler bulunsa, gelip o kimseyi öldürmeyi, eziyet etmeyi düşünseler, o kimse onlara karşı Kuanşi im Pusar adını tutsa, o kimseye karşı kızgın ve kötü bakışlarla bakamazlar, nerede kaldı ki bu bütün devler, o kimseyi öldürebilsin veya ona türlü zarar ve ziyan verebilsinler. Ve yine herhangi bir canlı varlık beylere karşı ağır bir suç işlesin veya işlemesin gene de sanık olarak tutulup hapse girse, bağ ve kösteğe vurulup ızdırap çekse, bu ızdırabı çekerken Kuanşi im Pusar adını ansa, rahmet dileyip yalvarsa o canlı varlık bağ ve köstekten de kurtulur.”

3.96. *takı yme inçe kaltı* “ve de şöyle ki”

Uygurca dört bağlacın öbekleşmesiyle oluşan ve cümle başında kullanılan bu bağlaç da açıklama işlevindedir. Başında bulunduğu cümlede, önceki cümlelerin açıklaması yapılır.

[362] *kuşug ölüür .. t(a)kı yme inçe k(a)ltı oot kim ıgaçdan ünüp .. y(a)na ıgaçag örteyür* (M I 7-8). “Kuşu öldürür. Ve de şöyle ki ateş, ağaçtan yükselir ve ağacı yakar.”

Aslında bu iki cümle, Türkçenin söz diziminde tek cümlede, zarf-fiillerle ifade edilebilir. Bu yapının, çeviri yapılan dildeki biçimin birebir Uygurca kopyası olduğu muhtemeldir. Tek cümle olarak çevrildiğinde, *takı yme inçe kaltı*’nın başında bulunduğu cümle, “Ateş, ağaçtan yükselip, ağacı (da) yakarak kuşu öldürür” şeklinde önceki cümlelerin zarfı olmaktadır.

Benzetme yapılan sıralı öbeklerde de *takı yme inçe kaltı* bağlacı her benzetmenin başında yer alır. Bu bağlacın başında olduğu öbekler, *kaltı*’lı benzetme cümlelerinde olduğu gibi, +çA eşitlik ekiyle sonlanır.

[363] *ançulayu k(a)ltı elig ogı teginig av(ı)rtalar eliginte igi-dürçe takı yme inçe k(a)ltı elig tonı uz yuguçı eliginte arı(y)urça takı yme inçe k(a)ltı katıklıg al[tu]n kısıda arıyurça takı inçe [k(a)ltı] üstüz kapakug yme yüğürlügli akıgı suvka k(e)mişip ... [eli] gin arıt[ır]ça* (T II D 172b/555-566). “Şöyle ki hükümdarın oğlu olan prensi ...-lar elinde besler gibi, ve yine söyle ki, hükümdarın elbiseleri, usta yıkayıcılar elinde temizlenir gibi, ve yine söyle ki altın-da temizlenir gibi, ve de söyle ki geniş bir kabı akarsuya daldırıp, elini temizler gibi.”

3.97. *takı yme kaltı* “ve yine şöyle ki”

Tek başlarına *takı* ve *yme*’nin temel işlevi sıralama; *kaltı*’nın açıklamadır. *takı yme kaltı* bağlaç öbeği sözcüklerin bahsedilen iki işlevini de korumaktadır. Aşağıda Altun Yaruk’tan bir parçada görüldüğü üzere sıralı cümleler arasında bulunan *takı yme kaltı*, hem sıralama hem de açıklama yapmaktadır.

[364] *... bo kamağ biş ajun tınl(ı)g ogıların birle iış alınıp monçulayu yig başdınkı köni tüz tuymakıg tuyup üzelişiz üstünki yig burkan kutın bulayın.. takı yme k(a)ltı neteg amitaayusı atl(ı)g t(e)ñri burkan vıçayaprabı atl(ı)g t(e)ñri burkan kalyanaprabı atl(ı)g t(e)ñri burkan gunaprabı atl(ı)g t(e)ñri burkan akşobı atl(ı)g t(e)*

ηri burkan sinhaprabası atl(ı)g t(e)ηri burkan daşaprabası atl(ı)g t(e)ηri burkan ratnangkarı atl(ı)g t(e)ηri burkan prabangkarı atl(ı)g t(e)ηri burkan puranprabı atl(ı)g t(e)ηri burkan samantaprabı atl(ı)g t(e)ηri burkan suvastıkı atl(ı)g t(e)ηri burkan kalyanaşırı atl(ı)g t(e)ηri burkan alangkar(a)kalyanı atl(ı)g t(e)ηri burkan darmaotarı atl(ı)g t(e)ηri burkan d(a)rmadıvaçı atl(ı)g t(e)ηri burkan supravı atl(ı)g t(e)ηri burkan raçabrahmı atl(ı)g t(e)ηri burkan utaranıdı atl(ı)g t(e)ηri burkanta ulatı monı monçulayu öñre ertmiş ayagka tegimlig bügü biliglig burkanlar k(a)ltı neteg öñre ertmiş kin kelteti amtı közünür bo üç üdlerte adınlar teginğülük tüş et'özli b(e)lgürtme et'özli üzeliksiz yig üstünki köni tüz tuymak burkan kuttın bulu y(a)rlıkamışların körkütü y(a)rlıkap nomlug tilgen evirip ülgüsüz sansız tınl(ı)glarış ozguru kutgaru y(a)rlıkadılar :: (AY 173/11). "Bu bütün beş dünyanın insanoğullarıyla birlikte eş olup, böylece öncesinden daha iyi doğru dürüst duymayı duyup daha üstü olmayan en yüce Burkan saadetine erişeyim. Dahası şöyle ki, nasıl Amitayus adlı tanrı Buda, Vijayaprabha adlı tanrı Buda, Kalyanaprabha adlı tanrı Buda, Gunaprabha adlı tanrı Buda, Akşobya adlı tanrı Buda, Simha-prabhasa adlı tanrı Buda, Sataprabhasa adlı tanrı Buda, Ratnakara tanrı Buda, Prabhamkara adlı tanrı Buda, Puramprabna adlı tanrı Buda, Samantaprabna adlı tanrı Buda, Svastika adlı tanrı Buda, Kalyanasiri adlı tanrı Buda, Alamkarakalyana adlı tanrı Buda Dharmottra adlı tanrı Buda, Dharmadhvaaja adlı tanrı Buda, Suprabha adlı tanrı Buda, Uttaraniti adlı tanrı Buda ve diğer bu şekilde önceden geçmiş, saygıya değer bilgelik sahibi Budalar, öyle ki, nasıl önceden, geçmiş; ilerde, gelecek (ve de) şimdi, görünür bu zamanlarda, başkalarının ulaşması için ödül vücutlu, belirtme (=başkalaşmış) vücutlu, daha üstü bulunmayan, mükemmel, üstün, doğru-düz sezmek (adlı) Buda kutsallığını bulabildiklerini gösterip, öğreti tekerleğini çevirip, hadsiz hesapsız canlıları kurtarıp buyurdular."

3.98. *takı yme kim "ve yine ki"*

Sıralama bağlaçlarından olan *takı yme kim*, genellikle şartlı zarf-fiil öbeklerinin başında bulunur. Başında bulunduğu cümleyi geriye doğru referans yönüyle öncekine ekler ve yükleme olasılık anlamıyla bağlanır. Aşağıdaki [365], [366], [367]'deki tanıklarda ekleme ve olasılık işlevlerini birlikte görmekteyiz.

[365] *birök kınlıkka kirser, azu ogır ogurlasar tutsuksar, bağta bokaguda kirip, berke kağıl ulatı kısıg kavırığ emgeki kelser, yime bu bitigig üç kata okısar, alku boş bolur. takı yime kim kayu tınlığ siziksiz kirtgünç köñülin bu bitigig bititser azu adınaguga okıtsar azu nomlatsar ayayu ağırlayu tutsar antag bar kim ol tınlığ örtke örtenmez suwda ölmez tagda öñ yirte kanta yorisar bars irpiz böri ulatı yawlak tınlıglar alku tezerler. (TT V/109-117). “Eğer hapisaneye girse veya hırsız (birşeyini) çalsa, zincire kelepçeye vursalar, hepsi geçersiz olur. Ve yine eğer herhangi bir canlı şüphe etmeden imanlı bir gönülle bu kitabı yazsa veya başkasına okutsa veya söyletse, hürmet ve yücelterek tutarsa, şöyle ki o canlı ateşte yanmaz; dağda veya herhangi bir yerde yürüse pars, kurt ve diğer vahşi hayvanların hepsi (ondan) kaçır.”*

[366] *... ol tözünler oglı tözünler kızı süzüük kirtgünç köñüllüğü tınl(ı)glar bodis(a)t(a)ırlar yolınta evrilinçsiz törüke tegip burkan kutıña agmaksız bolurlar.. takı yime kim kayu uzun tonlug tişi tınl(ı)glar bo t(e)ñri t(e)ñrısı burkanığ b(e)k katıg süzüük kirtgünç köñülin üküş atayu öğretig kırsarlar et’öz kod(ı)karsug üdte ol t(e)ñri t(e)ñrısı burkanığ körgeli bolgaylar .. (AY 190/18). “... O soylular oğlu, soylular kızı, temiz inançlı gönle sahip canlılar, Bodisatvalar yolunda, karşılaştırılmaz kanuna ulaşır, Burkan saadetine ulaşırlar. Hatta bazı uzun giysili dışı canlılar, bu, tanrılar tanrısı Budayı sıkı, sağlam, temiz inançla gönülle pek çok (kez) anıp ders çalışsalar, vücudun bırakılacağı anda, o, tanrılar tanrısı Budayı görebilecekler..”*

[367] *ötrü ol tsuy irinçü ağır ayıg kılınçları arıyur alkimur:: takı yime kim kayu tınl(ı)glar ajun ajunta üküş edlig tavarlıg bay barımlıg evde barkda togayın tip küseser azu yime ‘eñilki burkan kutıña yañırtı köñül öritip mahayan nom içinte bışrungalı öğretin-geli sakınsar :: (AY 141/14). “Sonra o, günah, kötü ve fena amel-leri temizler yok eder. Ve de, eğer (o) canlılar varlık şeklinde ‘çok fazla mal-mülk sahibi (olarak), varlıklı (bir) evde-barkta doğayım’ diye dilese(ler); ve dahi ilk Buda kutsallığına yeniden karar verip Mahayana öğretisi doğrultusunda çalışmak, öğretmek için düşünse(ler)..”*

[368]’te olduğu gibi *takı yime kim*, önceki cümleye ekler ve açıklamada bulunur. Aşağıda *takı yime kim* kayu emgeklerinte ara kirip kutgarur .. cümlesinde ekleme ve açıklama işlevinde; *takı yime kim* kayu tınlığ

kuanşı-im posar atın uzun turkaru atasar tünle küntüz atayu tutsar antag ugrı bar ulug otka kirser ... ulug suvka kirser ölimegey sıgta tegip üngey cümlesinde ekleme ve olasılık işlevlerinde bulunmaktadır.

[368] *tözünüm birök bo yërtinçüde sansız tümen tınlıglar ... emgenser ol emgekinte kuanşı-im posar-ka umug mağ tutup ... atasar .. bo bodisavat kuanşı-im tēp atanur .. takı yeme kim kayu emgeklerinte ara kirip kutgarur .. ol kamağ emgekligler emgekinte antag kurtulur anı üçün bo bodisavat kuanşı-im tēp atanur .. takı yeme kim kayu tınlıg kuanşı-im posar atın uzun turkaru atasar tünle küntüz atayu tutsar antag ugrı bar ulug otka kirser ... ulug suvka kirser ölimegey sıgta tegip üngey ..* (Kuanşı. 9-18). “Soylum, eğer bu yeryüzünde sayısız canlı varlıklar (bulunsa ve) ıstırap çekip, o acıları içinde Kuanşı-im Posar’a sığınıp (adını) anarsa, bu Bodisatva kendisini andıkları için hemen ışitir. (ışitir ışitmez) ıstırapları arasına girip (onları) kurtarır. Bu bütün ıstırap çekenler ıstıraplarından böylece kurtulurlar; onun için bu Bodisatva, Kuanşı-im diye adlandırılır. Herhangi bir canlı varlık Kuanşı-im Posar adını sürekli ansa, gece gündüz durmadan ansa, o sırada (tesadüfen bunlar) büyük bir ateşe girse, (alevi bunları, bu Bodisatvanın kudret ve ilahliliği yüzünden yakamaz.)”

3.99. *tek* “bilakis, ancak, yalnız”

Uygurcadan itibaren Doğu Türkçesi sahasında yaygın olarak kullanılan *tek*, “bilakis, ancak, yalnız, sadece” anlamlarına gelen bir bağlaçtır. Cümle başında bulunduğunda *tek*, önceki cümlede söylenenlerden ayrı olarak ya da önceki söylenenlerden yalnızca birini ayırtlayarak ifade eder. Asıl işlevi ayırtlamadır.

[369] *.. an bitig içinte] senin öz yaş [sanı sakışı takı tükemeyök ermiş .. tek sen munça tınl(ı)g[larıg ölürtmişke ol senin isig öz al lım[ç]ıl[arnı]n [ugurınta anın seni algalı ıddılar :: munı sen] bilmiş ukmış [kergek tēp munı tetiler :: :: (AY.B06.03). “O kitap içinde senin kendi yaş, sayı da tükenmezmiş. Sadece sen bu kadar canlıları öldürmekten, o senin sıcak öz alacaklıların zamanında onun için seni almaya gönderdiler. Bunu sen anlayıp bil-melisin diyerek bunu söylediler.”*

[370] *.... tēgin alkunı taplamadı tek taluy ögüzke kirmişig tap-ladı (KP XIV/7). “prens bunların hiçbirini onaylamadı. Sadece okyanus ırmağına girmeyi onayladı.”*

[371] ödsüz kolusuz ölmez. *tek* kirtgünç köñül üçün ança utlısı bolur... (TT VI/49). “Onlar zamansız ölmez. Sadece kendi imanı nedeniyle karşılığı böyle olur”.

Genellikle eş zamanlı cümleler arasında bulunan *tek*, aşağıdaki örnekte ise karşıtlık işlevine sahiptir.

[372] *bo etözümün esirkegüm idi kelmez; tek biziñe neçökin er-ser, amraklartın adırılğuluk emgek bolmazun erti tēp korkar men* (AY 609/2). “Bu vücudumu esirgeme isteğim hiç gelmez. Sadece biz sevgilerden ayrılmak ızdırabı olmasın diye korkarım.”

Aşağıda ise *tek* bağlacı, şartlı öbekleri “ve, ayrıca” gibi anlamlarda ekleme işleviyle birbirine bağlamaktadır.

[373] *kanyu tınlıg uvutsuz biligi ertinju küçlüg erip övke az almır kılınçı artuk küçlüg erip ertinju ağır emgenser biligsiz kövençen kılınçı artuk küçlüg erip bu muntag nızoanılar turkaru amru örletser yime bu nom bitigig okıtsar ayayu ağırlayu tapınu udunu tutsar tek üç kata okısar bu munça türlüg yaolak bilig alku alkınur söner amrılır .* (TT V/70). “Hangi kişinin hayasız/cinsel bilgisi çok güçlü olup, öfkesi az, hırs duygusu fazlaca güçlü ise, son derece çok sıkıntı çekse, hikmetsiz, gururlu davranışı güçlü olup bunun gibi ihtiraslar sürekli daima rahatsız etse, ve o zaman bu iman kitabını okusa, hürmet ve saygıyla ibadet etse, ve üç defa okusa, bu kadar çeşit kötü düşünce, davranış hepsi söner yok olur.”

3.100. *ulatı* “ve, ile, gibi”

ulatı, Eski Uygurcaya özgü, “ve, ile” anlamında sıralama bağlacıdır. *ulatı*, sözcükler ve söz gruplarında olduğu gibi; cümleler arasında sıralama işlevindedir. *ulatı* ile sıralanan cümleler genellikle eş zamanlıdır.

[374] *bulunçsuz törüğe teginmiş ergeyler . ulatı altı tümen altı min toynlar şamnançlar upası upasançlar yime tarnı tigme erdemke teginip, iki ermez nom kapıgına kirtiler .* (TT V/428). “Bulunmaz kanuna erişmiş olurlar. Ve atmış bin rahipler rahibeler, müminler mümineler de bütün erdemlere ulaşır, ikincisi olmayan kanun kapısına girdiler.”

[375] *akıgsız erdüki ukıtkalır bildürkelir üçün çın kirtü tözin anın sözlemiş ol ulatı üç törlüg itigsizl(e)r erür ol akıgsız tip .* (Üçitig 99a/2). “Hakiki kökünü anlatmak bildirmek için, bu yüzden ve üç türlü şartsız durulardır, o asravasız diye söylemiştir.”

[376] *ön̄te ön̄i yok kurug bultukmaz . yokta ön̄i yime ön̄ körk bultukmaz . ulatı teginmek sakınç kılınç bilig yükmekig alku inçe bilmiş ukmış kergek .* (TT V/159). “Renkten başka yokluk ve boşluk bulunmaz. Yokluktan başka da renk ve şekil bulunmaz. Ve ulaşma, düşünce, amel, bilgi ve beş tasavvur yığının bütünüyle bilmek ve anlamak gerekir.”

Bağlacın diğer bir kullanımı ise, cümle sonunda *-dA* bulunma-ayrılma durumu ekini almış isimden sonra gelerek “ve benzeri, ve diğeri, gibi” anlamında benzerlik içermesidir.

[377] *kuşala sitibala başlap altun urugları birle . alku ödte buyanları aşılıp üsdelip adasız usun yaşamakta ulatı .* (TT VII 40/126). “Kuşala Sitibaladan başlayarak altın tahtları ile bütün zamandaki sevapları çoğalıp artıp tehlikesiz ve uzun yaşamak ve diğerleri.”

[378] *evrilinçsiz törüke tegmek bir togumlug ikinti orunta olurmakda ulatı ..* (AY 152/21). “Sarsılmaz öğretiye (Dharma) ulaşmak; bir doğumlu ikinci mekanda oturmak ve benzeri.”

3.101. *yana* “yine, tekrar, sonra, daha, ayrıca, ilave olarak”

Orhun Türkçesi metinlerinden itibaren tüm tarihsel dönemlerde *yana*, *yene*, *yine* gibi türevlerde görülen bu sözcük, Uygurcada çok kullanılan bir sıralama bağlacıdır. Cümle başında bulunduğu gibi cümlelerin herhangi bir yerinde de yer alan *yana*, genellikle sonralık ve tekrarlar bakımından bulunduğu cümleyi önceki cümleye bağlar.

[379] *oğlu öginte k(a)ñinta öbk(e)lep(e)n t(e)z(i)p(e)n b(a)rmiş. Y(a)na s(a)kınmış, k(e)lm(i)ş. Ögüm ötin (a)l(a)yın, k(a)ñ(ı)m s(a) bın tıñl(a)yın, tip k(e)lmış tir. (a)nça bilinl(e)r: (E)dgü ol* (IrkB: 58) “(Evin) oğlu babasına anasına öfkelenerek kaçıp gitmiş. (Sonra) yine düşünmüş; (geri) gelmiş. Anamın öğüdünü alayım, babamın sözlerini dinleyeyim diye (geri) gelmiş, der. Öylece biliniz: (Bu fal) iyidir”.

[380] *Uzun tonlug idişin (a)y(a)kın kodup(a)n b(a)rmiş. y(a)na (e)dgüti s(a)kınmış. idiş(i)mte (a)y(a)k(ı)mta ön̄i k(a)nça b(a)rır m(e)n tir. y(a)na k(e)lmış. idişin (a)y(a)kın (e)s(e)n tüük(e)l bulmuş. (IrkB 42). “Bir kadın kabını kacağıını bırakıp gitmiş. Sonra iyice düşünmüş. Kabımdan kacağımdan ayrı nereye gidiyorum demiş. Sonra yine gelmiş, kabını kacağıını sapasağlam bulmuş. Mutlu olup seviniyor, der.”*

[381] *ekki kadaş esen tükel .. kawışıp öpişti kuçuştı ıglaştı ötrü sıktatılar yene ögürdiler sewintiler ...* (KP LII/7). “iki kardeş sağ salim birbirlerine kavuşup öpüştiler, kucaklaştılar, ağlaştılar, hıçkırdılar, sonra yine neşelendiler sevindiler.”

[382] *ertinü alp emgekin kazganç tileyür . yana korka tüşer . neñ bulmaz . yaş turkaru ekini bütmez .* (TT V/13). “Son derece zor sıkıntılı kazanç ister. Sonra korkuya kapılır, birşey bulamaz. Sürekli yaş ekini olgunlaşmaz.”

Pekiştirilmiş *yana ok/ yene* ök biçimi de vardır. Bu biçiminde de sonralık işleviyle sıralamalarda görülür. Kimi zaman *anta basa yana ok* örneğinde olduğu gibi, “sonra” anlamındaki bağlaç öbeğinin pekiştiricisi de olabilmektedir:

[383] *anda basa üç evin bugday orununça altın yir orunta erdinilig ordu karşı tört bulunlug tamır. anda basa yana ok üç evin bugday orununça aldın orunta üç uuçlug linhua tamır erür.* (Totenbuch 385-390). “Ondan sonra üç buğday tanesi yeri kadar altın yerinde mücevherli... dört taraflı damar. Daha sonra da üç buğday tanesi yeri kadar altın yerinde üç uçlu nilüfer damarıdır.”

[384] *... men bökünki künte bo etözimin yuñlap muñadınçığ ulug is ködüg kılayın sansarlıg taluy ögüz içinte tar kemi bolayın .. togmak ölmeklig tegzinçdin taşkaru tartıp üntüreyin tip sakıntı .. yene ök inçe tip sakıntı .. apam birök bo etözümün titser men ötrü ülgüsüz sansız mün kadaglarıg kartıg bezig yiriñig kanıg igig agrıgıg korkınçığ ayınçığ barçanı titmiş ıdalamış bolur men ..* (AY 613/20). “Ben bugünkü günde bu vücudumu kullanarak fevkalade büyük bir iş yapayım. Dünyevi okyanus denizi içinde sal ve gemi olayım. Doğma ve ölme sırasından kendimi çekip çıkarayım diye düşündü. Bundan sonra da şöyle düşündü. Eğer şayet (ben) bu vücudumu atsam, sonra sayısız günahları sivilceli şişlikleri, irini, kanı, ağrıları, sızıları, korkuyu hepsini atmış bırakmış olurum.”

Zarf-fiil ekinden sonra da *yana*, cümleleri sıralamada kullanılır. Aslında aşağıdaki örnekte -p zarf-fiil eki cümleleri sıralamaktadır ve cümleler arasında bir bağlaca gereksinim duyulmamaktadır. Çeviri yapılan dillerin etkisiyle hem zarf-fiil eki hem bağlaç birlikte kullanılmıştır.

[385] *kün tenri ay tenri iki yaruk ordular içinteki tenriler yarukına arka birip, yana yekniñ içkekniñ kararıg işiñe kirmişke sa-*

nur. (TT V/272). “Güneş tanrısı ve ay tanrısı, iki ışıklı ordular içindeki tanrıların ışığına arka vermiş. Ve cinin şeytanın karanlık işine girmiş sanılır.”

Aşağıda olduğu gibi, *yana* ile sıralanan cümle, açıklama cümlesi de olabilir. Burada *yana* “ve şöyle ki” anlamıyla açıklamayı başlatmaktadır.

[386] *men sudbak yme bu turmuşça ok sakınıp kız alıp birip yene minde ogul kız tugsa ol oglum birle ten tüz tudup meniñniñ evümteki barkımtaki negü kimimni orpak ayığ sinuk barım bulguça bulsa neçe oğlanlarım bolza ol oğlanlar birle ten öñ ülüş kopı birür men* (Ad03/9-18). “Ben Sudbak ve bu Turmuş birlikte kız alıp vermeyi kararlaştırdık. Ve (şöyle ki) benim oğul(um) veya kız(ım) doğsa, o çocuğum ile denk eşit tutarak benim evimdeki barkımdaki... mal mülk, bulunanlar, ne kadar çocuğum olsa o çocuklar ile eşit olarak, ön hissenin hepsini veririm.”

yana bağlacı, cümlelerin yanı sıra cümleden büyük birlikleri de sıralayabilir. Aşağıdaki tanıkta “bir bahşı”nın açıklamalarının ardından, diğer hocaların sözleri ifade edileceği zaman *yana* ile bağlantı yapılmaktadır.

[387] *bar bir bahşı sözl(e)r bilü tüketmiş uguşug atkandaçı köñül köñülteki noml(a)r erür akıgsız tip kaltı amranmakka bodulmaktın öñi üdrülmişl(e)r erser . kin yana atkansar amranmak uguşug bo atkantaçı köñülteki nomta ulatıl(a)rı otgurak erür akıgsız tip yana adın bahşıl(a)r sözl(e)r ...: (Üçtiğ 98b/7). “Var, bir üstad söyler: Bilinip bitmiş mürekkip elementi algılayan gönül ve gönüldeki öğretiler asravasızdır şöyle ki ihtirasa yapıpıp kalmaktan uzaklaşmışlar, daha sonra yine ihtirasa duyu alanını algılasa, bu algılayan gönüldeki dharma ve diğerleri kesinlikle asravasızdır. yine başka üstadlar söyler.”*

Uygurca dinî eserlerde, bir soru sorulur ve ardından açıklaması yapılır. Soru cümlelerine bir bağlaçla başlanarak önceki sorularla bir sıralama olabilir. Aşağıda soru cümlesi *yana* ile önceki cümlelere bağlanmıştır.

[388] *bo on törlüg tıtaglarıg yene bodıs(a)t(a)ılar m(a)has(a)t(a)ılar bişer bişer törlüg nomlarka tayaklığın timin ök tükel bütürürler:: yene netegin bütürürler erki tip tiser .. anı yme inçe ukmış k(e)rgek::* (AY 215/1). “Bu on çeşit sebepten de bodisatvalar beşer beşer,

türlü kanunlara dayanarak hemen hepsini tamamlarlar. Ve nasıl tamamlarlar diye sorulursa: Onu da böylece anlamalı.”

Aşağıdaki tanıkta *yana* bağlacı “ayrıca, üstelik” gibi anlamlarla önceki söylenenlerin ötesinde, üsteleme işleviyle görülmektedir.

[389] *inçip sekiz on yaşayur :: karı erti yene ekki közi körmez erti* (KP XXIV/4). “Ancak o seksen yaşında yaşlı bir adamdı üstelik iki gözü de görmüyordu.”

Bağlaç görevindeki *yana*, cümle içinde ve sonunda iken, Türkiye Türkçesindeki “da/de” gibi cümleleri sıralama, ekleme, yineleme ve pekiştirme vb. işlevlerde bulunmaktadır.

[390] *edgü ögli köñüllüg y(a)rukunuz .. ertinü menî birteçi erür .. sogançig körkle öñi yene .. altun tag birle t[en] titir ..* (AY 349/17). “İyi düşünceli merhametli parlaklığınız çokça mutluluk vericidir. Tatlı güzel rengi de. Altın dağ ile denktir.”

[391] *ol ok nomlug et'özümde yene alku nomlar barça kalısız tutulurlar .. alku nomlarta yene nomlug et'özüm tutulmaz ..* (AY 165/5). “İşte o öğretili vücudumda yine bütün öğretiler bütünüyle, kalmamacasına tutulurlar. Bütün öğretilerden yine öğretili vücudum tutulmaz.”

[392] *oluk tenri yirinten yana yıpar yükmek burkan belgürer . tili nom tatığı tigme tenri yiri tirir . oluk tenri yirinten yana tükel itiglig közüñü körklüg burkan belgürer .* (TT V/109). “Tam o zaman Tanrı yerinden de misk kokulu Buda belirir. Sözü kanun, tadı tamamen tanrı yeridir. O zaman tanrı yerinden de tümüyle süslü, görülmeye değer güzellikte Buda belirir.”

Kimi zaman cümle başında *yana*, önceki söylenenlerden yola çıkarak sonuç ifade etmede de kullanılmıştır. Aşağıdaki tanıkta *yana*, bağlam içerisinde “ve böylece” anlamını kazanmıştır.

[393] *nomug törüg kişi iter kişi ağırlayur . kişig igidür . nom orgınta kötrülür ağırlıg bolur . yana oluk nom törü yana kişig iter kim kayu tınlıg bu nomug umug ınag tutsar ol tınlıg yime kut bulmuşlarka sanur .* (TT V/35). “Hukuku, kanunu insan düzenler, insan yüceltir, (böylece) insanı besler. Kanun yücelir, kıymetli olur. Ve böylece, o zaman kanun yasa da insanı düzenler. Ki hangi canlı bu kanunu umut ve sığınak kabul ederse o canlı da mutluluğu bulmuşlardan sayılır.”

3.102. *yana kaltı* “ve yine bu şekilde, yine şöyle ki”

yana kaltı, eş görevli cümleler arasında sıralama ve açıklama işlevine sahip bir bağlaçtır. Aşağıdaki tanıkta da görüldüğü gibi ...*kök kalık ürlüksüz ermez*.. “... gök geçici değildir” ve ... *yir suv tilgeniñe tayaklıgın turur* “yer su tekerleğine istinaden durur.” şeklindeki sıralı cümleler arasında *yana kaltı* ile sıralama yapılmakta ve bağlaçtan önceki söylenenler, *yana kaltı* ile başlayan cümlede açıklanmaktadır.

[394] *kök kalık anın uyur ermez tıdgalı netegin tip tiser anda turmuş öñler uyur üçün tıdgalı adın öñlerig anı üçün kök kalık ürlüksüz ermez.. yana kaltı braman ayıtdukta atı kötrülmüşke inçe tip gavtama yir kayuka tayaklıgın inçip turur tip atı kötrülmüş kiginç birü sözlemiş ol : . : bramana yir suv tilgeniñe tayaklıgın turur tip* (Üçitig 103b/11-15). “Gök bütün her yerde olur. Engelleyecek ve engelleyen hiçbir maddesinin olmaması sebebiyle, gök bu yüzden engellemeye muktedir değildir. Neden diye dersin, onda durmuş olan maddeler, diğer maddeleri engelleyebilir olduğundan bunun için gök geçici değildir. Yine nasıl ki, Brahmana, Adı Yükselmiş’e Ey Gautama, yer neye istinaden bu şekilde durur diyerek sorduğunda Adı yükselmiş şöyle cevap vererek söylemiştir: Ey Brahmana yer su tekerleğine istinaden durur.”

3.103. *yana yme* “ve yine, tekrar, onun için, bunun için, sonra da”

Sıralama bağlaçları olan *yana* ve *yme*, öbek hâlinde de sıralama görevindedir. *yana yme* bağlacı [395]’te başında bulunduğu cümleyi öncekine eklemekte; [396]’da –sAr ekli zarf-fiil öbeklerini birbirine eklemektedir.

[395] *törtünç özleri yaşları uzun inç meñjilig bolgaylar .. yene yme bo nomuğ nomladaçı toyınlarka dıntarlarka yme dört törlüg ulug asıg tusu titir ..* (AY 195/22). “Dördüncüsü, hayatları, ömürleri uzun, sakin, rahat olacak.. Ve ayrıca bu öğretiyi açıklayacak rahiplere, seçilmişlere de dört türlü büyük fayda (var)dır.”

[396] *birök yagız yir arkasındaki topraknıñ prmanu koy kıcmık sanı neçe erser . yana yme alku tınl(ı)glarınñ sanı sakışı neçe teñlig bolsar . neçe teñlig kalın küçlüg yawl(a)k yek içkek bolsarlar bodis(a) t(a)v oguşlug ilig begniñ aqmıntın et’özinteki bir evin tüsiñe yme ada tuda tegürgeli ugulug ermezler .* (U IV: A/252). “Eğer kara

toprak içindeki toprağın Prmanu tozları ne kadarsa, ve de bütün canlıların sayısı ne denliyse, ne denli güçlü, sert, kötü cin ve şeytan olsa, Bodisatvaya benzer hükümdar beyin vücuduna hiç tehlike uğratamazlar.”

Aşağıdaki tanıkta ise *yana yme* bağlacı ile önceki ifadelerden farklı şeyler söylenmekte, *yana yme* ile yeni bir konuya başlanmaktadır. Burada *yana yme*, konu açıcı işleviyle görülmektedir.

[397] ... *burkan kutın bulmakları [bolz]un . yana yme m(e) n sılıg tigin [.....] iğ ağıg öze basdıkmak tıltığı [.....] bu yitiken sudurnuñ yigin adruk eşidip . iğtin ağıgıtın osayın ajunlar sayu kız et'özinte togmayın tip kut küsüş öridü tegintim .* (TT VII 40/131). “Buda’nın mutluluğuna ulaşsınlar. Ve de, ben Sılıg Tegin ağrı, acı üzerine bastırıcı sebepleri bu Yitiken Sutra’nın en iyi işitip, acıdan ıstıraptan kurtulayım, dünyalar kadar hasis vücutta doğmayım diye mutluluğu gönülden isteyerek ulaştım.”

3.104. *yana yme kaltı* “ve de şöyle ki”

Uygurcada *yana* ve *yme* bağlaçlarının temel işlevi sıralama; *kaltı* bağlacının açıklamadır. *yana yme kaltı* öbeği, iki işlevini de muhafaza ederek, başında bulunduğu cümleyi öncekine açıklayarak bağlamaktadır.

231

[398] *kim kayu bo tözünler oğlu tözünler kızı süzüük kirtgünç köñüllüğ tınl(ı)glar üzeliksiz iduk tayşın nomlug yorigda yorıp ontın sınarkı alku burkanlarig üzeliksiz nom tilgenin evire y(a)rılıkagularına ötüğçi bolmakları üze burkanlarka öggülük alkaguluk burkanlar ögirgülük sevingülük bolurlar:: yene yme k(a)ltı alku buşılar arasınta nom buşıg kamağda başdınkı yig ol tip y(a)rıkayur m(e)n ::* (AY 178/6). “Ki herhangi bir soylular oğlu ve soylular kızı, temiz imanlı gönüllü canlılar, en üstün kutsal büyük araba, kanunlu gidişten gidip, sağ taraftaki bütün Budaları, daha üstünü bulunmayan kanun tekerleğini çevirerek buyuracaklarına ricacı olmaları için Budalara, öven metheden Budalar, öven metheden olurlar. Ve de şöyleki bütün sadakalar arasında öğreti sadakasını ‘hepsinden üstün ve mükemmeldir’ diye buyururum.”

3.105. *yme* “yine, ve, tekrar, hem, ayrıca”

Eski Türkçe sıralama bağlaçlarından olan *yme*’nin temel işlevi ekleme ve sıralamadır. Cümle başında bulunan *yme*, bulunduğu cümleyi önceki cümleye “ve, yine, ayrıca” gibi anlamlarla bağlar.

[399] *[bahşı] burhanlarnıñ tilleriniñ tözi erür, [yme] ök erür amita aba burhannıñ öz tözi k[ı]s[ıl] yañkusı teg tınl(ı)g asıgıñ kıl-daçı bahşınıñ tiliñe öge yükiünürmen . (BahşıÖgdisi 12). “Guru, Budaların dillerinin esasıdır, ayrıca Amitabha Buda’nın kendi esası geçit uğultusu gibi canlılara yarar sağlayan Guru’nun diline övgüyle saygıda bulunurum.”*

[400] *kamagn(a)ñ kutı k(e)ntü idtı .. yme ök t(e)ñri wadziwantag t(e)ñri olar beş t(e)ñrilerig horm(u)zta t(e)ñride ar(ı)ttılar .. (M I 14/1). “Herkesin mutluluğunu kendisi gönderdi. Ve de Tanrı, Wadziwantag tanrısı, beş tanrısı, Hormuzta tanrıdan ayrı tuttular.”*

[401] *sattım satıgıñ inça sözleşdimiz koço kitininde yorır iki uçı kinlig otra yırte tamgalıg yüz kanpuka üsüşdümüz bu yüz kanpug bitig kılmuş künte tükel birdim men adıg tarxan . yme tükel (birdim) aldım // (Sa01 3-7). “Sattım, satışta şöyle sözleştik. Koço tarafında geçerli iki ucu enli ortası damgalı 100 kuanpoya pamuğu ile birlikte anlaştık. Bu 100 kuanpoyu bu senedin hazırlandığı gün tamamıyla verdim. Ben Adıg Tarhan. Ve tamamını (verdim) aldım”.*

[402] *otuz yaştın altın ygrmi yaştın üstün ordun er ebçi iki kabaş iki at iki ud birle munça t(a)varnı uur kaya başlap inilerimke birim öz köñülüm bolup yaraşıp ///// (.) yme vapça yañlaça negü me çam ç(a)rım bar erser kodup . bu bitigni birtim . (WP06/17-23). “Otuz yaşında, onaltı yaşından büyük (ikisinin arasında) erkek, kadın (olmak üzere) iki cariye, iki at, iki sığır ile bunca malı Urkaya başta olmak üzere kardeşlerime, kendi rızamla veriyorum. Ve aynı metotla, ola ki bir anlaşmazlık çıkarsa diye bu yazıyı verdim.”*

[403] *....içgerü kirip ölüg birle yattı.. yme esrökin biligs(i)zin üçün ölügüg kuçup uvutsuz bilig sürüp ol ölügke katıltı kücedükin-te ötrü ölüg yarılı .. ol yarsınçig etözinteki kan iriñ arıgsız yablak teşilti tökülti .. yme ol tözün er k(a)mag özi tonı baştan adak<k>a t(e)gi kanka iriñ<k>e örgenip uvutsuz biligin üçün esrökün ögsüz bolup köñülüñe anıg ögrünçülüğ boltum tıp sakıntı .. (M I 5/4-18). “İçeri girip ölüyle birlikte yattı. Ve sarhoş ve bilgisiz olduğu için ölüyü kucaklayıp hayasız bilgisini sürdürerek o ölüyle cinsel ilişkiye girdi. Zorlamasıyla ölü yarıldı. O tiksindirici*

bedendeki kan ve irin, kötü ve pis bir şekilde deşildi, döküldü. Ve o asil kişinin bütün giysisi baştan ayağa kadar kana ve irine bulanmış. Hayasız bilgisi nedeniyle çok fena bir duruma düştüğünü düşündü.”

yme.... yme... çiftli yapısında “hem... hem..., o da... o da...” gibi anlamlarla birliktelik ifadesi taşımaktadır.

[404] *amrak ögüküm yer tenri törümüşte berü bay yeme bar yok çıgay yeme bar kayusınja emgekte ozgurgay sen* (KP V/7). “Sevgili yavrum, yer ve gök yaratıldığından beri, zengin de var, yoksul da var. Hangisini sıkıntıdan kurtaracaksın?”

[405] *bu yertinçü törüsi antag ol amrak yeme adrılur sewig yeme seşilür tēp tēdi ..* (KP LXXVIII/3). “Bu yeryüzünün yasası böyledir, sevilen de ayrılır seven de ayrılır” dedi.

Cümle içinde ve sonunda bulunduğu *yme*, genellikle Türkiye Türkçesindeki *da/de* bağlacı gibi pekiştirme işlevine sahiptir. Böyle cümlelerde *yme*, peşinde yer aldığı sözcüğü, söz öbeğini ya da cümleyi pekiştirmekte ve önceki ifadelere bağlamaktadır. [411]’deki tanıkta bu bağlacın iki işlevi de görülmektedir. *yime turkaru adruk adruk alkınçsız yid yıpar yıdlayur* ifadesinde cümle başında bulunan *yme* sıralama; *yok kurug yime oluk erür* ve *yok kurugda öñi yime yid yıpar bultukmaz* ifadelerinde ise pekiştirici bağlaçtır.

[406] *bara[yı]n tiser baç amrakım ba[ru] yime umaz m(e)n bağırsagum ..* (M II 8/11). “Gideyim desem güzel sevgilim, gide miyorum da merhametlim”.

[407] *yolça yorımak-ın bolar y(i)me tüş birle kavışmak erür* (Totenbuch: 629-630). “Bu yolda yürümekle bunlar da meyveya kavuştular.”

[408] *eçim tēgin ölüm yerke barır ol neglük kalır men tenrim men yeme barayın edgü yawlak bulsar birle bulalım* (KP XXIX) “Ağabeyim prens, ölümlü yere gidiyor. Ben niye burada kalıyorum, Haşmetlim? Ben de (onunla) gideyim! İyiye de, kötüye de bulursak, birlikte bulalım!”

[409] *öz emgekke sakınıp sımtag köñülüğ bolmanlar . adınlarig bir kşan ödün yime örletmenler .* (U IV D/33). “Kendi sıkıntılarınızı düşünüp, ihmalkar gönüllü (vurdum duymaz) olmayınız. Başkalarına bir lahza bile sıkıntı vermeyiniz.”

[410] *tavışgan kün yavız ol . luu künde kişi bile karşı bolur . yılan künde yme karşı bolur .* (TT VII 32/6). “Tavşan günü kö-tüdür. Ejderha gününde insanla karşı olur. Yılan gününde de karşı olur”.

[411] *eşitmiş ünüg alku inçe ötkürü usar, ol tınlıg etözi tözüin ünlüg burkan etözi titir . yime turkaru adruk adruk alkınçsız yıd yı-par yıdlayur . ol kim yıd yıpar titir, yok kurug yime oluk erür . yıd yıparta öñi yok kurug bultukmaz . yok kurugda öñi yime yıd yıpar bultukmaz .* (TT VI/166). “Duyduğu sesi hepsini şöyle vaaz eder. O canlının bedenine asil sesli Buda bedeni denir. Ve sürekli tür-lü türlü, benzersiz misk kokar. Ona ki misk denir, yokluk ve boşluk da öyledir. Miskten başka da yokluk ve boşluk bulun-maz. Yokluk ve boşluktan başka da güzel koku bulunmaz.”

Cümleleri sıralayan *yme*, [412]’deki gibi “ve dahası, dahası” anlam-larda üsteleme işlevinde de görülmektedir.

[412] *hormuzta t(e)ñri oglan[ı] beş t(e)ñri, bizniñ özüt(ü)müz sön[ye]klüğün süñüşüp balıg başl(ı)g boltı, yme kam(a)g yekler [ulug]lar[mıñ] todunçsuz uvutsuz suk yek[niñ] yüz artokı kırk tümen yek[niñ yavlak] biligiñe katılıp ögsüz köñül- süz boltı, k(e) ntü tugmış kılınmış menigü t(e)ñri yérin unıtu iddı, y(a)ruk t(e) ñrilerde adrılı, (Huast. C -T. II D. 178 IV.1-4). Hormuzta tanrı-nın çocukları beş tanrı ile bizim ruhlarımız ezelde şeytanlarla savaşıp yaralandı; dahası en büyük şeytanın utanmaz, ahlak-sız ihtirasları, yüz kırk onbin şeytanın kötülüğü ile karışıp düşüncesiz oldu, kendi doğduğu yaratıldığı ezeli tanrı yerini unuttu ve ışık tanrılardan ayrıldı.*

Uygurcada konuya bir bağlaçla başlandığı sıklıkla görülür. *yme* bağlacı da söz açıcı olarak kullanılmıştır. [413]’te *netegin tözi tiser* so-rusunun cevabı ve [414]’te *ançulayu erür meniñ eşitmişim* ifadesinden sonraki açıklama cümlesi *yme* ile başlamaktadır.

[413] *netegin tözi tiser . yme burhan kutılıg kurka kezikke kir-geli ograsar kirtgünç erklig küç k(e)rgek .* (TT V B.24). “Esası ne-dir? diye sorulursa: Ve Buda mutluluğu sıralanacak olursa, imanın gücü kudretli olmalıdır.”

[414] *bir tegzinç . ançulayu erür meniñ eşitmişim : yime bir ödün ulug ulagı tükel bilge biliglig teñri teñrиси burkan waışali at-lıg nomlug törülüğ balıkta kiñ alkıg orduda ontın sıñarçı burkanlar*

uluşıntın kelmiş erüş öküş bodis(a)t(a)ılar bu yirteki tört törlüg tirin kuwrığı birle yarlıkayur . (TT VI/04). “Birinci bölüm. Benim duyduğum şu şekildedir: Yine bir vakitler yüceler yücesi tam hikmet sahibi bilgili Tanrılar Tanrısı Buda, Waişalı adlı yasa ve kanun sahibi şehirde, geniş şekildeki sarayda sağ taraftaki Budalar ülkesinden gelmiş oldukça çok esen (sakin) Bodisatvalar bu yerdeki dört türlü topluluk ve cemaati ile buyuruyor.”

yme, cümle başında bazen “böylece, bu durumda” gibi anlamlarla sonuç ifadesi taşımaktadır. Aşağıdaki tanıklarda, önceki söylenelerin sonucu *yme* ile başlayan cümlede ifade edilmiştir.

[415] *tatıgda öñi yok kurug bultukmaz . yok kurugda öñi yime tatıg bultukmaz . tatmış tatıgı alku munçulayu ötkürü usar, ol tınlıg nom ögrünçü burkan titir . yime etözi turkaru adruk adruk al-kınçsız sewiglig bürtmek bürter. (TT V/175). “Tattan başka yokluk ve boşluk bulunmaz. Yokluk ve boşluktan başka da tat bulunmaz. Tadılmış tadı hep böylece vaaz ederse, o canlıya akide sevinci Buda denir. Böylece vücudu sürekli başka başka neşeli sevinçli dokunmalarda bulunur. ”*

[416] *.... kan ögüz akıtar etin kanın satar anın öz egidür .. yime bodisawat tegin bu uluş bodun ayıg kılınçlıg(=lar?) kılınmışın körüp ertünjü buşuşlug kadgulg bolup ıglayu balıkka kirdi .. (KP III/4). “... ırmak gibi kan akıtıyor. Onların etini ve kanını satıyor ve kendilerini böyle geçindiriyorlar. Bu durumda Prens Bodisatva, bu ülke insanların kötü işler yaptığını görüp, çok fazla üzüntü ve kaygı duyarak, ağlaya ağlaya şehre girdi.”*

-sAr *yme* yapısı, “-sa bile, rağmen, karşın” anlamıyla zıt bir durumu ifade eden öbekler oluşturur (Erdal 2004: 495). Cümle kuruluşu genellikle -sAr *yme*-mAz/ -mAgAy yapısında olmaktadır.

[417] *sitadapatiri atlg utsukmaksız ulug yanturdaçı ulug arııs-lar eligin toz-ta yapırkak-ta kegde-te böz-te ban-ta erser yme bitip et’özinte erser yme bokuz-ınta erser yme tutsar-lar okısar-lar .. ol tınlg-lar-ha bir ajun-ta neñ aku tegmekey .. (U II, T. III, M. 225.- 31.-2-4). “Sitadapatiri adlı yenilmesiz, yüce döndürücü, yüce büyüler, el tozda, yaprakta, kağıt yaprakta, bezde bile olsa, bedende bile, boğazda bile tutsalar okusalar, o canlılara bu dünyada hiçbir zehir ulaşmaz.”*

3.106. *yme ançulayu* “yine aynı şekilde”

yme ançulayu (ok), bulunduğu cümleyi, “yine aynı şekilde, ve benzer şekilde” anlamlarıyla, önceki söylenenlere benzerlik ilgisiyle bağlamaktadır. Bu bağlaç, cümlelerin başında olabildiği gibi, içinde veya sonunda da bulunabilmektedir.

[418] *kurug sögüdke kelser, bu sögüd yaşarıp amtı kurımış . bu ırk yme ançulayu ok ol . bu ırkıg ırklaguçı kişi kudsuz bolur .* (TT VII 28/7). “Kuru söğüde gelince, bu söğüt yeşerip şimdi (ise) kurumuştur. Bu fal da aynı şekildedir. Bu fala bakan kişi şanssız olur.”

[419] *t(e)ñrim [siz]iñ turguluk ornanguluk orun[ungu]z arıg süzüük titir.. yoriguluk [kör]gülük körügleriñiz yme a<n>çulayu uzatı kkirsiz arıg erürler ..* (AY 659/7). “Tanrım, sizin ikamet ettiğiniz yer tertemizdir. Gezip gördüğünüz manzaralar da aynı şekilde her zaman tertemizdir.”

[420] *alku luular arasınıta yekler kuoragınıta yme ançulayu ok .. kamağda başdın bolmışıg yavalturgalı uyur siz ..* (AY 491/22). “Ejderha Tanrılarından ve şeytanlar topluluğundan da yine aynı şekilde herkesten üstün olduğunuz için onları etkilemeyi başarmışsınız.”

[421] *yarukum .. burkanlarınıka ogşatı .. buyanlığı bilge biliglig .. yiviglerim bütsünler .. yme ançulayu ok .. küküleyin yalañuzın .. tolp yırtınçü içinte .. çoğlug küçlüg erksinmekin .. ogşatıgsız bolayın* (AY 354/1). “Benim parlaklığım budhalarınkine benzer olsun, sevap (ve) hikmet donanımlarım tamamlansın ve böylece de bütün yeryüzünde yalnızca ben övüleyim ihtişamın ve gücün hakimiyeti bakımından benzersiz olayım.”

3.107. *yme birök/ yana birök* “bunun üzerine”

Uygur metinlerinde, *yme birök* ve *yana birök* biçimlerinde cümle başında görülen bağlacın çeşitli işlevleri bulunmaktadır. Genellikle şartlı öbeklerin başında bulunur ve bunu yükleme şart, olasılık anlamlarıyla bağlar. Aşağıda [422]’de (*bililmez erti*) ve [423]’te (*andag ermez*) örneklerinde de görüleceği üzere, yüklem olumsuz fiil çekimindedir ve şartın gerçekleşmesi durumunda bile imkândışılığın bulunduğu dile getirilir.

[422] *könülteki yorıkı küsüşü bir tel üçün adamış ol öz bahşı tēp yorık-ı küsüş-i bir tek ermeser öz bahşı bolur ermez* *yene yme*

yene birök tek söz-lep anı öz tēp sözlemeser öz bahşı tēp bililmez erti öz-nün kayu öz erdüki azu bu öz et'öz mü ol. (Abh.Sho. 367-370.). “Gönüldeki meyli, arzuyu bir dil için adanmış, o kendisi üstad diye meyli, arzusu bir tek değilse, kendisi üstad olamaz. Yine de eğer, sadece söyleyip onu kendi kendisini üstad diye söylemezse, kendisinin hangi varlık olduğu veya bu kendi vücudu mu olduğu bilinmez idi.”

[423] *yene birök sözleser siz-ler bilip öçmek erür bir bölüklüg ançan ançan tanuklayur tēp tēser sizler yörügi yme ök andag ermez.* (Abh.Sho. 3418-3419.). “Ve eğer sizler bilip sönmedir diye söylerse, bir bölümlü çok çok kanıtlıyor diye söylese (de) sizlerin yorumu da öyle değildir.”

yme birök, başında bulunduğu şartlı öbeğe “-dığı zaman, -dığında” anlamlarını katarak zaman işleviyle de kullanılmıştır.

[424] *bu takug üze bilmiş kergek munı üze yinçgeleyü bilmiş kergek yme birök tayansar iynaparasdanka inçip amtı sözlegü erti.* (Abh.Sho. 341-342.). “Bu kederi nedeniyle (birlikte) bilmeli... Bunu nedeniyle (birlikte) incelikle bilmeli. Dayandığında İynaparasdan’a şöylece söylemiş idi.”

Sıralı cümlelerde ise *yme birök*, “bunun üzerine” anlamıyla, başında bulunduğu cümleyi önceki cümleye eklemektedir.

[425] *y(i)me birök üstünden kodı ün k(e)lti.* (Manich.Erzahler, II, 9-10’dan Eraslan 2012: 287). “Bunun üzerine tekrar yu-karıdan aşağıya doğru ses geldi.”

3.108. *yme kaltı* “ve sanki”

yme kaltı öbeği, Altun Yaruk’taki iki tanıkta da benzetme cümlelerini birbirine eklemekte kullanılmıştır. *yme kaltı* ile başlayan cümlelerden önce bir benzetme yapılmış; bu bağlaç ile önceki ifadeye yeni bir benzetme eklenmiştir. Kullanım biçimi olarak şu şekildedir: Genellikle *yme kaltı*’dan önceki cümleler ve *yme kaltı* ile başlayan cümleler, benzerlik ifade eden *teg* edatı veya -çA eşitlik eki ile sonlanmaktadır.

[426] *yalınlig bediziñiz kolusuz .. y(a)ruklar<ı> telim ol .. erdinilig yükmek turur teg .. ertiñü <yaraşı>tokı[lig] yañı togmış[kün t(e)ñri] yaltritur teg [kök kalıkıg] altun önüg yaltrıkı .. yipüni*

yürünji uz adırtılg .. yme k(a)ltı altunlug tag .. kopdın sınar y(a) rutur teg .. kamağdın barça y(a)rutur siz .. (AY 650/16). “İşıltılı süsünüz ölçüsüzdür, parıltılar pek çoktur, mücevher yığınının (parlaması) misali pek mükemmeldir. (Parıltınız) yeni doğmuş güneş gibi gökyüzünü aydınlatır. Altın renkli ışıltısı, kıızıllığı ve beyazlığı kolayca ayırt edebilir. Aynı şekilde sanki altın dağın her tarafı aydınlatması gibi (siz de) her tarafı aydınlatırsınız.”

[427] *neçe telim bar erser .. ertmiş üdki burkanlar .. yağız yirke tayaklıg .. parmanular sanınca .. kin keligme üdki amtıkı .. ontın sınarkı burkanlar .. yme ök k(a)ltı yirteki .. koç kıçmuklar kolusınca .. (AY 350/6). “Geçmiş zamanki Budalar, ne kadar çoksa, yeryüzüne bağlı parmanular sayısı kadar, (aynı şekilde) gelecek zamanki, şimdiki sağ taraftaki Budalar da sanki yeryüzündeki toz zerreler sayısınca(dır).”*

3.109. *yme kim inçip “yine böylece”*

Uygurca tercüme eserlerde yaygın olarak görüldüğü gibi, kitap bölümlerinin başında çeşitli bağlaçlarla konuya girilmektedir. *yme kim inçip* öbeği de kitabın ya da bölümün adının ardından konu açıcı olarak, cümle başında görülmektedir. Altun Yaruk’un sonunda bulunan “Buyan Evirmek” kısmının başlangıcı bu şekildedir.

[428] *buyan evirmek bir namoratnatray(a)ya imaho yme kim inçip ol arıg örtügsüz nomlug et’özke yükünür m(e)n .. y(a) ruk çogsıramaksız tüş et’özke yükünür m(e)n .. (AY 678/1). “Seva- bın tevcihi bir Namoratnatraya.. yine böylecedir.. temiz, gizli olmayan, akide sahibi vücuda saygı gösteririm. ”*

SONUÇ

Uygurlar, benimsedikleri Maniheizm ve Budizm gibi dinlerin etkisiyle, diğer Türk boylarından farklı bir kültürel çevreye dahil olmuşlardır. Bu dinlerin mensubu olan Çin, Tibet, Tohar, Sanskrit ve Soğd gibi milletlerle Uygurlar arasında dinî, sosyal, ticari bir çok yönden etkileşim yaşanmıştır. Kültür çevresini değiştiren bir topluluğun dilinde de değişiklikler meydana gelmesi doğaldır. Bağlı oldukları dinleri asıl kaynaklarından öğrenme ve yayma düşüncesi, Çince, Tibetçe, Toharca, Sanskritçe ve Soğdca eserlerin Uygurcaya çevrilmesine ve bu dillerden Uygurcaya bir takım dil öğelerinin girmesine sebep olmuştur.

Çeviri eserler yoluyla Türkçenin en fazla söz varlığında değişmeler olmuştur. Karşılaşılan yeni kavramlar ve terimler için yeni Türkçe sözcükler oluşturulmuş ve kullanılmıştır. Burada dikkati çeken nokta, söz varlığının Türkçe özelliğini kaybetmemiş olması, yeni sözcüklerin Türkçenin imkânlarıyla yaratılmasıdır. Söz varlığının önemli birer ögesi olan ve söz diziminde etkin rol oynayan bağlaçlar da Uygur döneminde, büyük değişmeye uğramıştır. Daha önce çoğunlukla az sayıdaki bağlaçla ve zarf-fiilli yapılarla sağlanan cümleler arası bağlantılar, Uygurcada önceki bağlantı öğelerine yeni biçimlerin eklenmesiyle çeşitlenmiştir.

Eski Türkçe içerisinde İslami dönem ile birlikte Türkçeye Arapça ve Farsça gibi dillerden bağlaçlar girmeye başlamış; bunların sayısı Osmanlı Türkçesinde çok artmıştır. Uygurcada ise İslami sahadan farklı olarak, Türkçe asıllı sözcükler kullanılmış, ihtiyaç hâlinde de yabancı kökenli bağlaçların Türkçeye bire bir çevirisi yapılarak, yine Türkçe kökenli yeni bağlaçlar oluşturulmuştur. Bağlaçların çoğunun Türkçe kökenli oluşu bakımından Uygurca, Türkçenin diğer tarihsel dönemlerinden ayrılır.

Bir kısım bağlaçlara yalnızca Uygurca eserlerde rastlanmaktadır. Hatta tek bir eserde geçen fakat diğer Uygurca metinlerde görülmeyen bağlaç öbekleri vardır. Bu bağlaç ve bağlaç öbeklerinin çeviri yapılan dillerden ya da metinlerden bire bir çeviri yoluyla oluşturulduğu açıktır.

Uygurcadaki bağlaçlar yapı bakımından da çeşitlilik gösterir. Tek sözcükten ibaret bağlaçlar bulunduğu gibi, ikili, üçlü, dördümlü öbekler de yaygın olarak görülmektedir. Tek sözcüklü ve ikili bağlaçlar, Eski Türkçenin diğer sahalarıyla benzerlik göstermekte; aynı yapılarla Köktürk ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde karşılaşılmaktadır. Üçlü ve dördümlü öbekler halinde olan bağlaçlara, Uygurca dışında Türkçenin başka bir döneminde rastlanmamaktadır. Bu nedenle, bu çoklu öbeklerin Uygurcanın çevresindeki dillerden kopyalanmış yapılar olduğu düşünülebilir.

Bağlaçlar, bağlam içerisinde birden çok işlevde bulunabilmektedir. Uygurcada cümleler arası ilişki sağlayan bağlaçları işlevlerine göre aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz:

I. Sıralayıcı Bağlaçlar

- a) Birliktelik: *yme... yme...*
- b) Ekleme: *anta yana, azu yme, inçip yana, inçip yme ök, kin, mundata ulatı, ne, ne yme, ol ödün, ötrü, takı, takı ok, takı inçe kaltı, takı kaltı, takı yme ançulayu kaltı, takı yme, takı yme antada basa, takı yme kim, tek, yana yme, yme, yme birök*
- c) Üsteleme: *anta ötrü, azu, kaltı, takı, yana, yme*
- d) Düşünsel sıralama: *anda kin, kaltı yme, kim yme, takı, takı yme, takı yme kaltı, ulatı, yana, yana kaltı, yana yme kaltı, yme*
- e) Zaman bakımından sıralama: *anda kin, anta ok, anta ötrü, inçip yana, kin yana, ne*

II. Çeliştirici Bağlaçlar

- a) Ayırtlama: *tek*
- b) Karşıtlık/Zıtlık: *inçip, inçip yme, tek, -sAr yme*

III. Nedenleyici Bağlaçlar

- a) Sebep: *amtı, anı üçün, anın, anın amtı, anın kim, inçip, kim, ötkürü*
- b) Sebep-sonuç: *amtı, amtı yme, ançulayu, anı üçün, anı üçün yme, kayu*

IV. Sonuçlayıcı Bağlaçlar

- a) Özetleme: *amtı, mundagin*
- b) Sonuç: *ançulayu ok, inçip yana, inçip yme, kin, mundagin ötrü, ötrü, yana, yme*
- c) Sonuç çıkarma: *anda kin, eñ kininte, inçip, munta yme*

V. Zaman Bağlaçları

- a) Sonralık: *andın kin, eñ kininte, anta basa, anta kin yana, antada basa, basa, basa yana, birök, kin, kin yana, ötrü, ötrü takı, ötrü ol ödün, yana ok*
- b) Süreklilik: *neçede birök*
- c) Zaman: *kaçan, kaçan birök, kaçan kim, kaltı, ne, ol ödün, ötrü ol ödün, yme birök*

VI. Giriş Bağlaçları:

- a) Konu açıcı: *anta ötrü, kaltı, yana yme, yme kim inçip*
- b) Söz açıcı: *amtı, amtı inçip, amtı yine, amtı yme, ançulayu, inçe kaltı, inçip yana, kim, munta yme, mundata ulatı, ne yme amtı, ol ödün, ötrü ol ödün, takı yme, yana, yme*

VII. Karşılaştırma Bağlaçları

- a) Benzerlik: *amtı takı, ançula kaltı, ançula yme, ançulayu, ançulayu kaltı, ançulayu ma, ançulayu ok, ançulayu ok kaltı, ançulayu yine, ançulayu yme, anılayu ok, inçe kaltı, kaltı, munçulayu, takı inçe kaltı, takı yme inçe kaltı, ulatı, yme ançulayu, yme kaltı, yme ök kaltı*
- b) Benzerlik-pekiştirme: *ançulayu ok yine,*
- c) Benzerliğe dayalı açıklama: *ançulayu ok yme, kaltı, takı kaltı, takı yme inçe kaltı,*
- d) Karşılaştırma (denkleştirme): *ançulayu kaltı, azu yana, azuça yme, neçe*
- e) Seçenek: *azu*
- f) Seçme (tercih): *ap, ap yme, azu, inçip*
- g) Zaman bakımından benzerlik: *amtı yine*

VIII. Açıklayıcı Bağlaçlar

- a) Açıklama: *amtı kim, ançulayu ok yme, anta birök kim, anta birök yine kim, azu yme kaltı, azuça yme kaltı, azu yme kaltı birök, inçe kaltı, inçip, inçip kim, kaltı, kaltı yme, kayu, kim, kim amtı, kim yme, munta birök kim, takı yme ançulayu kaltı, takı yme inçe kaltı, takı yme kaltı, takı yme kim, yana, yana kaltı, yana yme kaltı*
- b) Şart: *anın birök, apam birök, birök, birök amtı, birök kim, birök takı, birök yana, kaltı yme, kim birök, takı yme birök, yme birök, yine birök*
- c) Şüphesiz: *anı üçün, azu yme*
- d) Tahmin: *azu*

e) Olasılık: *apam, apam birök, birök, inçip, kaltı birök, kaltı yme, kayuda birök, kim, munta birök kim, takı birök, takı yme birök, takı yme kim, yme birök/ yene birök*

f) Pekiştirme: *inçip yme, takı, yana, yme*

g) Tenbih: *yme kim*

İŞLEV DİZİNİ

I. Sıralayıcı Bağlaçlar Birliktelik:

yme... yme... 404, 405

Düşünsel sıralama:

anda kin 56

kaltı yme 238

kim yme 264, 265

takı 337

takı yme 355, 356, 357

takı yme kaltı 360

ulatı 374, 375, 376

yana 379, 380, 381, 382

yana kaltı 394

yana yme kaltı 398

yme 399, 400, 401, 402, 403

Ekleme:

anta yana 108, 109, 110

azu yme 138, 139

inçip yana 194

inçip yme ök 203

kin 269

mundata ulatı 289

ne 294, 295

ne yme 301, 302, 303, 304

ol ödün 314, 315, 316, 317, 318,
319

ötrü 328, 329, 330, 331

takı 338, 339, 340

takı ok 341

takı inçe kaltı 351, 352

takı kaltı 353

takı yme ançulayu kaltı 354

takı yme 358

takı yme antada basa 360

takı yme kim 369, 370, 371, 372

tek 373

yana yme 395, 396

yme 399, 400, 401, 402, 403

yme birök 420

Üsteleme:

anta ötrü 104

azu 133

kaltı 227, 228

takı 342, 343

yana 384

yme 417

Zaman bakımından sıralama:

anda kin 52, 53, 54, 55

anta ok 98, 99, 100

anta ötrü 101, 102, 103

inçip yana 192, 193

kin yana 271, 272, 273, 274

ne 300

II. Çeliştirici Bağlaçlar

Ayırtlama:

tek 365, 366, 367

Karşıtlık / Zıtlık:*inçip* 178, 179, 180, 181, 182*inçip yme* 201, 202*tek* 372*-sAr yme* 417**III. Nedenleyici Bağlaçlar****Sebep:***amtı* 1*anı için* 75, 76*anın* 79, 80, 81, 82, 83, 84*anın amtı* 85, 86*anın kim* 89, 90*inçip* 188*kim* 247, 248, 249, 250*ötkürü* 321**Sebep-sonuç:***amtı* 2, 3, 4, 5, 6, 7*amtı yme* 20*ançulayu* 23*anı için* 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74*anı için yme* 77*kayu* 241, 242, 243**III. Sonuçlayıcı Bağlaçlar****Özetleme:***amtı* 8, 9*mundagın* 291**Sonuç:***ançulayu ok* 36*inçip yana* 195, 196, 197*inçip yme* 199*kin* 270*mundagın ötrü* 292, 293*ötrü* 332, 333*yana* 393*yme* 415, 416**Sonuç çıkarma:***anda kin* 57*eñ kininte* 61, 62, 63, 64, 65*inçip* 183, 184, 185*munta yme* 285, 286**IV. Zaman Bağlaçları****Sonralık:***andın kin* 60*eñ kininte* 61, 62, 63, 64, 65*anta basa* 91, 92, 93*anta kin yana* 96, 97*antada basa* 111, 112, 113*basa* 145, 146, 147*basa yana* 148, 149, 150*birök* 156*kin* 267, 268*kin yana* 275, 276, 277, 278, 279*ötrü* 322, 323, 324, 325, 326, 327*ötrü takı* 334*ötrü ol ödün* 335*yana ok* 383, 384**Süreklilik:***neçede birök* 311, 312, 313**Zaman:***kaçan* 204, 205, 206, 207*kaçan birök* 208, 209, 210*kaçan kim* 211*kaltı* 225, 226*ne* 296, 297, 298, 299*ol ödün* 314, 315, 316*ötrü ol ödün* 333*yme birök* 424

V. Giriş Bağlaçları:**Konu açıcı:***anta ötrü 105, 106, 107**kaltı 229, 230**yana yme 397**yme kim inçip 428***Söz açıcı:***amtı 10,11,12**amtı inçip 13**amtı yana 18**amtı yme 19**ançulayu 27**inçe kaltı 177**inçip yana 198**kim 257**munta yme 287, 288**mundata ulatı 290**ne yme amtı 305**ol ödün 320**ötrü ol ödün 336**takı yme 359**yana 383**yme 413, 414***VI. Karşılaştırma Bağlaçları****Benzerlik:***amtı takı 15**ançula kaltı 21, 22**ançula yme 45**ançulayu 24, 25, 26**ançulayu kaltı 28, 29**ançulayu ma 31, 32**ançulayu ok 33, 34, 35**ançulayu ok kaltı 37**ançulayu yana 44**ançulayu yme 46, 47, 48, 49, 50,**51**anulayu ok 78**inçe kaltı 170, 171, 172, 173**kaltı 215, 216**munçulayu 280, 281, 282, 283**takı inçe kaltı 349**takı yme inçe kaltı 363**ulatı 377, 378**yme ançulayu 418, 419, 420, 421**yme kaltı 426, 427**yme ök kaltı 422***Benzerlik-pekiştirme:***ançulayu ok yana 38***Benzerliğe dayalı açıklama:***ançulayu ok yme 39, 40, 41**kaltı 212, 213, 214**takı kaltı 350**takı yme inçe kaltı 359***Karşılaştırma (denkleştirme):***ançulayu kaltı 30**azu yana 134**azuça yme 135, 136, 137**neçe 310**neçe "her ne kadar" 306, 307, 308, 309***Seçenek:***azu 129***Seçme (tercih):***ap, ap yme 115, 116, 117**azu 126, 127, 128, 130, 131**inçip 189, 190***Zaman bakımından benzerlik:***amtı yana 16, 17*

VII. Açıklayıcı Bağlaçlar**Açıklama:**

amıtı kim 14
ançulayu ok yme 42, 43
anta birök kim 94
anta birök yana kim 95
azu yme kaltı 141, 142
azuça yme kaltı 143
azu yme kaltı birök 144
ınçe kaltı 167, 168, 169, 174, 175, 176
ınçip 186
ınçip kim 191
kaltı 217, 218, 219, 220, 221, 222, 223, 224
kaltı yme 239
kayu 240
kim 251, 252, 253, 254
kim amıtı 260, 261
kim yme 265
munta birök kim 283
takı yme ançulayu kaltı 351
takı yme ınçe kaltı 362
takı yme kaltı 364
takı yme kim 364
yana 386
yana kaltı 394
yana yme kaltı 398

Şart:

anın birök 87, 88,
apam birök 125,
birök 151, 152, 153,
birök amıtı 157,
birök kim 158, 159, 160, 161, 162,
birök takı 163, 164,

birök yana 165, 166,
kaltı yme 237,
kim birök 262, 263,
takı yme birök 361,
yme birök, yana birök 422, 423

Şüphe:

anı üçün 72,
azu yme 140

Tahmin:

azu 132

Olasılık:

apam 118, 119, 120
apam birök 121, 122, 123, 124
birök 154, 155
ınçip 187
kaltı birök 231, 232, 233, 234, 235
kaltı yme 236
kayuda birök 246
kim 255, 256
munta birök kim 284
takı birök 348, 349, 350
takı yme birök 358
takı yme kim 365, 366, 367, 368
yme birök/ yana birök 422, 423

Pekiştirme:

ınçip yme 200
takı 344, 345, 346, 347
yana 390, 391, 392
yme 406, 407, 408, 409, 410, 411

Tenbih:

yme kim 266

KAYNAKLAR

- [Adalı] Kaynak, Oya (1969), "Türkçede Bağlaçlar", *Türk Dili*, C: XIX, S: 209, s. 697-705.
- Adalı, Oya (1979), *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, İstanbul.
- Ağca, Ferruh (2013), "Tarihsel Türk Dili Alanlarında da Edatı ve Edatın Kökeni Üzerine", *Yalın Kaya Bitigi. Osman Fikri Sertkaya Armağanı*, Ed. Hatice Şirin User- Bülent Gül, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, s. 99-107.
- Akalın, Şükrü Halûk (1995), "Eski Anadolu Türkçesinde Cümle Başı Edatlarıyla Kurulmuş Cümleler", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, S: 518 (Şubat), s.156-163.
- Akalın, Şükrü Halûk (2004a), "Dede Korkut Kitabı'nda Geçen Bir Cümle Türü Üzerine", *TDAY Belleten* 1998, C: I, S: 41, s. 1-28.
- Akalın, Şükrü Halûk (2004b), "Eski Anadolu Türkçesinde Ki'si Düşmüş Birleşik Cümleler Üzerine", *Zeynep Korkmaz Armağanı*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 51-60.
- Aksan, Doğan (1999), *Anlambilim-Anlambilim Konuları ve Türkçenin Anlambilimi*, Engin Yayınevi, Ankara. (3. baskı)
- Aktan, Bilâl (2006), "Nehcü'l-Ferâdis'in Cümle Yapısı İle 'takı' ve 'kim' Bağlaçlarının Kullanılışı", *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S: 16, s. 47-
- Aktaş, Tahsin (1994), "Metin Oluşumunda Bağlaçların Yeri", *Türk Dili*, C: 1994/I, S: 505, s. 53-64.
- Alyılmaz, Cengiz (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, Erzurum.
- Arat, Reşid Rahmeti (1964), *Eski Türk Hukuk Vesikaları*, Journal de la Société Finno-Ougrienne 65, Helsinki, s. 11-77. (Ayrı basım)
- Arat, Reşid Rahmeti (1972), "Uygurca yazılar arasında II", *İstanbul Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C. XXII, s. 17-32.
- Arat, Reşid Rahmeti (1991), *Kutadgu Bilig (Metin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Arat, Reşid Rahmeti (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks*, (Haz. Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), TKAE Yayınları, İstanbul.
- Arat, Reşid Rahmeti (1992), *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atebetü'l-Hakayık*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara (2. Baskı).

- Ata, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş- Metin – Notlar- Dizin)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atabay, Neşe; Kutluk, İbrahim; Özel, Sevgi (1983), *Sözcük Türleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (2. baskı)
- Atalay, Besim (1945), *Ettuhfet-üz-Zekiyye Fil-lugat-it-Türkiyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul.
- Atalay, Besim (1988-1999), *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi*, C: I-IV, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Atay, Ayten (2002), "Eski Türkçe ma/ me Edatının Anadolu Ağzlarındaki Kalıntısı", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C. 2002/II, S. 610, s. 826-828.
- Ayazlı, Özlem (2012), *Altun Yaruk Sudur VI. Kitap Karşılaştırmalı Metin Yayını*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Aydın, Erhan (2012), *Orhon Yazıtları*, Kömen Yayınları, Konya.
- Balcı, Tahir (2003), "Edat Bağlamında Sözcük Türlerine Yeni Bir Yaklaşım", *TÖMER Dil Dergisi*, Sayı: 122, s. 7-16.
- Bang, W.-A. von Gabain (1928), "Ein uigurisches Fragment über den manichäischen Windgott", *Ungarische Jahrbücher* 8, s. 246-256.
- Bang, W.- Gabain, A. von (1929a), *Türkische Turfan-Texte I*, Sonderausgabe Aus Den Sitzungesberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. -hist. Klasse 1929. XV, Akademie-Verlag, Berlin.
- Bang, W.- Gabain, A. von (1929b), *Türkische Turfan-Texte II*, Sonderausgabe Aus Den Sitzungesberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. -hist. Klasse 1929. XXII, Akademie-Verlag, Berlin.
- Bang, W.- Gabain, A. von (1930a), *Türkische Turfan-Texte III*, Sonderausgabe Aus Den Sitzungesberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. -hist. Klasse 1930. XIII, Akademie-Verlag, Berlin.
- Bang, W.- Gabain, A. von (1930b), *Türkische Turfan-Texte IV*, Sonderausgabe Aus Den Sitzungesberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. -hist. Klasse 1930. XXIV, Akademie-Verlag, Berlin.
- Bang, W.- Gabain, A. von (1931a), *Türkische Turfan-Texte V*, Aus Den Sitzungesberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. -hist. Klasse 1931. XIV, Werlag der Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Bang, W.- Gabain, A. von (1931b), *Analytischer Index zu den Fünf Ersten Stücken der Türkischen Turfan-Texte*, Sonderausgabe Aus Den Sitzungesberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. -hist. Klasse 1931. XVII, Berlin.
- Bang, W. -Rahmeti, R. (1934), "Türlü Cehennemler Üzerine Uygurca Parçalar", *Türkiyat Mecmuası*, C. 4, s. 251-263.

- Bang, W. (1996), *Köktürkçeden Osmanlıcaya*, (çev. T. Aktaş), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Banguoğlu, Tahsin (2004), *Türkçenin Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (7. baskı)
- Barutçu [Özönder], F. Sema (1990), "Abhidharmakosabhasyatika-Tattvartha-Nama'nın Eski Uygurca Tercümesinden Bir Parça", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. XXXIV, S. 1-2, s. 11-25.
- Barutçu [Özönder], F. Sema (1992), "Eski Türkçe kalı ve nelük Kelimeleri Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, Cilt X, S.1, s. 71-76.
- Barutçu Özönder, Sema (1995), "Türkçede Edat Kavramı", *Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı* (22- 23 Ekim 1993), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 73-80.
- Barutçu Özönder, F. Sema (1998), *Sthiramati'nin Vasubandhu'nun Abhidharmakośāśāstra'sına yazdığı tefsirin ETÜ. tercümesi Abidarim kınılığ koşavarti şastirtaki çinkirtü yörüglerniñ kiñürüsi'nden Üç İtigsizler, Giriş- Metin- Tercüme- Notlar-İndeks, XXX Levha*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Barutçu Özönder, F. Sema (2002), "Eski Türklerde dil ve edebiyat", *Türkler*, C. 3, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, s. 481-501.
- Barutçu Özönder, F. Sema (2007), "Türkçe enklitik edatlar üzerine: Çı/Çu", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 2000*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1427-1438.
- Brockelmann, C. (1954), *Osttürkische Grammatik der Islamischen Literatursprachen Mittelasien*, E. J. Brill, Leiden.
- Caferoğlu, Ahmet (1931), *Abû Hayyân Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrâk*, Evkaf Matbaası, İstanbul.
- Cemiloğlu, İsmet (1994), "Eski Anadolu Türkçesi Söz Diziminde Çün'lü Cümleler", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: 1994/I, S: 510, s. 409-413.
- Cemiloğlu, İsmet (1998), "Dede Korkut'taki Bazı Cümlelerin Sentaks Bakımından Türkiye Türkçesi İle Mukayesesi", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, C: 1998/I, S: 556, s. 315-320.
- Clauson, S. Gerhard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford.
- Clauson, S. Gerhard (1997), "Erken Türkçede Yabancı Unsurlar", (çev. Ceval Kaya), *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 8, s. 109-118.
- Çağatay, Saadet (1945), *Altun yaruktan iki parça: 1. Küü Tav'ın canlıları öldürdüğünden dolayı gördüğü ceza 2. Üç Prensle Pars hikayesi (Prens Mahasatvi)*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara.

- Çağatay, Saadet (1978), "Ne, kanı ve erne Pekiştirme Edatları Üzerine" *Türk Lehçeleri Üzerine Denemeler*, Ankara Üniversitesi, DTCF Yayınları, Ankara, ss. 282-286.
- Çetin, Engin (2007), "Kutadgu Bilig'de ne soru sözcüğü ve kullanımları", *Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumu Bildirileri* (21-26 Mayıs 2007), Almatı, s. 437-444.
- Çetin, Engin (2008), *On Üçüncü Yüzyıl Öncesi Türkçesinde Soru*, Çukurova Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Çetin, Engin (2012), *Altun Yaruk, Yedinci Kitap, Berlin Bilimler Akademisindeki Metin Parçaları Karşılaştırmalı Metin, Çeviri, Açıklamalar, Dizin*, Karahan Kitabevi, Adana.
- Çiftçi, Musa (2007), "Tanzimat Dönemi ve Günümüz Romanlarında Cümle Bağlayıcı Bağlaçların İşlevleri ve Kullanım Sıklıkları", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt: XCIII, Sayı: 662, s. 147-161.
- Dankoff, Robert - Kelly, James (1982), *Mahmud al-Kaşgari Compendium of The Turkic Dialects. Diwan Lugat at-Turk*, (Yay. Ş. Tekin, G. Alpay Tekin), Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Demir, İmdat (2014), "Güneybatı Anadolu Ağızlarındaki Pekiştirme Ekleri Üzerine", *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 7/2, s. 106-124.
- Demircan, Ömer (1986). "Türkçede Bağlama İşlevleri ve Bağlayıcılar", *Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri, Proceedings of the Turkish Linguistics Conference*, 9-10 Ağustos 1984, (Ed. Ayhan Aksu Koç, Eser Erguvanlı Taylan), Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, s. 31-48.
- Demirci, Kerim (2008), "Dilbilgiselleşme Üzerine Bir İnceleme", *Bilig*, Bahar 2008, Sayı: 45, s. 131-146.
- Demirşahin, Işın (2008), *Connective Position, Argument Order and Information Structure of Discourse Connectives in Written Turkish Texts*, ODTU (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Deny, Jean (1941), *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi)*, Maarif Matbaası, İstanbul.
- DLTt I-II-III = Atalay, Besim (1988-1999).
- DTS= Nadelyaev vd. (1969).
- Eckmann, János (1959), "Çağataycada Yardımcı Cümleler", *TDAY-Belleten*, s. 27-58.
- Eckmann, János (1976), *Middle Turkic Glosses of the Rylands Interlinear Koran Translation*, Akadémia Kiadó, Budapest.
- Edal bk. Starostin, Sergei, Dybo, Anna, Mudrak, Oleg, vd. (2003).

- EDPT Clauson (1972).
- Eraslan, Kemal (2012), *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Erdal, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation, A Functional Approach to the lexicon*, Vol. I-II, Otto Harrassowitz- Wiesbaden.
- Erdal, Marcel (2004), *A Grammar of Old Turkic*, Brill- Leiden. Boston.
- Ergin, Muharrem (1993), (*Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri için*) *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak Basım Yayım Tanıtım, İstanbul. (20. baskı)
- ESTYa I = Sevortyan, E.V. (1974), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obščetyurkskie I mejtyurkskie osnovı na glasnie)*, Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa II = Sevortyan, E.V. (1978), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obščetyurkskie I mejtyurkskie osnovı na bukvu "B")*, Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa III = Sevortyan, E.V. (1980), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Obščetyurkskie I mejtyurkskie osnovı na bukvu "V", "G" i "D")*, Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa IV= Sevortyan, E.V., Levitskaya, L.S. (1989), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (C-Ç-Y)*, Akademia Nauk SSSR İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa V= Levitskaya, L.S., Dibo, A.V., Rassadin, V.İ. (1997), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (K-Ğ)*, Rossiyskaya Akademia Nauk İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa VI= Levitskaya, L.S., Dibo, A.V., Rassadin, V.İ. (2000), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (Ğ)*, Rossiyskaya Akademia Nauk İstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- ESTYa VII= Levitskaya, L.S., Blagova, G.F., Dibo, A.V., Nasilov, D.M. (2003), *Etimologičeskij Slovar' Tyurkskih Yazıkov (L-M-N-P-S)*, Vostaçnaya Literatura Rossiyskaya Akademia Nauk, Moskva.
- Gabain, A. von- Rachmati, G. R. – Bang, W. (1934), *Türkische Turfan-Texte VI. Das Buddhistische Sūtra Säkiz Yükmäk*, Aus Den Sitzungresberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften Phil. –hist. Klasse 1934. X, Werlag der Akademie der Wissenschaften Berlin.
- Gabain, A. Von (1935), *Die uigurische Übersetzung der Biographie Hüen-tsangs*, I. Bruchstücke des 5. kapitel, Berlin.
- Gabain, A. Von (1938), *Briefe der uigurischen Hüen-tsang-Biographie*, kapitel VII, SBAW, Berlin.
- Gabain, A. Von (1954), *Türkische Turfan-Texte VIII*, Akademie-Verlag, Berlin.

- Gabain, A. Von; Winter, Werner (1958), *Türkische Turfan-Texte IX*, Ein Hymnus an den Vater Mani auf "tocharisch" B mit Alttürkischer übersetzung, Akademie-Verlag, Berlin.
- Gabain, A. Von (1959), *Türkische Turfan-Texte X*, das Avadāna des Dämons Ātavaka Bearbeitet von Tadeusz Kowalski, Akademie-Verlag, Berlin.
- Gabain, A. von (1988), *Eski Türkçenin Grameri*, (Çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Gabain, Annemarie von (1998), "Eski Türkçe", *Tarihî Türk Şiveleri*, (Çev. Mehmet Akalın), TKA E Yayınları, Ankara (3. baskı), s. 29-66.
- Gencan, Tahir Nejat (1975), *Dil bilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, İstanbul (3. baskı).
- Göksel, Aslı – Kerslake, Celia (2005), *Turkish: A Comprehensive Grammar*, Routledge, London and New York.
- Grönbech, K. (2000), *Türkçenin Yapısı*, (çev. Mehmet Akalın), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (ikinci baskı).
- Günay, V. Doğan (2001), *Metin Bilgisi*, Multilingual, İstanbul.
- Güner, Galip (2013), *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Kesit Yayınları, İstanbul.
- Hacıeminoğlu, Necmettin (1992), *Türk Dilinde Edatlar*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul.
- Halliday, M. A. K.; Hasan, Ruqaiya (1976), *Cohesion in English*, Longman, London.
- Hamilton, James – Niu Ru-ji (1998), "Inscriptions Ouigoures des grottes Bouddhiques de Yulin", *Journal Asiatique*, 286/1, s. 127-210.
- Hamilton, James Russell (1998), *İyi ve Kötü Prens Öyküsü: Dunhuang Mağarası'nda bulunmuş buddhacılığa ilişkin Uygurca el yazması*, çev. Vedat Köken, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Hazai, G. (1970), "Ein Buddhistisches Gedicht aus der Berliner Turfan-sammlung", *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXI-II/1, Budapest, s. 1-21.
- Hazai, Georg, ZIEME, Peter (1970), *Berliner Turfantexte I: Fragmente der uigurischen Version des Jin'gangjing mit den Gāthās der Meister Fu*, Akademie-Verlag, Berlin.
- İdben, Emir İçhem (1999), *Abdullah Ramiz Paşa, Emsile-i Türkiye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kaljanova, Elmira (2005), *Uygurca Dışavustik*, Marmara Üniversitesi Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı Türk Dili Bilim Dalı, (yayımlanmamış doktora tezi).
- Karaağaç, Günay (2009), "Edat Üzerine Düşünceler", *Gazi Türkiyat*, S: 5, s. 157-169.

- Karaağaç, Günay (2012), *Türkçenin Dil Bilgisi*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Karabacak, Esra (2002), *Bergamalı Kadri Müeyyessiretü'l-Ulûm*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karahan, Leylâ (1992), "Görülen Geçmiş Zaman Eki -DI'nın Tarz ve Bağlama Fonksiyonuna Dair", *Muharrem Ergin'e Armağan*, 1990, Ankara, s. 335-341.
- Karahan, Leylâ (1994), "Türkçede Birleşik Cümle Problemi", *Türk Dili Dergisi*, Ankara, Ocak 1994, S: 505, s. 19-23.
- Karahan, Leylâ (1996), "Anadolu Ağızlarında Kullanılan Bazı Zarf-fiil Eklere", *Türk Kültürü Araştırmaları*, XXXII/1-2 1994, s. 205-236.
- Karahan, Leylâ (2000), "Yapı Bakımından Cümle Sınıflandırmaları Üzerine", *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Temmuz 2000, S: 583, s. 16-23.
- Karahan, Leylâ; Ergönenç, Dilek (2000), *Hüseyin Cahit Türkçe Sarf ve Nahiv*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karahan, Leylâ; Gürsoy, Ülkü (2004), *Tâhir Ken'ân Kavâid-i Lisân-ı Türkî*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karahan, Leylâ (2004), *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları, Ankara (7. baskı).
- Karahan, Leylâ (2007), "'Sonra, Önce' Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu", *Dil Araştırmaları*, C: 1, S: 1, s. 39-48.
- Karahan, Leylâ (2009), "Vurgulama İşlevli Dil Birimleri Üzerine", *İstanbul Kültür Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Kongresi UTEK 2007*, C. I, s. 313-322.
- Karaörs, Metin (2006), *Köprülüzâde Mehmet Fuat Süleyman Saip. Türk Dilinin Sarf ve Nahvi*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karatay, Halit (2010), "Bağdaşıklık Araçlarını Kullanma Düzeyi İle Tutarlı Metin Yazma Arasındaki İlişki", *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi. Mustafa Kemal University Journal of Social Sciences Institute*, Cilt/Volume: 7, Sayı/Issue: 13, s. 373-385.
- Kasai, Yukiyo (2008). *Berliner Turfantexte XXVI, Die Uigurischen Budistischen Kolophone*, Berliner-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung.
- Kasai, Yukiyo (2011). *Der Alttürkische Kommentar Zum Vimalakirtinirdeśasūtra, Berliner Turfantexte XXIX*, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- Kaya, Ceval (1994), *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (1995a), "Türk Dilinde +ça Eki ve Bu Ek İle Yapılan İsim Teşkilleri Üzerine Bir Deneme", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 12-84.

- Korkmaz, Zeynep (1995b), “uçun / üçün / için vb. Edatların Yapısı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 94-97.
- Korkmaz, Zeynep (1995c), “Türkçede ok ök Pekiştirme (intensivum) Edatı Üzerine”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 98-109.
- Korkmaz, Zeynep (1995d), “Türkiye Türkçesinin ki Bağlacı ile ki Şüphe Edatı Arasındaki Yapı ve Görev Ayrılığı”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, Birinci Cilt, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 620-624.
- Korkmaz, Zeynep (2003), *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Korkmaz, Zeynep (2005), “Bağlaçlar ve Türkiye Türkçesindeki Oluşumları”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Şubat, C: LXXXIX, S: 638, s. 118-125.
- Kurtul, Kâmil (2011), *Türkçe ve İngilizce'deki Bağlaçların Yazılı Metinlerde Kullanımı*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dilbilim (Yabancı Dil Öğretimi) Ana Bilim Dalı (Yayımlanmamış doktora tezi).
- Küçük, Sabahattin (1987), “Türkçede Şüphe Bildiren ki Edatı Üzerine”, *Türk Dili Dergisi*, S. 426, Haziran 1987, s. 367-372.
- Le Coq, A. von (1909), “Ein christliches und ein manichäisches Manuskriptfragment in türkischer Sprache aus Turfan (Chinesisch-Turkistan)”, *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaften*, s. 1202-1218.
- Le Coq, A. von (1911), *Chuastuanift*, ein Sündenbekenntnis der manichäischen Audiores. Gefunden in Turfan (Chinesisch-Turkistan), Berlin.
- Le Coq, A. von (1912), *Türkische Manichaica Aus Chotscho I*, Verlag der Akademie der Königl. Wissenschaften, Berlin.
- Le Coq, A. von (1919), *Türkische Manichaica Aus Chotscho II*, Verlag der Akademie der Königl. Wissenschaften, Berlin.
- Le Coq, A. von (1922), *Türkische Manichaica Aus Chotscho III*, Verlag der Akademie der Königl. Wissenschaften, Berlin.
- Mackerras, Colin (2002), “Uygurlar” (çev. Ş. Tekin), *Erken İç Asya Tarihi* (der. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul. s. 425-458.
- Mansuroğlu, Mecdut (1955), “Türkçede Cümle Çeşitleri ve Bağlayıcıları”, *TDAY Belleten*, s. 59-71.
- Moerloose, E. (1986), “Uighur ulatı”, *Altorientalische Forschungen*, Band 13/1, s. 123-133.
- Müller, F.W.K. (1908), *Uigurica 1. Die Anbetung Der Magier, Ein Christliches Bruchstück, 2. Die Reste Des Buddhistischen Goldglanz-Sutra Ein Vorläufiger Bericht*, aus Den Abhandlungen der Königl. Preuss Akademie der Wissenschaften, Berlin.

- Müller, F.W.K. (1911), *Uigurica II*, aus Den Abhandlungen der Königl. Preuss Akademie der Wissenschaften vom Jahre 1910, Berlin.
- Müller, F.W.K. (1922), *Uigurica III Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*, aus Den Abhandlungen der Königl. Preuss Akademie der Wissenschaften Jahrgang 1920, Berlin.
- Müller, F.W.K. (1931), *Uigurica IV*, Sonderausgabe aus Den Sitzungsberichten der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin.
- Nadelyaev, V.M.; Nasilov, D.M.; Tenişev, E.R.; Şerbak, A.M. (Red.) (1969), *Drevnetyurkskiy Slovar'*, Akademia Nauk SSSR İnstitut Yazıkoznaniya, Leningrad.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2006), "Türkçede Tarihî Türk Dili Alanında Fonksiyon Değiştirmeye Bir Örnek: Tut- Fiili", *Bilig*, S. 38, s. 137-148.
- Nalbant, Mehmet Vefa (2008), *Dīvānū Luġātī't-Türk Grameri-I İsim*, Bilgeoguz, İstanbul.
- Oda Juten (2010), *Bussetsu tenchi hachiyō shinjukyō ikkan. Torukogoyaku no kenkyū*. [A Study of the Buddhist sūtra called Säkiz yükmäk yaruq or Säkiz törlüğün yarumuş yaltrımuş in Old Turkic.], (Bayangjing series 1.), C. 1-2 (text volume, facsimile volume), Hozokan, Kyōto.
- Onursal, İrem (2003), "Türkçe Metinlerde Bağdaşıklık ve Tutarlılık", *Günümüz Dilbilim Çalışmaları*, Yayına Haz. A. Kıran, E. Korkut, S. Ağildere, Multilingual Yayınları, İstanbul, s. 121-132.
- Oruç, Birsal (1998), "Türkiye Türkçesinde Açıklayıcı Unsurlar", *Bir. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, (Prof. Dr. Kemal Eraslan Armağan Sayısı), S. 9-10.
- Oruç, Birsal (1999), "Türkiye Türkçesinde Kullanılan Çekim Edatları Üzerine Görüş Farklılıklarından Kaynaklanan Problemler", *Türk Gramerinin Sorunları II*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 421-430.
- OTWF: bkz. Erdal (1991).
- Öküzücü [Atabey], İbrahim (1996), "Türkçe'de Cümle Bağlayıcıları", *Folkloristik: Prof. Dr. Umay Günay Armağanı*, (Ed.: Ö. Çobanoğlu, M. Özarslan), Ankara, s. 247-265.
- Ölmez, Mehmet (1991), *Altun Yaruk, III. Kitap (5. Bölüm) (Suvarnaprabhasa-sutra)*, Ankara.
- Ölmez, Mehmet (1991), "Ana Altayca Sözbaşı *d-", *Türk Dilleri Araştırmaları* 1991, s. 167-190.
- Ölmez, Mehmet (1994), *Hsüen-Tsang'ın Eski Uygurca Yaşam Öyküsü VI. Bölüm*, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara. (Yayımlanmamış Doktora Tezi)
- Ölmez, Mehmet (1998), "Tibet Buddhizmine Ait Eski Uygurca Bahşı Öğdisi", *Bahşı Öğdisi: Festschrift für Klaus Röhrborn anlässlich seines 60. Geburtstags / 60. Doğum Yılı Dolayısıyla Klaus Röhrborn Armağanı*, (hızl. Jens Peter Laut - Mehmet Ölmez), Freiburg/İstanbul, s. 261-296.

- Ölmez, Mehmet-Klaus Röhrborn (2001), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie III. Nach der Handschrift von Leningrad, Paris, Peking und St. Petersburg sowie nach dem Transkript von A. v. Gabain*, Otto Harrassowitz-Wiesbaden.
- Ölmez, Mehmet (2002), "Die alttürkische Xuanzang-Biographie II (Eski Uygurca Xuanzang Biyografisi, II)", *Splitter aus der Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags* (hzl.: Mehmet Ölmez – Simone- Christiane Raschmann), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul – Berlin.
- Ölmez, Mehmet (2012), *Orhon-Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları Metin-Çeviri-Sözlük*, Bilgesu Yayınları, Ankara.
- Özertural, Zekine (2008), *Der uigurische Manichäismus. Neubearbeitung von Texten aus Manichaica I und III von Albert v. Le Coq*, (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 74.), Harrassowitz Verlag-Wiesbaden.
- Özkan, Bülent (2004), "Metindilbilimi, Metindilbilimsel Bağdaşıklık ve Haldun Taner'in "Onikiye Bir Var" Adlı Öyküsünde Metindilbilimsel Bağdaşıklık Görünümleri", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 13/1, s. 167-182.
- Özkan, Mustafa (2007), "Eski Türkiye Türkçesinde ki/kim Bağlaçlarının Kullanılışı Üzerine", *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, (24-29 Eylül 2000), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, s. 1405-1416.
- Özkan, Nevzat (2000a), *Ahmet Cevdet Paşa- Fuat Paşa. Kavâ'id-i Osmaniyye*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan, Nevzat (2000b), *Ahmet Cevdet Paşa. Medhal-i Kavâ'id*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Özkan Nalbant, Bilge (2003), "Ne Kelimesinin Farklı Bir Kullanışı Üzerine", *Türkoloji Dergisi*, XVI. Cilt, S. 1, s. 73-86.
- Özmen, Mehmet (1987), "Da/De Bağlama ve Kuvvetlendirme Edatının Türeyişi", *Selçuk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S: 4, s. 73-79. (Aynı makale için bkz. Özmen, Mehmet (2010), *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 11-17.)
- Özmen, Mehmet (1995), "Türkçede değil kelimesi ve Anlamları", *TDAY Belleten*, s. 315-368. (Aynı makale için bkz. Özmen, Mehmet (2010), *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 191-247.)
- Özmen, Mehmet (2001), "Eksik Olan Dil Bilgisi Terimlerimiz Üzerine", *Uluslararası Sözlükbilim Sempozyumu Bildirileri*, 20-23 Mayıs 1999, Gazimağusa, Doğu Akdeniz Üniversitesi Basımevi, Gazimağusa, s. 111-125. (Aynı makale için bkz. Özmen, Mehmet (2010), *Türk Dili Üzerine Makaleler*, Akçağ Yayınları, Ankara, s. 353-368.)

- Özyetgin, A. Melek (2001), *Ebū Ḥayyān Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, Köksav. Ankara.
- Özyetgin, A. Melek (2014), *İslam Öncesi Uygurlarda Toprak Hukuku*, Ötüken, İstanbul.
- Rachmati, G. R. – Eberhard, W. (1936), *Türkische Turfan-Texte VII*, Aus Den Abhandlungen der Preussischen Akademie der Wissenschaften Jah-rang 1936, Phil. –hist. Klasse Nr. 12, Werlag der Akademie der Wis-senschaften, Berlin.
- Räsänen, Martti (1957), *Materialien zur Morphologie der türkischen Sprachen*, Studia Orientalia XXI, Helsinki.
- Räsänen, Martti (1969), *Versuch eines etymologischen Wörterbuchs der Türks-prachen*, Helsinki.
- Röhrborn, Klaus (1991), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain*, VSUA: 34, Xuanzangs Leben und Werk, vol. 3. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Röhrborn, Klaus (1996), *Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII, Nach der Handschrift von Leningrad, Paris und Peking sowie nach dem Transkript von Annemarie von Gabain*, VSUA: 34, Xuanzangs Leben und Werk, vol. 5. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Sağol, Gülden; Şahin, Erdal; Yıldız, Nurgül (2004), *Ahmet Cevat Emre. Türk-çe Sarf ve Nahiv Eski Lisân-ı Osmâni Sarf ve Nahiv*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Semet, Ablet (2002), “Ein Fragment des I. Kapitels der uigurischen Xu-anzang- Biographie”, *Splitter aus der Gegend von Turfan, Festschrift für Peter Zieme anlässlich seines 60. Geburtstags*, (ed.: Mehmet Ölmez-Simone Christiane Raschmann), Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, İstanbul-Berlin, 265-277.
- Shōgaito, Masahiro (1993), *Studies in the Uighur Version of the Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkā Tattvārthā*, Volume II, Text, Translation and Commentary and Glossary, Shokado.
- Starostin, Sergei, Dybo, Anna, Mudrak, Oleg, vd. (2003), *Etymological Dictio-nary of the Altaic Languages*, C: I-III, Handbuch der Orientalistik, Brill.
- Savran, Hülya (2003), “Eski Türkiye Türkçesinde Kim Bağlaçlı Yardımcı Cümleler”, *TDAY- Belleten*, 1999, C: I-II, S: 42, s. 225-238.
- Savran, Hülya (2004), *Uygur Türkçesinde ve Orta Türkçe Döneminde Kim’li Birleşik Cümleler*, Balıkesir.
- Subaşı Uzun, Leylâ (1995), *Orhun Yazıtlarının Metinbilimsel Yapısı*, Simurg Yayınları, Ankara.

- Tekin, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusu (Ses İştiten İlah). Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapungdarika-sutra)*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Tekin, Şinasi (1993), *Uygurca Metinler I Kuanşi İm Pusu (Ses İştiten İlah). Vap hua ki atlıg nom çeçeki sudur (saddharmapungdarika-sutra)*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Şinasi (1960), *Uygurca Metinler II Maytrisimit, Burkancıların Mehdîsi Maitreya ile Buluşma Uygurca İptidaî Bir Dram*, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum.
- Tekin, Şinasi (1980), *Maitrisimit nom bitig. Die uigurische Übersetzung eines Werkes der buddhistischen Vaibhāṣika-Schule. Teil 1-2. Berliner Turfan-texte IX*, Akademie-Verlag, Berlin.
- Tekin, Şinasi (1989), “Uygurca Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme”, *TDAY-Belleten* 1965, s. 35-63.
- Tekin, Şinasi (1992), “Eski Türkçe”, *Türk Dünyası El Kitabı*, II. Cilt (Dil-Kültür-Sanat), TKA Yayınları, Ankara, s. 69-119.
- Tekin, Şinasi (2001a), “Eski Türk Yazı Dillerinin Özellikleri Üzerine Düşünceler ve Bunların Teşekkülü ile Türk Siyasî Birlikleri Arasındaki İlişkiler”, *İştikakçının Köşesi. Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınları, İstanbul, s. 121-149.
- Tekin, Şinasi (2001b), “Eski Türkçede Toharca Unsurlar”, *İştikakçının Köşesi, Türk Dilinde Kelimelerin ve Eklerin Hayatı Üzerine Denemeler*, Simurg Yayınları, İstanbul, s. 247-261.
- Tekin, Talât (1988), *Orhon Yazıtları*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Tekin, Talat (1993), *İrk Bitig. The Book of Omens*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Tekin, Talat (2000), *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.
- Tekin, Talat (2003), “Olumsuzluk Eki -ma/-me’nin Etimolojisi”, *Makaleler 1: Altayistik*, (haz. E. Yılmaz, N. Demir), Grafiker Yayınları, Ankara, s. 247-252.
- Tekin, Talat (2004), *İrk Bitig. Eski Uygurca Fal Kitabı*, (Ed. N. Demir, E. Yılmaz), Öncü Kitap, Ankara.
- Tekin, Talat (2005a), “da/de Bağlayıcısının Türeyişi”, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri* (Yay. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara: 57-59.
- Tekin, Talat (2005b), “daha Zarfı ve da/de Edatı Hakkında”, *Makaleler 3, Çağdaş Türk Dilleri* (Yay. Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Grafiker Yayınları, Ankara: 79-82.

- Temir, Ahmet (1946), "Uygurca Ançulayu ve Altay Dillerindeki Ançu Sözü Hakkında", *Türk Dili*, S. 6-7, s. 567-589.
- Temir, Ahmet (1948), "Uygurca Yme Sözü Hakkında", *TDAY-Belleten*, S. 12-13, s. 33-44.
- Temir, Ahmet (1956/I), "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-türkischen 1: De-skriptiver Teil", *Oriens* 9, Leiden, s. 41-86.
- Temir, Ahmet (1956/II), "Die Konjunktionen und Satzeinleitungen im Alt-türkischen 2: De-skriptiver Teil", *Oriens* 9, Leiden, s. 233-280.
- Tezcan, Semih (1984), "Uygurlar", *Türk Ansiklopedisi* /33, Ankara, s. 148-155.
- Tezcan, Semih (1978), "En Eski Türk Dili ve Yazını", *Bilim Kültür ve Öğretim Dili Olarak Türkçe*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, s. 272-323.
- Tiken Kâmil (2000), "Eski Anadolu Türkçesinde Edatlarla Kurulan Zarf-Fiillerin İfade ve İşlevleri", *TDAY-Belleten*, 1997, s. 397-429.
- Tiken, Kâmil (2004), *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf-fiiller*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.
- Timurtaş, Faruk K. (1976), "Küçük Eski Anadolu Türkçesi Grameri", *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, s. 331-368.
- Tokatlı, Suzan (2005), "Eski Anadolu Türkçesi Metinlerinde ki, kim Bağlama Edatı ve İlgili Zamirlerinin Zaman ve Kip Eklerine Yüklediği Görevler", *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, C: 6, S: 1, s. 133-148.
- Toklu, Osman (2003), *Dilbilime Giriş*, Akçağ Yayınları, Ankara.
- Torun, Yeter (2012), "Türkiye Türkçesi ve Balkan Ağızlarında 'kaçan' Soru Sözcüğü", *Diyalektolog*, Sayı: 5, s. 47-53.
- Tuguşeva, L. Y. (1991), *Uygurskaya Versiya Biografiy Cyuan'-Tszana*, Akademiya Nauk SSSR institut Vostokovedeniya, Moskva.
- Tulum, Mertol (1978), *Sinan Paşa – Ma'arif-nâme, Metin ve Ki'li Birleşik Cümleler Üzerinde Bir İnceleme*, İstanbul.
- Tulum, Mertol (1994), "Orhon Yazıtlarında Birleşik Cümleler ve Baş Cümle İle Yardımcı Cümle İlişkileri", *TDAY Belleten* 1990, s.193-205.
- Uçar, Erdem (2009), *Altun Yaruk Sudur V. Kitap Berlin Koleksiyonundaki Fragmentların Transliterasyonu ve Transkripsiyonu Açıklamalar ve Dizin*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dünyası Araştırmaları Ana Bilim Dalı Türk Dili ve Lehçeleri Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Uçar, Erdem (2012a), "Altun Yaruk Sudur X. Tegzinç, XXX. Bölök [R-M. 657/18-661/12]", *Gazi Türkiyat. Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi. Journal of Turkology Research*, S. 10 (Bahar), s. 165-187.

- Uçar, Erdem (2012b), "Bodisatva Ruciraketu'nun Buddha'ya Methiyesi: Altun Yaruk Sudur, X. Tegzinç, XXVIII. Bölök [R-M. 649/09-653/07]", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C. 9, S. 4, s. 82-102.
- Üstüner, Ahat (2003), *Türkçede Pekiştirme*, Fırat Üniversitesi Yayınları, Elazığ.
- Üstünova, Kerime (2006), "Ama'nın İşlevleri", *Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 10, s. 79-92.
- Vewt Räsänen (1969).
- Wilkens, Jens (2001). *Die drei Körper des Buddha (trikāya)*, Berliner Turfantexte XXI, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- Wilkens, Jens (2007). *Das Buch Vonder Sündentilgung Edition des Alttürkisch-Budistischen Kşanti Kılğuluk Nom Bitig*, Berliner Turfantexte XXV, Berlin-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften.
- Yakup, Abdurishid (2010) *Prajñāpāramitā literature in Old Uyghur*. Turnhout. (Berliner Turfantexte 28.)
- Yamada, Nobuo (1993), *Sammlung Uigurischer kontrakte*, Herausgegeben von J. Oda, P. Zieme, H. Umemura, T. Moriyasu, C. 1-3, Osaka University Press.
- Yavuz, Serdar (2011), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Bağlaçlar", *Diyalektolog*, Winter/Kış, S: 3, s. 59-107.
- Yaylı, Demet (2006), "A Study of Cohesion on 'Holy Thursday' Poems of William Blake", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C. 15, S. 1, 2006, s. 437-448.
- Yener, Mustafa Levent (2013), "Ki'li Tümceleri Yeniden Düşünmek: Ki'li Tümceler Birleşik Tümce midir Yoksa Bağlı Tümce midir?", *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*, C: 10, S: 4, (Aralık 2013), s. 165-176.
- Yılmaz, Engin (2009), "Türkiye Türkçesinde Sözcük Türlerine Yeni Bir Bakış", *Türkiye Türkçesi Üzerine Araştırmalar*, Pegem Akademi, Ankara, s. 151-177.
- Yılmaz, Engin (2010), *Uygulamalı Metin Bilgisi*, Pegem Akademi, Ankara.
- Yudahin, K. K. (1998), *Kırgız Sözlüğü*, (çev. A. Taymas), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara. (4. baskı)
- Zeydan, Sultan (2008), *The Analysis Of Contrastive Discourse Connectives in Turkish*, ODTU (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Zeyrek, Deniz; Turan, Ümit Deniz; Demirşahin, Işın (2008), "Structural and Presuppositional Connectives in Turkish", *the Constraints in Discourse 3, Proceedings of the Workshop University of Potsdam/ Germany July 30th-August 1st, 2008*, s. 131-137.

- Zeyrek, Deniz; Webber, Bonnie (2008), "A Discourse Resource for Turkish: Annotating Discourse Connectives in the METU Corpus", *The 6th Workshop on Asian Language Resources*, <http://medid.ii.metu.edu.tr/yayinlar/zeyrekWebber08.pdf> adresinden alındı, 14.02.2014.
- Zeyrek, Deniz; Demirşahin, Işın; Sevdik Çallı, Ayışığı; Ögel Balaban, Hale; Yalçınkaya, İhsan; Turan, Ümit Deniz (2010), "The Annotation Scheme of the Turkish Discourse Bank and An Evaluation of Inconsistent Annotations", *Proceedings of the Fourth Linguistic Annotation Workshop*, ACL 2010, s. 282-289.
- Zieme, Peter (1968), "Die türkischen Yosipas-Fragmente", *Mitteilungen des Instituts für Orientforschung XIV*, s. 45-67.
- Zieme, Peter (1975), *Manchäisch-türkische Texte, Berliner Turfantexte V*, Akademie-Verlag Berlin.
- Zieme, Peter; Kara, G. (1978), *Ein Uigurisches Totenbuch. Naropas Lehre in Uigurischer Übersetzung*, Akadémia Kiadó, Budapest.
- Zieme, Peter (1981), *Budistische Stabreimdichtungen der Uiguruen, Berliner Turfantexte XIII*, Akademie Verlag, Berlin.
- Zieme, Peter (1996), *Altun Yaruq Sudur. Vorworte und das erste Buch. Edition und Übersetzung der alttürkischen Version des Goldglanzsūtra (Suvarṇaprabhāṣottamasūtra)*. Turnhout. (Berliner Turfantexte 18.)
- Zieme, Peter (2000) *Vimalakīrtinirdeśasūtra. Edition alttürkischer Übersetzungen nach Handschriftfragmenten von Berlin und Kyoto*. (Berliner Turfantexte XX), Turnhout.
- Zieme, Peter (2005), "Magische Texte des uigurischen Buddhismus", *Berliner Turfantexte XXIII*, Berliner-Brandenburgische Akademie der Wissenschaften, Akademienvorhaben Turfanforschung.

İnternet Kaynakları:

- Büyük Türkçe Sözlük* http://www.tdk.gov.tr/index.php?option=com_bts&view=bts
- TÜBİTAK Eski Türkçe ve Karahanlı Türkçesinin Tarihsel Derlemi (7-13. yy.), derlem.cu.edu.tr
- Kuran-ı Kerim Meali*, Diyanet İşleri Başkanlığı <http://kuran.diyanet.gov.tr>
- ODTÜ Metin Düzeyinde İşaretlenmiş Derlem Projesi, <http://medid.ii.metu.edu.tr>
- The Penn Discourse Treebank Project* <http://www.seas.upenn.edu/~pdtb/>
- Turfan Koleksiyonu, <http://turfan.bbaw.de/projekt/sprachen-und-schriften>
- Vatec Index <http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de>

